

ষাদশ-প্রবন্ধ ।

শ্রীপ্রতাপচন্দ্র গোস্বামী ।

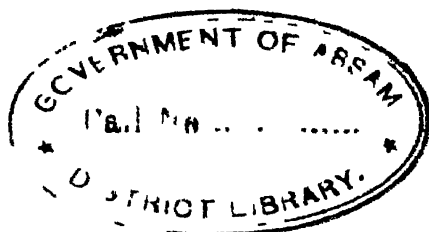
দ্বৈলবাৰী সত্ৰ ।

দ্বাদশ-প্রবন্ধ ।

DISTRICT LIBRARY
(HEM BARUA COLLECTION)
TEZPUR.

শ্রী প্রতাপচন্দ্র গোস্বামী ।

নবম্বাৰা সত্ৰ ।

প্রকাশক—

শ্রীগোপালচন্দ্র বৰুৱা ।

বৰুৱা এজেণ্টী,

গৌহাটী ।

মূল্য ১০০ অনা ।

কলিকতা,
২নং বেথুন বো, 'ভাবতমিহিৰ' প্ৰেছত
শ্ৰীযুগলচৰণ দাসৰ দ্বাৰাই মুদ্ৰিত ।

পাতনি ।

আসামৰ সংস্কৃত টোলবিলাকত মাতৃভাষাৰ এখন পাঠ্য নিৰ্দ্ধিষ্ট আছে । চুৰমা উপত্যকাত ৬ভূদেৱ বাবুৰ “আজান প্ৰবন্ধ” পাঠ্য । আসাম উপত্যকাত তেনে কোনো পুথি নথকাত এই অভাব দূৰ কৰিবলৈ “দ্বাদশ-প্ৰবন্ধ” লিখা হল ।

আসাম সংস্কৃত বোৰ্ডৰ ভূতপূৰ্ব সভাপতি অধ্যাপক শ্ৰীযুক্ত বনমালী বেদাস্ততীৰ্থ এম, এ, বিদ্যাভাৰতী মহাশয়ে অনুগ্ৰহ কৰি ইয়াক এবাৰ চাই দিছে । তেখেতে চাই দিয়াৰ পাচত অলপ অচৰপ পৰিবৰ্তন কৰি ছপোৱা হল ।

এই পুথি ছপোৱাৰ সকলো বন্দোবস্ত এনে কি প্ৰফচোৱা কাম পৰ্য্যন্ত শ্ৰীমান হৰিনাৰায়ণ দত্ত বৰুৱাই কৰিছে ; তেওঁ মোৰ ইমান অন্তৰঙ্গ প্ৰিয়পাত্ৰ যে তেওঁক এই কাৰ্য্যৰ বাবে বেগেগে কোনো আশীৰ্বাদ বা ধন্যবাদ দিবৰ আৱশ্যকতা নাই ।

এই পুথি ছপাব পৰাকৈ নলবাৰী মজলীয়া স্কুলৰ শিক্ষক শ্ৰীমান দেবীদত্ত মেধি, শ্ৰীমান মহেন্দ্ৰনাৰায়ণ মজুমদাৰ আৰু শ্ৰীমান পদ্মনাথ শৰ্ম্মাই লিপি দিছে ; এই তিনিওজন ডেকা শিক্ষকক মই আশীৰ্বাদ কৰোঁ যেন তেওঁলোকৰ সদ্ব্যক্তিভাৱে ভগবানে সিদ্ধ কৰে । ইতি—

বিনীত

নলবাৰী সত্ৰ, ১০ কাতি,
১৮৫৬খৰ্ক

শ্ৰীপ্ৰতাপচন্দ্ৰ গোস্বামী ।

शुद्धिपत्र ।

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठा	शाबी
कबजार्कातितिक्तकाः	कबजार्काति तिक्तकाः	८	२
क्लीबिकण्टकौ	क्लीबि कण्टकि	८	४
वर्द्धनं	वर्द्धनम्	१०	४
पवः	पवम्	१०	६
मलापहः	मलापहम्	१०	८
पवः	पवमः	१०	९
नैव	चैव	१०	२
मन्नेर्भागः	मन्नेर्भागः	११	१०
अमृत्योः	आमृत्योः	२०	४
समुद्भवः	समुद्भवम्	२०	९
प्रतिष्ठितः	प्रतिष्ठितम्	२०	१०
नृषञ्जेतिथि	नृषञ्जेतिथि	२४	१६
ड्वनल्लोका	ड्वनल्लोका	२१	१
कूक्तेर्छा	कूक्तेर्छा	२२	४
जीवबलया	जीवकलया	२२	८
मनीषिणां	मनीषिणां	३१	२
स्त्रतः	स्त्रतम्	३६	०
साध्यायैः	साध्यायैः	३१	१२
शौचमार्जवः	शौचमार्जवम्	४०	११
प्रजा	प्रजाः	४६	२१
धम	धम	४१	०
धम्भनैव	धम्भेनैव	४८	१
कश्मीनि	कश्मीनि	४९	१६

অ.সং.	শ্লোক	পৃষ্ঠা	শা.সী
উচ্ছাস্ত্ব	উচ্ছাস্ত্বং	৫১	১৯
স্মৃতং	স্মৃতং	৫১	১৯
শাস্ত্রিতং	শাস্ত্রিতম্	৫১	২০
আর্ভ	আর্ভে	৫৭	৭
মনোরুত্তাল্লুসাবিণীং	মনোরুত্তাল্লুসাবিণীম্	৫৭	১৯
সন্ধি বেলায়াং	সন্ধি বেলায়াং	৫৯	৯
মুপাসিতা	মুপাসিতা	৬১	৫
জীবনৈব	জীবনৈব	৬১	৬
শুভ্র	শুভ্র	৬১	৯
যথাং	যথা	৬৭	১১
ভজাম্যহং	ভজাম্যহম্	৬৭	১২
বর্ধমানং	বর্ধমানম্	৭৫	১১
দর্পিতঃ চান্নুজেন	দর্পিত শ্চান্নুজেন	৭৫	১২
সবিতাহুবিভানি	সবিতুহুবিভানি	৭৯	৬
তন্নোশুভ	তন্নোশুভ	৭৯	৭
বাচনিমং	বাচনিমম্	৮৯	১৪
যুনক্তিঃ	যুনক্তি	৮৯	১৫
সর্বকর্মাণাম	সর্বকর্মাণাম্	৯৩	১৫
সর্বধর্মাণাং	সর্বধর্মাণাম্	৯৩	১৬
বিদ্যাং ছেবঃ	বিদ্যাং ছেবঃ	"	"
সর্বপানিবদো	সর্বোপানিবদো	৯৬	৬
হাস্তং	হাস্তং	৯৯	৩
নান্দপাদ্বিমুক্তঃ	নান্দপাদ্বিমুক্তঃ	৯৯	৪
অচিত	অচিত্	৯৯	৯
নচাত্মানি	নচাত্মানি	১০০	৭
স্বভাবান্	স্বভাবান্	১০০	৮
সংসং চন্দনি	সংসং চন্দনি	১১০	২০

PLEASE HANDLE THE BOOK CAREFULLY-

ওঁ নমো গণেশায় ।

দ্বাদশ-প্ৰবন্ধ ।

শ্ৰীচৈতন্য পদং নহ্মা প্ৰতাপেন দ্বিজন্মনা ।

ক্ৰিয়তে বালবোধার্থং দ্বাদশভিঃ প্ৰবন্ধকৈঃ ॥

আচাৰ ।

প্ৰতিদিনে পুৱাৰেপৰা ৰাতি শুভৰ সময়টলৈ বিবোৰ নিয়ম পালন কৰা যায়, সাধাৰণতে সেই নিয়মবিলাককে আচাৰ বুলিব পাৰি। এই আচাৰ প্ৰধানতঃ দুভাগ। এক ভাগ সাধাৰণ—জাতিবৰ্ণ নিৰ্বিশেষে সকলো মানুহৰে পালন কৰিবলগীয়া, আৰু আন ভাগ বিশেষ আচাৰ। বিশেষ আচাৰ জাতি আৰু দেশভেদে বেলেগ বেলেগ।

আমাৰ স্মৃতিশাস্ত্ৰবিলাকক আচাৰ-সংগ্ৰহ বুলিলেও বৰ বেচি পৰিমাণে অতুক্তি নহয়। আমাৰ শাস্ত্ৰত আচাৰৰ উপকাৰিতাৰ বিষয়ে বহুতো বৰ্ণনা আছে আৰু সেই বৰ্ণনাবোৰ বিশ্বাস নকৰিবৰও একো কাৰণ নাই। শাস্ত্ৰত আছে—আচাৰৰপৰা আয়ু লাভ হয়; আচাৰৰপৰা ধৰ্ম লাভ হয়; এনেকি শাস্ত্ৰানুসাৰে সদাচাৰ পালন কৰিলে তাৰপৰা ধৰ্ম, অৰ্থ, কাম, মোক্ষ এই চাৰি পুৰুষাৰ্থই সিদ্ধি হয় বুলি পুৰাণ-সংহিতা প্ৰভৃতি প্ৰাচীন শাস্ত্ৰত বিশদৰূপে কোৱা আছে। বাস্তবিকতেও সদাচাৰ পালন কৰিলে যে ধৰ্ম, অৰ্থ, কাম, মোক্ষ এই চাৰিবৰ্গ সিদ্ধিৰ সহায় হয় তাত সংশয় কৰিবৰ একো কাৰণ নাই।

DISTRICT LIBRARY
(HEM BARUA COLLECTION)

বৰ্ত্তমান কালতো প্ৰত্যেক সদাচাৰনিষ্ঠ পুৰুষেই এই কথাৰ প্ৰত্যক্ষ প্ৰমাণ । আমি মন কৰি চালেই দেখা পাম, যে আমাৰ দেশৰ আচাৰনিষ্ঠ প্ৰাচীন পুৰুষ সকলেই দীৰ্ঘজীৱী, নিৰোগী আৰু সাংসাৰিক সুখতো শ্ৰেষ্ঠ । নই নিজেও এই কথা ডাঠি কব পাৰোঁ—বেছিদিন নালাগে শ্ৰদ্ধা আৰু বিশ্বাসেৰে সৈতে একাদিক্ৰমে অস্ততঃপক্ষে তিনি মাহো যদি শাস্ত্ৰীয় সদাচাৰবিলাক পালন কৰে তেন্তে পালনকাৰী নিজে বুজিব পাবিব আচাৰ পালন কৰাৰ প্ৰয়োজন কিমান গুৰুতৰ; আৰু এই আচাৰ পালনৰ দ্বাৰা শৰীৰ আৰু মনৰ কিমান উপকাৰ সাধিত হয়; ত্ৰেতিয়া আৰু অহা প্ৰমাণৰ আৱশ্যকতা নাথাকিব ।

নিজৰ শাস্ত্ৰ অনুযায়ী সদাচাৰ পালন নকৰিলে মানুহৰ শাৰীৰিক, নৈতিক আৰু মানসিক অবনতি ঘটে । প্ৰত্যেক জাতিৰ যে বৈশিষ্ট্য আছে সিও নথকা হয় । আচাৰহীন মানুহ ক্ৰমে ক্ৰমে উন্মাৰ্গগামী হয়; “আচাৰহীনাঃ পশুভিঃ সমানাঃ” যি সনাজৰ বেছি ভাগ মানুহ উন্মাৰ্গগামী আৰু যথেষ্টাচাৰী হয়, সেই সনাজ কেতিয়াও ভালৈ থাকিব নোৱাৰে । সমাজত বিপ্লৱ উপস্থিত হয় । সামাজিক আৰু ব্যক্তিগত জীবনৰো সুখশান্তি নোহোৱা হয় । উন্মাৰ্গগামী জাতিৰ ধৰ্ম্ম আৰু সভ্যতাও বেছি দিন বক্ষা নপৰে; গতিকে জাতিৰ জাতীয়ত্ব ধ্বংস হয় । জাতিক জাতীয়তাৰ সৰ্বনাশকাৰী—মানব সমাজৰ শাস্তিভঙ্গকাৰী, সমাজবিপ্লৱ, ধৰ্ম্মবিপ্লৱ এনেকি ধ্বংসৰপৰা ৰক্ষা কৰিবৰ সদাচাৰে এটা প্ৰবল আৰু প্ৰধান অৱলম্বন । সেই দেখিয়েই শাস্ত্ৰত সদাচাৰ পালন কৰিবলৈ ভিয়ে ভিয়ে বৈছে ।

অগৰ ব্ৰাহ্মণ আজি কালিৰ নিচিনা বেই সেই মানুহে যিহকে পায় তাৰে দুটা কথা লিখি গছকাৰ নঠৈছিল; শাস্ত্ৰকাৰসকল আছিল ত্ৰিকালদৰ্শী, যোগসিদ্ধ, লোকহিতৈষী মহাপুৰুষ । আৰু লোকসকলো আছিল বিশ্বাস পৰায়ণ । সেই দেখি হিন্দুশাস্ত্ৰ উপদেশবিলাকৰ বাৰণ শাস্ত্ৰত বিশেষৰূপে বিচাৰ নকৰি কেৱল মাত্ৰ কৈ গৈছিল—যেনে চুব নকৰিক, সঁচা কথা কৰা, বাতিলপুৰাই

উহা ইত্যাদি। মানুহেও আপুজন বুলি তাকে মানি চলিছিল; তাৰ কোনো কাৰণ অনুসন্ধান নকৰিছিল। যেনেকৈ নাজনি খাণ্ডেও মহৰ্ষিষবিৰ ক্ৰিয়া হয়, তেনেকৈ কাৰণ নিবিচাৰকৈও শাস্ত্ৰবাক্যবিলাক পালন কৰাত মানুহে তাৰ পূৰ্ণৰূপে ফল লাভ কৰিছিল। কিন্তু বৰ্ত্তমান যুগ এটা দংশয়বাদৰ সময়। এই যুগত আমাক লাগে সকলো কথাৰে কাৰণ। এটা কথা শুনিলেই মনত আঁঠি আগুৱে উকি দিয়ে দহোটা প্ৰশ্নট। এনেই অমানে মনৰ অবস্থা এনেকুৱা, তুচ্ছপৰিও দেশত বৈদেশিক শিক্ষা প্ৰচাৰ হোৱাত অৰ্গাং আমাৰ ভাব, আমাৰ শাস্ত্ৰ আৰু আমাৰ চিন্তাচৰিত আচাৰ বিচাৰৰ প্ৰতি লক্ষ্য নকৰি বৈদেশিক ভাষাপন্ন শিক্ষা প্ৰতিষ্ঠানবিলাক প্ৰতিষ্ঠিত হোৱাত আৰু এক শ্ৰেণীৰ পণ্ডিতমাগ্ৰ লোকৰ দ্বাৰা আমাৰ শাস্ত্ৰ এবং সদাচাৰবোৰৰ অসং সমালোচনা হোৱাত আমাৰ মনৰ পৰাও শাস্ত্ৰ আৰু সদাচাৰবিলাকৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধাৰ ভাব কমি গৈছে। গতিকে আমিও সেইবিলাক শাস্ত্ৰ বিহিত সদাচাৰ পালন কৰিলে আমাৰ কিবা ব্যক্তিগত বা সামাজিক উন্নতি হ'ব নাই তাক ভালদৰে ভাবিচিন্তি নাচাই নোবোলাকক অৱহেলা কৰিব হ'ব নাই। তাৰ ফলত আমাৰ শৰীৰ আৰু মন দুটাৰো ক্ষতি হৈছে। এই দুগুণবোৰ আৰু কম মন লৈ আমি সংস্কৃত কৃতকাৰ্য্য হ'ব নোৱাৰোঁ কথাত এতিয়া নিজৰ অস্তিত্ব ৰক্ষা কৰাই টান হৈছে।

আগৰ কালত আমাৰ এই ভাবত্বৰ্ণৰ ব্ৰহ্মাণি প্ৰভৃতি দেশত আছিল সৰ্বদৰ বাবে প্ৰচাৰিত। এই দেশৰ বাসুণবিলাকেই আছিল তৎকালৰ সন্দাচাৰ-শিক্ষক গুৰু। এওঁবিলাকৰ পৰাই সকলো দেশে আৰু সকলো জাতিয়ে নিজ নিজ চৰিত্ৰ শিক্ষা কৰিছিল। মন্ত সংহিতাত স্পষ্টকৈ লিখা আছে —

এতদ্দেশ প্ৰসূতশ্চ সকাশাদব্ৰজস্মনঃ ।
 স্বং স্বং চৰিত্ৰং শিক্ষেৰণ পৃথিব্যাং সৰ্ব্বমানবাঃ ॥

মুঠ কথা এটি দেশৰ পৰায়ে আন আন দেশৰ লোকে নৈতিক চৰিত্ৰ আৰু সভ্যতা শিক্ষা কৰিছিল। এতিয়াও আমাৰ বক্তৃত পূৰ্বপুৰুষসকলৰ সেই বীজ মিহলি আছে। অলপ যত্ন কৰি সেই বীজ বিকশিত কৰি নৈ যদি আমি চৰিত্ৰবান আৰু সদাচাৰী হও তেন্তেনে আমাৰ সেই পূৰ্বগৌৰৱ কিৰি আছিল।

চৰিত্ৰবান হবলৈ প্ৰধান উপায় হৈছে সদাচাৰী হোৱা। সদাচাৰীলোকে কেতিয়াও চৰিত্ৰহীন হব নোৱাৰে। সদাচাৰবপৰা যে অকল চৰিত্ৰহে লাভ হয় এনে নহয়, সদাচাৰবপৰা পূৰ্ণ স্বাস্থ্যশালী অনলস কৰ্মীও হব পাৰে। তলত কেইটামান অৱশ্য পালনীয় আচাৰৰ কথা উল্লেখ কৰা হ'ব, তাক মনদি পঢ়িলেই ভালকৈ বুজা যাব, যে আচাৰ পালনৰ দ্বাৰাই নো কেনেকৈ ধৰ্ম, অৰ্গ, কাম সিদ্ধি হয়। তাতকৈও বেচি সফল হ'ব, এইবোৰ জীৱনত পালন কৰিলে ॥

প্ৰাতকণ্ঠান ।

বন্ধনৰূপে অৰ্থে সৰ্বা উদয় হোৱাৰ ছুই দণ্ড আগতে শৰ্মা তাপ কৰি উঠিব লাগে। সৰ্ব উদয়ৰ আগেয়ে উঠা অভ্যাস কৰিলে শৰীৰ আৰু মন জয়লৈ স্বাস্থ্য লাভ হয়; গা পাতল লাগে। প্ৰকৃতি দেৱীৰ উৰ্বাকালৰ মধুৰ অনিৰুচনীৰ শোভা দেখি মন এনে নিম্মল আৰু প্ৰিয় হয় যে তাকে গিথি প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰি। যি মাহুছে পূবে বগন্দৰ দিয়াৰ আগেয়ে উঠি সেই সময়ৰ পাতল হৰ অতুলনীৰ শ্ৰী, দিশসকলৰ প্ৰশন্ন ভাব লক্ষ্য কৰা নাই, তেওঁ অস্বপ্নিত হুতপালন পুৰুষহ।

চৰিত্ৰবান হ'বলৈ প্ৰধান উপায় হৈছে সদাচাৰী হোৱা। সদাচাৰীলোকে কেতিয়াও চৰিত্ৰহীন হব নোৱাৰে। সদাচাৰবপৰা যে অকল চৰিত্ৰহে লাভ হয় এনে নহয়, সদাচাৰবপৰা পূৰ্ণ স্বাস্থ্যশালী অনলস কৰ্মীও হব পাৰে। তলত কেইটামান অৱশ্য পালনীয় আচাৰৰ কথা উল্লেখ কৰা হ'ব, তাক মনদি পঢ়িলেই ভালকৈ বুজা যাব, যে আচাৰ পালনৰ দ্বাৰাই নো কেনেকৈ ধৰ্ম, অৰ্গ, কাম সিদ্ধি হয়। তাতকৈও বেচি সফল হ'ব, এইবোৰ জীৱনত পালন কৰিলে ॥

চৰিত্ৰবান হ'বলৈ প্ৰধান উপায় হৈছে সদাচাৰী হোৱা। সদাচাৰীলোকে কেতিয়াও চৰিত্ৰহীন হব নোৱাৰে। সদাচাৰবপৰা যে অকল চৰিত্ৰহে লাভ হয় এনে নহয়, সদাচাৰবপৰা পূৰ্ণ স্বাস্থ্যশালী অনলস কৰ্মীও হব পাৰে। তলত কেইটামান অৱশ্য পালনীয় আচাৰৰ কথা উল্লেখ কৰা হ'ব, তাক মনদি পঢ়িলেই ভালকৈ বুজা যাব, যে আচাৰ পালনৰ দ্বাৰাই নো কেনেকৈ ধৰ্ম, অৰ্গ, কাম সিদ্ধি হয়। তাতকৈও বেচি সফল হ'ব, এইবোৰ জীৱনত পালন কৰিলে ॥

কাৰ্য্যত প্ৰবৃত্তি হোৱাৰ আগতে ভগবানৰ নাম স্মৰণ কৰি সংকাৰ্য্য কৰিবলৈ
সংসাৰত দিনতো নিদ্রাবলৈ প্ৰাৰ্থনা কৰিব। মনে মনে ভাবিব হে প্ৰভু,
হে দয়াময়, হে লোকনাথ পৰমেশ্বৰ, এই সংসাৰ তোমাৰ, তোমাৰ প্ৰীতি
বন্ধনৰ বাবেই সাংসাৰিক কাৰ্য্যত প্ৰবৃত্ত হওঁ। * যি লোকে ৰাতিপুৱাই
উঠি এনে প্ৰতিজ্ঞা কৰি কাৰ্য্যত লাগি ধৰে তাৰ দ্বাৰা জগতৰ মঙ্গল নহৈ কোনো
অমঙ্গলজনক পাপ কাৰ্য্য হব পাৰে নে? কেনে মহান পৱিত্ৰ উদাৰ ভাব।

মলমূত্ৰ-ত্যাগ ।

পুৱা উঠিগৈ মলমূত্ৰ ত্যাগ কৰিবৰ কাৰণে ঘৰৰ নৈশ্বাত কোণে অৰ্ঘ্যত
দক্ষিণ-পশ্চিম কোণে এজন বানান মানুহ গাৰবন্ধেৰে কৰ এপাত মাৰি দিলে
যিমান চুৰিত পৰিব কম পক্ষণ তাৰ বাহিৰে গৈ শৌচ প্ৰস্ৰাব কৰিব। ঘৰৰ
ওচৰতে শৌচ প্ৰস্ৰাব কৰিলে তাৰ বেয়া গন্ধ আৰু স্নান নষ্ট কৰিব পাৰে ;
সেইবোৰ ঠাইৰপৰা মলি উৰি আহি আমাৰ খাদ্যাদি নষ্ট আৰু অপৱিত্ৰ কৰিব
পাৰে ইত্যাদি কাৰণতে প্ৰাচীনকালৰে দূৰলৈ যোৱাৰ বাবস্থা কৰিছে। নৈশ্বাত
বোণৰ ফালে শৌচ-প্ৰস্ৰাব কৰাৰ স্থানৰ বাবস্থা কৰাটো অভ্যুপায় আছে।
সাধাৰণতে আমাৰ দেশত বতাহ ঊৰ্দ্ধান কোণৰপৰা নৈশ্বিত কোণলৈ বলে।
সেই দেখি নৈশ্বাত কোণত শৌচ-প্ৰস্ৰাব কৰিলে তাৰপৰা কোনো গ্যাচ বা
ভাপ নহৈ তাত গুপোজা কোনো ৰোগ-বীজ অণু প্ৰভৃতি বতাহত উৰি আহি
অন্যৰ অনিষ্ট কৰাৰ সম্ভৱনা কম। এনেদৰে আমাৰ কৰ্ম্যগণজনক নিয়ন্ত্ৰণ
আদি অৰ্ঘ্য গম্ভীৰিতিক ন্যায়। অগ্নি শাস্ত্ৰৰজনৰ প্ৰতিও শ্ৰদ্ধা-বিশ্বাস
নন্দৰে। কেৱল মুখৰ নিচিনা তৰ্কবাদ কৰা নাহ।

* শ্লোক :—লোকেশ চৈতন্ত মায়াধি দেঃ, শ্ৰীকান্ত বিষ্ণোৰ্ভবনাজ্জয়ঃ ॥

শৌচ ।

শৌচ অৰ্ঘ শুদ্ধি, নিশ্চলতা বা পৱিত্ৰতা । শৌচ ছবিধ ; বাহিৰৰ আৰু ভিতৰৰ । বাহিৰৰ শৌচ মাটিপানীৰে হয় । ভিতৰৰ শৌচ সজ্জ ভাব, সজ্জ চিন্তাৰে সাধিব লাগে ; অৰ্থাৎ মাটি-পানীৰে বঁহি মাজি গাটো মলহীনকৈ ধুইব লাগে । সজ্জচিত্তা সজ্জভাবৰ দ্বাৰা মনলৈ কুভাব কুচিন্তা আৰু স্কন্ধবোৰ বন্ধ কৰিব লাগিব । আচনাতে যাৰ অন্তৰ শুচি তেওঁহে শুচি । মাটি আৰু পানীৰে নাহিহওঁ শুচি কৰিলে শুচি হ'ব নোৱাৰে ।

মাতৃহৰ শৰীৰ বাৰ বিধ বস্ত্ৰেৰে দুৰ্বিত বা অপৱিত্ৰ হয় । সেই বাৰটা বস্ত্ৰ হৈছে ;—বস্মা, শুক্ৰ, বক্ত, মজ্জা, বিষ্টা, মূত্ৰ, লালা, বাণনাকৈৰি, কথা, চকুলো, কেটাৰ আৰু ঘাস । তাৰ ভিতৰত প্ৰথম ছয়টোৰে শৰীৰ দুৰ্বিত হলে মাটি আৰু পানীৰে ধুই শুদ্ধ কৰিব লাগে । দ্বিতীয় ছয়টোৰে শৰীৰ দুৰ্বিত হলে অকল পানীৰে ধুইহে পৱিত্ৰ হয় । আজি কালি এই পিয়ল সোপ, গ্লিমাৰিণ সোপৰ দিনত গাত মাটি বঁহি গা নিশ্চল কৰাৰ কথাত অনেক ডেকাৰ আঁহোঁৱাত থাকিব পাৰে ; সেই দেখি মাটিৰ গুণৰ কথা শাস্ত্ৰ অনুসাবে আঁক বাহ্যিক ক্ষেত্ৰত সি দেখা গৈছে তাক অলপ উল্লেখ কৰা বাক । হিন্দুশাস্ত্ৰত মাটিৰ অংশে গুণৰ কথা লিখা আছে ! গাত মাটি ধুইলে গাৰ চৰ্গৰূ দুৰ্ভৱ, চৰ্গ নৰম আৰু চিকণ হয় । অনেক চন্দ্ৰৰোগও আছে । চন্দ্ৰিকা আৰু গাৰ গাৰ বেগত মিস্কাইট বঁহিলে স্তম্ভ ধৰে । আৰু গান আন অনেক গুণৰ কথাও আছে । কিন্তু এটোবোৰ অসম্ভৱ পুৰণি কালৰ পুৰণি কথা ; গতিকে ইয়াৰ প্ৰামাণিকতা কি আছে ? সেই দেখি নতুন বিজ্ঞান হাইড্ৰোপ্যাথি দেখিবলৈ পোৱা গৈছে যে হাইড্ৰোপ্যাথিতো মাটিৰ গ্ৰন্থকুৰা গুণ আৰু নিকানটিৰ ভাৱে নিৰ্গমৰ স্তম্ভ পৰা কথা আছে । এতিয়া বোধকৰোঁ শৌচ কি ব্ৰহ্ম হ'ল । শৌচ হোৱাৰ ভাৱকৰ নিচিনা কিবা এটা ভৱলগা জন্মৰান নহ'ব ।

বোধকৰোঁ তাক আৰু কব নালাগে । এই শৌচৰ প্ৰতিও যি লোকৰ আস্থা নাই তেওঁৰ সম্বন্ধে কলে শাস্ত্ৰৰ ভাষাত কব পাৰি—“মৃদা জলেন শুদ্ধিঃ স্তনক্ৰেশো ন ধনক্ষয়ঃ । যস্য শৌচেপি শৈথিল্যং চিত্তং তস্য পৰীক্ষিতম্ ॥” কেৱল নাটি আৰু পানীৰে শুদ্ধ হব ; তাত ছুপো নাই, ধনোখৰছ নহয় । এই শৌচৰ প্ৰতিও যাব ভাব শিথিল হৈওঁৰ মন জানিবলৈ আৰু বাকী নাই । অৰ্থাৎ তেওঁৰ নিচিনা এনেছবা অকামিলা আৰু ধৰ্ম্মত মতি নথকা কোন হব পাৰে ?

দস্তধাবন ।

দস্তধাবন হিন্দুৰ এটি প্ৰধান আচাৰ । হিন্দুশাস্ত্ৰত বাতিপুৰাট উঠি মুনিহ, ত্ৰিৰী, অ'পা, অ'পী সকলোৱে পক্ষ দাত ধঁহি পৰিষ্কাৰ কৰিব লগাৰ ব্যৱস্থা আছে । সূৰ্য্য উদয় হোৱাৰ আগতে দাত নাতি শেষ কৰিব আগে । দাতৰ লগত অস্ত্ৰাদি বস্তু নথকা আছে । দাত বেয়া শুল্লেখ বহুৰোগ ভোগ কৰে । যাব দাতত মল থকা খাই থাকে তেওঁ অতীৰ্ণ, কোষ্ঠবদ্ধ আৰু মুখৰ চৰ্গন্ধ আদি বস্তু ভোগ কৰিব লগাত পৰে । অন্ততঃ সেই কাৰণেও বাতিপুৰাট দাত ধঁহা অভ্যাস কৰা উচিত । জিভাৰ জুতি লবলৈ হলেও দাত আৰু জিভা পৰিষ্কাৰ কৰি ৰাখিব লাগে । ধৰ্ম্মহিচাবেও দাতত মল থকা মানুহৰ ঈশ্বৰদ পূজাত অধিকাৰ নাই ।

শাস্ত্ৰত দাত ধঁহিবলৈ কিছুমান কৰ্ত্ত থিব কৰি দিছে । সেইবোৰ কাঠেৰে দাত ধঁহিৰো দাতৰ শুদ্ধি শকত হয় আৰু বহুদিনলৈ দাত ভালৈ থাকে । তছপৰিও সেইবোৰ কাঠৰ কীট নাশক গুণ প্ৰকৃত দাতৰ শুদ্ধিত কোনো পোক থাকিলে নাইবা মুখৰ ভিতৰত কোনো বকন দূষিত বীজাণু আদি থাকিলে সিও নষ্ট হয় । কাঠবোৰৰ নাম তলত দিয়া হল ;—

কদম্বনিম্বগদিব কৰবীৰবট, জঁজুনাঃ ।
 যুথীচ বৃহতী জাতি কৰজাৰ্কাতিতিলকাঃ ॥
 জম্বুমধুকাপামাৰ্গশিবিবোডুষ্যবাসনাঃ ।
 কাঁৰিকণ্টকী বৃক্ষাদ্যাঃ প্ৰশস্তা দন্তধাবনে ।
 কটুতিলক কয়াশচ বলাৰোগ্য স্তম্ভপ্ৰদাঃ ॥

কদম্ব, নিম্ব, থঁইদা, কৰবীৰ, বট, অজঁজুন, যুথী, কাটা বঙ্গনা, জাতিকবাড়, জাম্বুম আৰু হানে তিত্তা কঠি । জম্ব, মধুক, বৃনশঠ, শিবিয়, এঁৰাডুক, সন, পোপ্পো নিচিনা আঠা পলোপা অম কঠ, আৰু তিত্তা বস থকা দোই দোই কাঠ মন পোপ্পো নহিব পাৰি । ওলা, তিত্তা বা কাঁৰী বস থকা গছেৰে দাঁত ঝঁছিল বন, অৰোপা আৰু স্তম্ভ দাঁত হয় । দাঁত ঝঁছিলৰ সময়ত কাঠ ডোপদৰ নুদটো কঠক নিচিনা নবন কৰি পৰ লাগে । কাঠ ডোপন ছাগ থকা আৰু নিজৰ কিনা আঙ্গুলীটোৰ সমান হব লাগে । দীৰ্ঘকো নিচৰ আঙ্গুলীৰ জোখাৰে বন অঙ্গুণ হব লাগে, তেহে দাঁত ঝঁছিলকো স্নবিধা হয় । এইবোৰ নাপালে থকাৰ কামিকা নহঁতকো দাঁত ঝঁছিল পাৰি । মলি ভালকৈ স্তম্ভহাটো দাঁতৰ প্ৰতি ভাৰটো বোঁহঁ যতি ধুব লাগে ।

অম্বো শব্দঃ এই প্ৰাচীন বচনৰ মূৰ্খা অজি কালিৰ ডাক্তৰসকলেও একে বচনা স্বীকাৰ কৰে । ডাক্তৰী শাস্ত্ৰমতে নানা প্ৰকাৰে সৰু আৰু ডাঙৰ ডাক্তৰে মূলত প্ৰয়োগ কৰে । ডাক্তৰসকলে অজিকালি কোনো দুৰ্বলোপা বেগে তিব্বতীয়া কৰিবটো প্ৰথম প্ৰথমতে সন্তৰ প্ৰতি চকু দিয়ে ।

সন্তৰ প্ৰথম অজিকালি নন বিধ চূৰ্ণ আৰু ঔষধ ওলাবাতো অনেকে প্ৰথম সৰু ডাক্তৰে সন্তৰ কৰা প্ৰে বিংশন ভাঙ্গ তাক স্বীকাৰ কৰে ।

তৈল মর্দন ।

শাস্ত্রত নিবেদন করা দিনর রাহিবে আন দিনত গা ধোৱাব আগতে গাত ভাল দৰে তেল ঘঁহিব লাগে । ডাঠকৈ গাত তেল ঘঁহিলে কিছু পৰিমাণে ব্যায়ামৰ কাৰ্য্যও হয় । তেল ঘঁহাবপৰা গা ডাঠ আৰু চাল চিকণ হয় । বায়ু ৰোগ গুচে, মানুহ সোনকালে সুতা নহয়, পৰিশ্রম কৰিবপৰা আৰু শৰীৰ ব্যায়ামৰ ক্ৰেশ ভোগৰ উপযুক্ত হয় । তেজ ঘঁহা মানুহৰ শৰীৰলৈ সত্ৰুতে ৰোগৰ বিজ্ঞপ্তি প্ৰবেশ কৰিব নোৱাৰে । ভৰিৰ তলুকা, কাণ, নাভি আৰু মূৰত তেল ঘঁহিলে জবাৰ্যাধি নশ হয় । এইবোৰ কথা আয়ুৰ্বেদ শাস্ত্ৰত লিখা আছে । আমাৰ কথাতো আছে—“কণেকটু নাভি তেল, তাৰ বৰক বৈদ্য গন বা নগল ।” এইবোৰ সুফলৰ কথা কৰিমে দিন দিনে তেল ঘঁহা যে কিমান আবশ্যক তাক নবলেও হব । বৃন্দা মানুহ অক্ষ অজীৰ্ণ বেগী তেল ঘঁহা নিবেদ । গা ধুই উঠিও তেল ঘঁহিব নাপায় ।

“বৰ্জ্যোভ্যঙ্গঃ ককপ্রষ্টৈ কৃত সংশুদ্ধা জাৰ্ণিভিঃ ॥”

স্নান ।

স্নান হিন্দুৰ পক্ষে সকলোতকৈ প্ৰধান আৰু অৱশ্য পালনীয় আচাৰ । ৰোগ আদিৰ দ্বাৰা অসমৰ্থ নহলে হিন্দুয়ে প্ৰতি দিনে স্নান কৰিব লাগে । স্নান নকৰাকৈ হিন্দুৰ কোনো ৰথ্য কৃত্য বা ভোগেন আদি কৰাও নিষেধ । গা ধুলে গাৰ মল দূৰ হয়, শৰীৰ পৰিষ্কাৰ পাবে আৰু জোনৰ শুষ্কিত সুক্ৰম্মাণেৰ মুকলি হৈ গাৰ ভিতৰৰপৰা অনিষ্টজনক দূষিত বস্তুবোৰ বাহিৰলৈ ওলাবৰ সুবিধা হয় । সেট দেখি নিত্যমাত্ৰী ব্যক্তিৰ বোগ ব্যাধিও কম হয়, আৰু স্নান কৰিলে মনো প্ৰসন্ন হয় ।

শৰীৰ অত্যন্ত মলিন আৰু নখন চুৱাব বা নটা হিচকুক্ত । এট নটা

ছিদ পথেদি দিনে-রাতি অবিশ্রামভারে নানা দূষিত মল ওলাই শরীর অশুচি করি যাথে । স্নানর দাবাই সেই অশুচি শরীর শুচি হয় । শাস্ত্রত স্নানর ফল এইদবে বর্ণ্যেবা আছে ;—

“গনঃ প্রসাদজননং রূপসৌভাগ্যবর্দ্ধনং ।

শোক দুঃখ প্রশমনমারোগ্য জননং পৰং ॥”

স্নানর দ্বারা গন প্রসন্ন হয়, রূপ-সৌভাগ্য বৃদ্ধি পায়, শোক-দুঃখ প্রশমিত হয়, আর পদম আরোগ্য লাভ হয় ।

“স্নানং পবিত্রমায়ুৰ্যশ্রম শ্বেদ মলাপহং ।

শরীর বল সন্ধানং কেশ্যমোজস্বৰং পৰং ॥”

স্নান পবিত্রত জনন, আয়ুবর্দ্ধক, শ্রম, শ্বেদ, আর মলনিবারক । শরীরের বল বৃদ্ধিকারী, চুলির পক্ষে তিতকারী আর পদম ওজোবর্দ্ধক ।

শাস্ত্রত স্নানর সংস্কার, আবগাহন আদি বহু প্রকার ভেদর কথা উল্লেখ আছে । সেইবিষয়ক ইদ্রাত উল্লেখ করিবলৈ ঠাইর নাটনি । বিশেষতঃ ই এতি সন্দ পক্ষ হে । প্রাক্কারণসকলে তাণিবর ইচ্ছা করিলে আচার সম্পর্কর ব্যতীতও, পথি এতিম সহজরত পোবা হইতে ; সেইবিষয়ক চালাই ভাবদবে নিবর্তি ব ।

স্নান মলাহাত নানা প্রকারে স্নানর সাহায্য বর্ণ্যেবা আছে । বিশেষ করে স্নানর গৃহ্য করিব ব্যগিলে বেশতক মজস্নান করাব লাগে । রাজা বিক্রমর অধিনয়ক সম্রাট অভিবক স্নান করাব লাগিছিল । পড়াশুনা শেষ করি মনুচ “স্নাতক” হইতিল । সম্রাটর সৎসারর স্নানেই প্রথম অঙ্গ । স্নানর প্রথম উপায় ম স্নান । প্রাক্কারণিকার সক্ষ্যর মন্ত্রর ভিতরতে, “আপঃ” বা জলর ওপরত প্রাণির কথা আছে ।

প্রসাধন ।

প্রসাধন শব্দ অর্থ বেশবিত্তাস। গা ধুই উঠি প্রসাধনৰ প্ৰধান অঙ্গ বস্ত্ৰ-পৰিধান আগে কবিব লাগে। কাপোৰ পিন্ধাৰ ছটা উদ্দেশ্য। লছা নিবাৰণ আৰু স্বাস্থ্য বৰ্দ্ধা। গতিকে কাপোৰ এনেকুৱা চাই পিন্ধিব লাগে যি লছা নিবাৰণ আৰু স্বাস্থ্য বৰ্দ্ধকৰ বাবে উপযোগী হয়। মুনিহ মানুহৰ পক্ষে বোকা নিকা কাপোৰেই ভাল। তিবী মানুহে ইচ্ছা অনুসাৰে বং থকা চিত্ৰ-বিচিত্ৰ কাপোৰও পিন্ধিব পাৰে। শাস্ত্ৰত হাতে বটা স্তৰে মগ নোহোৱা আৰু দহি থকা কাপোৰ পিন্ধিবলৈহে বিধি আছে। মলা হোৱা দহি নথকা কাপোৰ পিন্ধিব নাপায়। আৰু ধনু থকা মন্ত্ৰত ফটা চিনা কাঁসি তাপি মলা কাপোৰও পিন্ধিব নাপায়। ময়লা কাপোৰে স্বাস্থ্য হানি কৰে; আৰু দিক্কাহৰ শ্ৰীমম্পৰ নাশ কৰি মানা ৰোগৰও কাৰণ হয়। বিকৃত পঢ়িকা পঢ়িত দিয়া।

সেই দৈনিক শাস্ত্ৰকাৰনকমে ময়লা কাপোৰ পিন্ধিব পুনঃ পুনঃ নিষেধ কৰিছে। কাপোৰ ধুই চাফা কৰি মোহাত কোনো বিশেষ থপজো নাই অক্ষুণ্ণ নাই; নে তৰো বেৰল এদাঁহৰ কাৰণে।

মানুহৰ গাত মানা প্ৰকাৰ ৰোগ থাকিব পাৰে। অক আপোন মানুহ হৰ ও কাৰ গাত কি ৰোগ আছে নাই, তাকে জানিবলৈও উপায় নাই। অচ কৰ্মী মানুহ পিন্ধা কাপোৰত ৰোগৰ বীজ আৰু বা, ফেৰ আদি তেজ পৰুও থাকিব পাৰে। গতিকে এনেকুৱা ৰোগৰ বীজ আদি দ্ৰাণ দূৰিত কাপোৰ পিন্ধিবলৈ নিষেধ। মানুহৰ শৰীৰতো ৰোগ ছোৱাৰ সম্ভাৱনা বৰ বেছি, সেই দৈনিক আপোন শাস্ত্ৰকাৰনকমে মমবৰ বচ্যাণ কাৰণে আপোন পিন্ধা কাপোৰ আনৰ ব্যবহৃত কিছন, গাৰু, বসুন্ধা, মানা আদি ব্যৱহাৰ কৰিব বাধা দিছে।

ব্যাপার শিক্ষার পিছনে মূৰ চুচিব লাগে । শাস্ত্রীয় ভাষাত মূৰ জোঁটাকে বেশ সংস্কৃত বা বেশ বিজ্ঞান বোলে । মূৰ এইদবে চুচিব লাগে যাতে মূৰের মাত্রেও থকা মূল, মূৰের উর্ধ্ব প্রকৃতি দূর হয় অর্থাৎ দেখিবলৈও শুধরনি হয় । সেই পূর্নি মূৰ চুচাত অতিরিক্ত সনয় অর্থাৎ পবিশ্রম খটাই মূৰ জোঁটোটা বিলাসের অঙ্গ করি দান নাগায়ে ; বিশেষতঃ মূনিহ নাহুহে । মূৰ জোঁটোতে ইহনে ব্যবহার করা কাকে ব্যবহার নকরিব ।

তৃতী : কহে মূৰ চুচান বাহিরেও অলঙ্কার আদি পদিধান করিব লাগে । অলঙ্কার শিক্ষাও শিকিব লাগে । য'ত বি শিক্ষিলে শুধরনি হয়, ত'ক ভাবি স্মিত্রিহে শিক্ষিব লাগে । নহনে বহুতো গহনা থকা মূর্গি সকলোবোর মনেই মনে দেখিবই । শুধরনিতো নহরই ব'ং কুফলহে হয় । সেগর অলঙ্কার ব্যাধা আর্থাৎ পবিত্রতাচরনক । বিশেষ—বহুদ অলঙ্কার ধারণ পবিত্রতা গর্হদের শাস্তি জোঁটার কথাও শাস্ত্রত আছে । মূনিহ নাহুহে অঙ্গটিব মূর্গিহ অর্থাৎ অলঙ্কার শিক্ষার দস্তব অর্থাৎ কানি নোহোবা হৈছে ।

চতুর্থ : অর্থাৎ ভূমি ভালে বাহিরের কারণে জুতা-খবসো ব্যবহার করিব লাগে । ই'ও প্রদর্শনের ভিতরকা । অনেক প্রাচীন পয়ীকে জোঁতা ব্যবহার করা নিন্দনীয় পূর্নি ভাবে ; কিন্তু শাস্ত্র অনুসারে জোঁতা ব্যবহার করাত একো গুণে নাই । শাস্ত্রেই আনলোকে শিক্ষা জোঁতাহে শিক্ষিবলৈ ম'না বসিতো । বহুপ্রবর্তিত দানর সময়ত ব্রহ্মসংসীক “উপানহ” দিয়ার কথাও আছে । উপানহ শব্দর অর্থ চন্দ্রপূজকা অর্থাৎ জোঁতা ।

বি দ মনত বাপিবাগিয়া হৈছে, যে, আমি জোঁতা স্বাস্থ্য অর্থাৎ ভবি মনত শিক্ষার কারণে নিপিক্তি বিলাসর কারণে পিছোঁ । তেমে কথা শাস্ত্রের সূত্রিত মত ।

হোঁটার কান অলঙ্কার প্রিত্রকতে শেষ করিব লাগে ।

“মৈত্ৰং প্ৰসাধনং স্নানং দন্তধাবনমেবচ ।

পূৰ্ব্বাহ্নে নৈব কুৰ্বীত দেবতানাঞ্চ পূজনম্ ॥”

শৌচ, প্ৰসাদ, প্ৰসাধন, দন্তধাবন, আৰু দেবতাৰ পূজা আগপৰতে কৰিব ।

তিলক ধারণ ।

তিলক ধারণ অৰ্থাৎ ফোটা পিন্ধা । ফোটা পিন্ধাও হিন্দুৰ এটা আচাৰ । এই আচাৰ পালন কৰাৰ পৰা হিন্দুৰ বৈশিষ্ট বন্ধা হয় । জাতীয় স্বতন্ত্ৰতা সদায় স্বপ্নৰ থাকে । আৰু বেলেগ বেলেগ সম্প্ৰদায়ৰ বেলেগ বেলেগ তিলকৰ নিয়ম থকাও সম্প্ৰদায় ভেদে মানুহক চিনি দিবলৈ এটা ই সহজ উপায় । আজি কালিও এনেকৈ বেলেগ বেলেগ সম্প্ৰদায়ৰ মানুহে বেলেগ বেলেগ চিহ্ন ধারণ কৰে । কোনোৱে গাৰ চালেত তাৰা চিহ্ন আৰু আন কোনো সম্প্ৰদায়ে বা আন কোনো চিহ্ন ধারণ কৰে । ইয়াৰ বাহিৰেও তিলক ধারণৰ আন উপকাৰিতাৰ বিষয়ে শাস্ত্ৰত কোৱা আছে । হিন্দুৰ পূজা, সেৱা, শ্ৰাদ্ধ, তপণ আদি কোনো বস্তুকৃত্যক তিলক বিহীনকৈ কৰিব নাপায় । সেই নিমিত্তেও প্ৰতিদিনে সন্ধ্যা-উপাসনা আদি কৰাৰ আগতে তিলক ধারণ কৰা কৰ্তব্য ।

ভূই এজন প্ৰাচীন পন্থী পুৰোহিতশ্ৰীৰ বান্ধুত বাজে আন সকলেও প্ৰায় ফোটা লোৱাটো কুনংস্কাৰ নহ'বা অসভ্যতাৰ চিন বুলিয়ে এৰি দিছে । কিন্তু আন নহলেও নিজৰ জাতীয়তাৰ আৰু স্বাধীনতাৰ স্বপ্নৰ ৰাখিবলৈও অন্ততঃ ফোটা লোৱা যুক্তত । আজি কালিৰ লৰাছোৱালীবিলাকৰ মনত ফোটাৰ প্ৰতি কেনে ধাৰণা জন্মিছে তৰ প্ৰমাণ আনাৰ বৰুৱা কথা এটাৰ ভিতৰতে আছে ; সেই দেখি বৰুৱা কথাটো ইয়াতে তুলি দিলোঁ ।

আমাৰ ঘৰত এজনী সৰু ছোৱালী আছে । চিলং চহৰত নই এই কিতাপ

নিখি থকাৰ ভিতৰত এদিন পিন্ধি উৰি আমানৰ নত্নী ডাঙৰীয়াৰ লগত দেখা কৰিবলৈ ওলায়োঁৱ। এনেতে তাই মোত সুধিলে “ডাঙৰ পিত্তি ! কোক বাৰি ? মট বন্দো নকীক দেখা কৰিবলৈ। তাই তেতিয়া কৈ উঠিল, যে” এনে নিয়ম ফোটা নৰি নকীৰ ওচৰলৈ বাৰি নে ? ফোটাটো নচি ফেলা।” তাইৰ কামোঃ মনত ফোটা নৰি নকীক দেখা কৰিবলৈ যোৱাটো দেন কিবা বিসদৃশ ঘটনা হৈছে। মোত তাইৰ গাত নাই, দেখে আনাৰ। আনাক দেখি শুনিহে তেতি তেনেকৈ শিক্ষা পোৱে। নিজৰ আচাৰ-ব্যৱহাৰৰ প্ৰতি এনেকুৱা ভাব হব নোৱাৰে। বিশেষতঃ হিন্দুৰ নিচিনা অতি প্ৰাচীন সুসভ্য জাতি এটাৰ আচাৰ-ব্যৱহাৰত এসে ফোটা কথা নাই, যাক আজি বিংশ শতাব্দীতো সেই সেই প্ৰতিৰ মোকব অগত প্ৰকাশ কৰিবলৈ সঙ্কোচ বোধ কৰিব লাগে।

ত্ৰিভাৰ ধাৰণৰ প্ৰতি প্ৰায় ভাগ মানুহৰে অৱহেলা হোৱাৰ কাৰণতহে ইমানে কথা লিখা হ’ল। লোকনাত্ত তিলক মহাৰাজে ফোটা পিন্ধি কুৰিছিল। এতিয়াও ভাৰতবৰ্ষৰ শেহট পুৰুষসিংহ পণ্ডিত মানব্য হেন লোকে ফোটা পিন্ধি গৈছে। এইদৰে দেখি শুনি এতিয়া আকৌ ছুই একে ফোটা পিন্ধিব ধৰিছে।

ত্ৰিভাৰ পৰ্যায় পিচতে সন্ধ্যা-উপাসনাৰ কথা আঙিব পাৰে। কিন্তু উপাসনা বুলি কোৱাৰ অৰ্থক এটীত সন্ধ্যা আদিৰ বিষয়ে ছুই ডাবি কথা কোৱাৰ অৰ্থ আছে। গতিকে ইয়াত সেই বিষয় বাদ দিয়া হল।

ভোজন আৰু মুখ-শুদ্ধি ।

কিৰিবলৈ ওলাওঁ এনে ঘিলাৰ বহু মানুহৰ সংস্ৰবত নাইবা বতাহৰ লগত এৰি ব, এৰি মটি আৰু বোগদ বীজ-অণুসকলৰপৰা শব্দৰ আৰু পিন্ধা উৰা পৰাওৰ মানি সুধিও হৈ, সেইদৰে নিজৰ গাৰ পৰাও বেবৰ শুৰিব সুকস্মা পৰিবলি দুই এৰি বেবৰ ওলাই শব্দৰ আৰু কানি-কস্মাৰু দুৰ্বিত কৰে।

এইৰূপে দূষিত হোৱা শৰীৰ আৰু কাপোৰ-কানিৰ সংস্ৰবত খাদ্য বস্তু দূষিত হলে তাৰ পৰা উপকাৰ নহৈ অপকাৰ হে হয় । সেই দেখি যাতে দূষিত শৰীৰ আৰু দূষিত কাপোৰ-কানিৰ সংস্ৰবত আমাৰ খাদ্যবোৰ দূষিত হৈ আমাৰ অনিষ্টজনক নহয়, তাৰ বাবে শাস্ত্ৰকাৰসকলে বিনাম্বানে বাহিৰ ফুৰা কাপোৰেৰে আৰু সেই নিচিনা বাহি কাপোৰ পিন্ধি ভোজন কৰিব নিষেধ কৰিছে ।

ভোজনৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য হৈছে, শৰীৰৰ প্ৰধান ক্ষয় হোৱা অংশবোৰ পূৰণ কৰি শৰীৰত নতুন বস্তু-কণিকা জন্মাই শৰীৰ পোষণকাৰী গতিকে আমাৰ খাদ্য বস্তুবোৰও তাৰ উপযোগী হব লাগে । যি বস্তু সোৱাদ, গেলা পচা নহয়, আৰু দৰ সাবভগ বেছি আৰু তেনে বস্তুতে ভোজন কৰা সুশ্ৰুত । আমি সদায় বিবেচনা কৰিব লাগিব যে খাদ্য হিচাবে সেইবোৰ বস্তুও নিৰুপস্থ নহয়; কেৱল চাই চিন্তি নাৰক্ষানহৈ ভানদৰে ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ হয় । পীতৃত ভগবান শ্ৰীকৃষ্ণই উত্তম খাদ্যৰ কথা এইদৰে কৈছে :—

“আয়ুঃসত্ত্ব বলাৰোগ্য স্মখপ্ৰীতি বিবৰ্দ্ধনাঃ ।

বশ্যাঃ স্নিগ্ধা স্থিৰা হৃদ্যা আহাৰা সাত্বিকপ্ৰিয়াঃ ॥”

যি খাদ্যৰ পৰা আয়ু, বল, সত্ত্ব, আৰোগ্য, স্মখ, প্ৰীতি বাঢ়ে, যি খাদ্য স্নয়ুক্ত অৰ্থাৎ সোৱাদ, স্নিগ্ধ অৰ্থাৎ কোমল আৰু তেল থকা, সাব থকা হৃদ্য অৰ্থাৎ আনন্দজনক সেই খাদ্যহে সাত্বিক উত্তমদোক সৰ্বদৰ প্ৰিয় । বেচি হালা, বেচি টেঙা, বেচি লুণীয়া, তাম্বু, বিলাহী আদি গুণথকা খাদ্য নধ্যম আৰু পচা, বাহি, সোৱাদ নোহোৱা, নেকা এবং বিকৃত বস বুলি অৰ্থাৎ যি বস্তুৰ যি সোৱাদ তাৰ বিপৰীত হোৱা আহাৰ অধম । অধম খাদ্য সদায় বৰ্জ্জন কৰিব লাগে ।

ত্ৰিকালদৰ্শী মূনিনকপে, আহাৰ গ্ৰহণ সম্পৰ্কে বহুতো ভাল ভাল নিয়ম

গন্ধি থৈ গৈছে। সেই নিয়মবোৰ পালন কৰিলে আমাৰ উপকাৰ নহৈ নোৱাৰে। তাৰে কেইটা মান তথ্য তুলি দিওঁ।

১। নানুহল স্বভাবচৰিত্ৰ আদি দেখা নাত্ৰকতে জানিবৰ কোনো উপায় নহৈ আৰু অনেক পাকনি শালও লেতেৰা। সেই দেখি ভালদৰে নজানা হুণ্ডনা জনপ হাত নাখাব।

২। নানা প্ৰকাৰ ধূলি বানি পৰি আৰু অনেক অজ্ঞাত কুলশীল লোকৰ স্পৰ্শত অশুদ্ধ হয়; সেইদেখি হাত বজাৰ বা আন কোনো প্ৰকাশ্য ঠাইত থকা খাদ্য গ্ৰহণ নকৰিব।

৩। খোৱাৰ আগতে হাত দুখন ভৰি দুখন আৰু মুখ এই পাঁচ অঙ্গ ভালদৰে ধুই লব। ইয়াৰ পৰা গাৰ্টি লগা আদি অনেক আকস্মিক বিপদ আৰু অনেক বেগৰ পৰা মুক্ত পাব পাৰি। সেই দেখি আমাৰ শাস্ত্ৰেও আদেশ কৰিছে—“পক্ষাদ্ৰশ্চৈব ভূঞ্জীত”।

৪। সকলো বস্তু দীৰ্ঘ স্নেহে ভালদৰে চোবাই খাব। এই নিয়ম পালন কৰিলে অগ্নিমান্দা আৰু অজীৰ্ণ জনিত ৰোগৰ হাত সাৰিব পাৰি।

৫। আগে ল'ৰা-ছোৱালী, নবোৱালী, গৰ্ভবতী ত্ৰিৰাতা, ৰোগী আৰু অতিথিক খুবুই পিচততে গৃহস্থই নিজে আহাৰ কৰিব। তেহে গৃহস্থৰ সুখ শাস্তি, জাৰোগা আৰু বশত্ৰা বঢ়ে।

৬। অতিথি, চাকৰ আৰু অন খাওঁতাবিলাকৰ লগত মূল গৃহস্থৰ খাদ্য বেলেগ হ'ব নালাগে। এই নিয়ম পালিলে অনেক অস্বাস্থ্যকৰ গৃহকল্গৰ পৰা আৰ্হত থাকিব পাৰি আৰু চাকৰবিলাকৰো গৃহস্থৰ প্ৰতি আপোন দৰে আহে।

৭। ভালদৰে মেচা শুদ্ধ আৰু সমান ঠাইত বহি আগে দেবতাৰ উদ্দেশ্যে খাদ্যদা উৎসৰ্গ কৰি নিছত নিজৰ বিত্তৰ অনুৰূপ পাত্ৰত ভোজন কৰিব।

৮। প্ৰসন্নমনে হিংসা, ঘেৰ, ক্ৰোধ আদিৰ পৰা নিজক দূৰৈত ৰাখি

খাদ্য লগে। তেহ ভাল দৰে হজম হব। এনেকৈ নাখালে যি বস্তু খায় সি আমাৰ গাত নলগা বুলি আমাৰ চলিত কথাতো কয়।

৯। বেছিকৈ খালে শৰীৰ কঁগীয়া হয়, আয়ু টুটে আৰু বেচি খোৱা মানুহক মানুহে খকুৱা বুলিও নিন্দা কৰে। সেই দেখি অতি ভোজন পৰিত্যাগ কৰিব। মহৰ্ষি মহুৰে লিখিছে :—

“অনাৰোগ্য মনায়ু্য মস্বৰ্গ্যক্ষাতিভোজনম্ ।

অপুণ্যং লোকবিদ্বিফং তস্মাৎ তৎ পৰিবৰ্জয়েৎ ॥”

১০। সাৰ বস্তু কাঢ়িলোৱা খাদ্য গ্ৰহণ কৰিলে তাৰ পৰা শৰীৰৰ কোনো উপকৰ নহয়; সেই দেখি সাবশুষ্ঠ খাদ্য যেনে :—খণ্ডিত প্ৰভৃতি ভোজন নকৰিব।

১১। পেটৰ দুভাগ হলেও এভাগ পানীৰে পূৰ কৰিব আৰু এভাগ বায়ু চলাচলৰ কাৰণে থাকিবৰি ৰাখিব।

জঠৰং পূৰয়েদৰ্দ্ধম্নেৰ্ভাগং জলেনচ ।

বায়োঃ সঞ্চৰণার্থস্ত চতুৰ্থ মব শেষয়েৎ ॥

(বিষ্ণুপুৰাণ)

১২। অতি পূৰ্ণত বা সৰ্ব্বা সময়ত কোনো বস্তু নাখাব। আৰু কাতিৰ খাদ্য হৃদয়পাকী আৰু পৰিমাণতো কম হোৱা উচিত।

১৩। খাই বৈ উঠি ভালদৰে মুখ-হাত ধুই আৰু দাঁতৰ মাজত স্নানই থকা খোৱা বস্তুৰ অংশবোৰ ভালদৰে খদিকাৰে উলিয়াই পেলাব। তেহে মুখ নোগোন্ধাব আৰু দাঁত ভালে থাকিব।

১৪। খাই বৈ উঠি ভালদৰে আৰাম কৰি একঘণ্টা মান সময় বহিব।

তেহে খোঁৱা বস্ত্ৰ পেটত বহিব। আহাৰ পেটত বহাৰ আগতে শুলে ভালদৰে জীৰ্ণ নাকয়।

১৫। খাই বৈ উঠি তামোল খালে পৰিপাক শক্তি বাঢ়ে। সেই দেখি খাই বৈ উঠি ছুই এখন তামোল খাব আৰু পিছত ভালদৰে মুখ ধুই পেলাব। ব্ৰহ্মচৰ্য্য পক্ষৰ বাবে চেষ্ঠা কৰিলে তামোল নাখাই শিলিখা, আমলখু আদি খাব। ভোজন সম্পৰ্কে অন্ততঃ এই পোন্ধৰটা নিয়ম পালন কৰিলেও অনেক ৰোগ-কাৰিৰ আক্ৰমণৰপৰা দূৰৈত থাকিব পাৰি।

ধনোপাৰ্জন আৰু ব্যয় ।

হিন্দু শাস্ত্ৰমতে ধন-উপাৰ্জন কৰাও ধৰ্মকাৰ্য্য। সেই নিমিত্তে ধন উপাৰ্জনও ভগবানৰ প্ৰিয়কাৰ্য্য ভাবি সাধুভাৱে আনৰ অনিষ্ট নকৰাকৈ ধন উপাৰ্জন কৰিব লাগে। নিচৰ শাৰীৰিক আৰু মানসিক শক্তি খটাই ধন উপাৰ্জন কৰিব লাগে। অত্ৰৰ উপাৰ্জিত ধন চলে বলে হৰণ কৰি আনিলে তাক ধন উপাৰ্জন নোবোলে। দি চৌৰ্য্য বৃত্তিহে। চৰি কৰাৰ সনান পাপ নাই। অনেকে ভেটী আদি খাইও ধনবৃদ্ধি কৰাৰ চেষ্ঠা কৰে। কিন্তু এইটো সদায় মনত ৰাখিব লাগে যে ভেটী খোৱাৰ সনান ডাঙৰ পাপ কমেই আছে। ভেটী খোৱা মানুহৰ চৰিত্ৰহীন হয় আৰু ভেটী খোৱা মানুহ সকলোৰে অবজ্জাৰ পাত্ৰ হয়।

অন্যসম্মান হানি কৰিও ধন উপাৰ্জন কৰা উচিত নহয়। ধনতকৈ আন্যসম্মান ডাঙৰ আৰু মূল্যবান বস্ত্ৰ। শাস্ত্ৰত জাতিবৰ্ণ ভেদে ধন উপাৰ্জনৰ বাটো বেলেগে বেলেগে বৰমে বৰ্ণিত আছে। আভিকাৰি বৃত্তি সৰুটৰ সময়ত সম্পূৰ্ণৰূপে শাস্ত্ৰ নিৰ্দিষ্ট উক্তন পথত চলা টান হলে শাস্ত্ৰত বি জাতিৰ আপদ কাৰত বিধাৰস্তা আছে তাকো অবলম্বন কৰা উচিত। তেনে কৰিলে বৃত্তি সৰুটৰ পৰাও বক্ষা হয়; আৰু সুখ শান্তিৰে ঘৰ গৃহস্থিও চলাব পাৰি।

বামুণৰ লৰাবিলাকে এইটো মনত ৰাখিব লগীয়া কথা যে বৃত্তিসকলট উপস্থিত হোৱাত তেওঁলোকে ৰান্ধনি থকা আদি হীন কাম নকৰি খেতি পথাৰ কৰি খোৱা ভাল । আপদ কালত ব্ৰাহ্মণৰ পক্ষে কৃষি ধৰ্মবৃত্তি বৃদ্ধি শাস্ত্ৰকাৰ সকলে নিৰ্দেশ কৰিছে । এইদৰে সাধুভাবে উপাৰ্জিত ধন ৰক্ষা আৰু বৃদ্ধিৰো বন্দবস্ত ৰাখিব লাগে । শাস্ত্ৰত কৈছে ;—

“অৰ্থমূলা ক্ৰিয়া সৰ্ব্বা বহুস্তুশ্চাৰ্জনে মতঃ ।”

ৰক্ষণং বৰ্দ্ধনং ভোগ ইতি তত্র বিধিক্ৰমাৎ ॥”

নকলো কাৰ্য্যৰ মূল অৰ্থ ; সেই কাৰণে অৰ্থ উপাৰ্জন কৰিব লাগে । উপাৰ্জিত অৰ্থৰ ৰক্ষা, বৃদ্ধি আৰু ভোগও কৰিব লাগে । তলত লিখাৰ দৰে শাস্ত্ৰকাৰ সকলে অৰ্থ বিভাগ কৰিবলৈ কৈছে ;—

“পাদেনাৰ্থস্য পাৰিত্ৰ্যং কুৰ্য্যাৎ সঞ্চয়মাত্মবান ।

অৰ্দ্ধেনচাত্মভৰণং নিত্য নৈমিত্তিকান্বিতম্ ॥

পাদক্ষাত্মৰ্থমায়স্য মূল ভূতং বিবৰ্দ্ধয়েৎ ।

এবমাচৰতঃ পুত্ৰ অৰ্থ সাফল্যমৰ্হতি ॥”

উপাৰ্জিত অৰ্থৰ চাৰিভাগৰ এভাগ আত্মবান গৃহস্থই পৰকাৰৰ হিতৰ বাবে ব্যৰ্থ কৰিব । চাৰিভাগৰ দুভাগৰে নিত্য নৈমিত্তিক কাৰ্য্য আৰু পৰিয়ালসদস্যৰ এ নিজৰ ভরণ পোষণ চলাব । বাকী চাৰিভাগৰ এভাগ মূল কৰি নৈ-তাক ব্যৰ্থৰ স্বেপ্তা কৰিব । উপাৰ্জিত অৰ্থৰ সঞ্চয়ে এনে আচৰণ কৰিলে, অৰ্থ সফলতা প্ৰাপ্ত হয় । প্ৰত্যেক গৃহস্থই আপদ কালৰ নিমিত্তে সঞ্চয় কৰিব লাগে । বিশেষতঃ এতিয়া বি দৰে পুত্ৰ-কন্যা প্ৰভৃতিৰ শিক্ষা-বিবাহ আদিৰ ব্যয় ভৰ বঢ়িছে, সঞ্চয় হীন গৃহস্থই সেইদৰে খৰচ কৰি পুত্ৰ-কন্যাক শিক্ষা আদি দিব নোৱাৰে । অথচ পুত্ৰ-কন্যাৰ শিক্ষা গৃহস্থৰ সৰ্ব্ব প্ৰধান আৰু সৰ্ব্ব প্ৰধান কৰ্তব্য ।

কৰা উচিত নহয় ; বৰং সেইবিলাক পালন কৰি তাৰ উদ্দেশ্য বুজিবলৈহে চেষ্টা কৰা যুক্তত । ঋষি-গুনি সকল যোগসিদ্ধ আৰু ভূত, ভবিষ্যত, বৰ্তমান এই তিনিকাল দৰ্শা আছিল । তেওঁবিলাকে যিবোৰ বাতি-নীতিৰ নিয়ম বাছিথৈ গৈছে সেইবোৰ লোকচিত্তৰ বাবেহে কৰিছিল । সাধাৰণ মানুহৰ নিচিনা তেওঁবোৰক লোক বক্ষাত বাহিৰে আন কোনো উদ্দেশ্য নাছিল । মহাত্মাসকলে সদাৰ্থে কাৰ্য্য লোকসংগ্ৰহৰ বাবেহে কৰে । সেইবোৰ কাৰ্য্যৰ অভিপ্ৰায় বা উদ্দেশ্য বুজিব নোৱাৰা আমাৰ হে দোষ ; সিবিলাকৰ কাৰ্য্য নহয় । এইবিলাক ব্ৰহ্ম বিদ্যাগালে যি বকন শ্ৰদ্ধাযুক্ত হৈ বুদ্ধিক সত্বস্ত কৰি চিন্তা কৰিব লাগে, আমি বহুদিনৰ পৰা ছুৰ্ভাগ্যক্ৰমে তেনে চিন্তা প্ৰণালীৰ পৰা বহুত দূৰৈত পৰি আছোঁ ।

শাস্ত্ৰীয় অংগবোৰ নিচিনা শাস্ত্ৰত নথকা বা আমি নজনা শাস্ত্ৰত থকা অংগবোৰ আমাৰ সমাজত কিছু কিছু প্ৰচলিত আছে । সেইবোৰকো নিবৰ্ণক কৰি ব্ৰহ্মসংগ্ৰহৰ পুৰ্ণি আৰম্ভৰ আগতে সেই বিলাকত নো কিবা উদ্দেশ্য নিহিত আছে নাই নাই তাক বুজিবৰ সিহঁত চেষ্টা কৰিব লাগে । অনেক অংগ এনে আছে যিবোৰ উদ্দেশ্য এনেহে বুজি নাপালেও কিছু দিন পালন কৰিলে তাক সুগুণ নিজে বুজিব পাৰি । সেই দেখি অনেক কথা আচাৰ্যনিষ্ঠ সাধু পুৰুষৰ পৰা আমি লবও চেষ্টা কৰিব লাগে । তাকে নকৰি এইবোৰ পুৰণিকালৰ নুত্ৰাপুৰণী কথাত ইয়াতনো কিবা সত্য থাকিব পাৰেনে ? এই ভাবত এইবোৰ পৰিত্যাগ কৰা বুদ্ধিজনক কৰিব নহয় ।

মহাজনক, হস্ত্যস্পদ, অৰু অহিতকৰ নহলে আমি বুজিব নোৱাৰিলেও বোম্বাৰ নীতি নিয়ম বা অংগৰ পালন কৰাত কোনো দোষ হব নোৱাৰে । হিন্দু অংগৰ ব্যবহাৰৰ ভিতৰত মহাজনক, হস্ত্যস্পদ বা অহিতকৰ কোনো কথা নাই ।

যজ্ঞ ।

যজ্ঞ, ধর্ম আৰু কৰ্ম এই তিনিটা শব্দে প্ৰায় একে অৰ্থকে বুজায়। গীতাত ভগবন্তে নিজমুখে এই কথা কৈ গৈছে। যি কামবপৰা ইহ পৰলোকত সুখ ভোগ কৰি অন্তত নোক্ষ লাভ কৰিব পাৰি সেইয়ে যজ্ঞ। গীতা শাস্ত্ৰত প্ৰজ্ঞা-পতিয়ে প্ৰজ্ঞা সৃষ্টিৰ সময়তে প্ৰজ্ঞানকদৰ লগত যজ্ঞ বা কৰ্মও একেলগে সৃষ্টি কৰে। নুলি লিখা আছে। আৰু সৃষ্টিৰ লগত যজ্ঞৰ সম্বন্ধও তলত উল্লেখ কৰা শ্লোকত বৰ্ণনা আছে।

“অন্নাদ্ভবন্তি ভূতানি পৰ্জন্মাদন্নসম্ভবঃ ।

যজ্ঞাদ্ভবতি পৰ্জন্মো যজ্ঞঃ কৰ্ম সমুদ্ভবঃ ॥

কৰ্ম ব্ৰহ্মোদ্ভবং বিদ্ধি ব্ৰহ্মাক্ষৰ সমুদ্ভবং ।

তস্মাৎ সৰ্বগতং ব্ৰহ্ম নিত্যং যজ্ঞে প্ৰতিস্থিতং ॥

ভূত বা প্ৰাণীসকল অন্নৰ পৰা উৎপন্ন হৈছে, অন্ন হৈছে বৃষ্টিৰ পৰা, বৃষ্টি হৈছে বজ্জৰ পৰা আৰু যজ্ঞ হৈছে কৰ্মৰ পৰা। কৰ্ম হৈছে প্ৰকৃতিৰ পৰা, প্ৰকৃতি হৈছে পৰামেশ্বৰৰ পৰা। এই কাৰণেই সৰ্ববাপি ভগৱন্তৰ সৃষ্টি ৰূপ কাৰ্য্য যজ্ঞৰূপ ধৰ্মকাৰ্য্যৰ উপৰত প্ৰতিস্থিত আছে। এইয়ে সৃষ্টিৰ লগত যজ্ঞৰ সম্বন্ধ। এই কাৰণেই কোনো কোনো ধৰ্মশাস্ত্ৰত যজ্ঞক স্বয়ং ভগবান বুলি বৰ্ণনা কৰিছে।

“যজ্ঞ, মহাযজ্ঞ ব্যষ্টি সমষ্টি সম্বন্ধে” অৰ্থাৎ ব্যষ্টি আৰু সমষ্টি সম্বন্ধ হেতুকে যজ্ঞ আৰু মহাযজ্ঞ ছবিৰ। ব্যষ্টি সম্বন্ধযুক্ত ধৰ্মকাৰ্য্য যজ্ঞ। - হজ ভাষাত কৰ প্ৰায় যি কাৰ্য্যৰদ্বাৰা ব্যষ্টিৰ বা ব্যক্তিৰ অৰ্গে নিভব কৰাণ মুখ্যৰূপে সাধিত হয়, আৰু গোণ ভাৱে নিখিল বিশ্বৰ কৰাণ সাধিত হয়, তাক যজ্ঞ বোলে। ব্যষ্টি বা ব্যক্তিও নিখিল বিশ্বৰে এটি ক্ষুদ্ৰতম অংশ; গতিকে এই

সুদূৰতম অংশৰ কল্যাণৰ পৰাও যে গৌণ ৰূপে বিশ্বৰ কল্যাণ হয়, ই জনা কথা । সেইদৰে যি কৰ্মৰূপে মুখ্যৰূপে বিশ্বজগতৰ আৰু গৌণ ৰূপে নিজৰ কল্যাণ সাধিত হয়, সেই কৰ্মমহাযজ্ঞৰ অন্তৰ্ভুক্ত ; যিহেতু সনষ্টি বা বিশ্বজগত ব্যষ্টি বা ব্যক্তিয়ে বিদেট বিকাশ, সেই হেতুকে সনষ্টিৰ বা বিশ্বৰ হিত হলেও পৰোক্ষে তাৰ ফল ব্যষ্টি বা নিজেও ভোগ কৰিব লাগে । বিদ্যালয় স্থাপন, ঔষধালয় পৰিচালনা, ব্যাগান শালা স্থাপন আদি দেশ হিতকৰ কাৰ্য্যবিলাক মহাযজ্ঞৰ অন্তৰ্গত । সাধাৰণ গৃহস্থ নানুহে এইবোৰ কাৰ্য্য কৰিব নোৱাৰে দেখি গৃহস্থৰ বাবেও সৰ্বদায় অন্তস্থান কৰিব পৰা যজ্ঞ কৰ্মৰ বিধান শাস্ত্ৰত আছে । তাৰ অন্তস্থান কৰিও গৃহস্থই দেৱ-পিতৃৰাণ প্ৰভৃতিৰ পৰা মুক্ত হৈ জগতৰ হিত সাধি নিজৰো কল্যাণ কৰিব পাৰে ।

প্ৰত্যেক গৃহী নানুহেৰ পক্ষে পাচটি মহাযজ্ঞ নিত্য কৰ্মৰূপে বিहित আছে । সেই পাচটি মহাযজ্ঞৰ বিষয়ে মাত্ৰ ইয়াত ছই চাৰি আৰৰ কোৱা হব । সেই পঞ্চ মহাযজ্ঞ হৈছে ;—

“অধ্যাপনং ব্ৰহ্মযজ্ঞ পিতৃযজ্ঞস্ত তৰ্পণম্ ।

হোমো দৈবো বলি ভৌতো নৃযজ্ঞেতিথি পূজনম্ ॥”

অধ্যয়ন অধ্যাপনে হৈছে ব্ৰহ্মযজ্ঞ, তৰ্পণে হৈছে পিতৃযজ্ঞ, হোম হৈছে দৈবযজ্ঞ, বলি বৰ্ণা ভাত যজ্ঞ আৰু অতিথি পূজাই হৈছে ভৌতযজ্ঞ । নৰকপী নাৰায়ণৰ সেৱা । ইয়াৰ বিষয় পিতৃত বহুল্যই কোৱা হব । এই পঞ্চ মহাযজ্ঞ গৃহস্থৰ অতি কৰ্ত্তব্য কৰ্ম । ইয়াক গৃহস্থই কোনো অৱস্থাত এৰিব নালাগে । ই শাস্ত্ৰৰো আদেশ । এই যজ্ঞবোৰ সম্পাদন কৰিলে গৃহস্থ পঞ্চ স্তন্যৰূপ পাতকৰ পৰা মুক্ত থাকে ; অৰ্থাৎ গৃহস্থৰ পক্ষে নিত্য নৈমিত্তিক বিবেক পাণ হবৰ সম্ভৱ সেই অটাইবলাক পাপ ক্ষয় হয় । আজি কালিৰ শাস্ত্ৰৰ আদেশত

মানুষৰ সিমান দুৰ শ্ৰদ্ধা-বিশ্বাস নাইকিয়া হৈ পৰিছে। সকলো কথাতে মানুহে এটি কাৰণ বিচাৰা হৈছে। এক শ্ৰেণীৰ মানুহেতো সেই সেই কথাতে অৰ্গাং যি সকল আপ্ত বাক্য শ্ৰৱণ, মনন নিদিধ্যাসন নহলে কাৰো বুজিবৰ শক্তি নাই তেনেবোৰ কথাটো “কিয় ?” বুলি এটি প্ৰশ্ন নকৰাকৈ নাথাকে সেই পক্ষ মহাবজ্জৰ গৃহস্থৰ নিত্য কৰ্তব্যতা সম্বন্ধে প্ৰত্যেক বিষয়ৰ লগতে অতি সংক্ষেপে দুটি এটি কাৰণো উল্লেখ কৰাৰ চেষ্টা কৰা যাব।

ব্রহ্ম যজ্ঞ ।

অধ্যয়ন আৰু অধ্যাপনাকে ব্ৰহ্ম যজ্ঞ বোলে বুলি আগতে উল্লেখ কৰা হৈছে। সদগৃহস্থৰ অধ্যয়ন আৰু অধ্যাপনাৰ দ্বাৰা জগতৰ জ্ঞান-ভাণ্ডাৰ বৃদ্ধি কৰি নিজৰো মানসিক আৰু অধ্যাত্মিক উন্নতি সাধন কৰাৰ প্ৰয়োজন নাই বুলি কোনোও কৰ নোহাবাৰে; বৰং জগতৰ সকলো সভ্য জাতিয়ে পঠন, পাঠনদ্বাৰা নিজৰ আৰু জগতৰ কল্যাণ সাধন কৰি আহিছে। বৰ্তমান যুগত ইউৰোপীয় জাতি বিলাকো অধ্যয়ন আৰু অধ্যাপনাৰ বলতে জগতৰ উচ্চ-স্থান অধিকাৰ কৰি আছে। যিবোৰ জাতিৰ পঠন, পাঠন নাই সেইবোৰ জাতি অসভ্য বৰ্ণৰ আদি নামে পৰিচিত হৈ আহিছে। আন জাতিৰ পঠন-পাঠন অনেক পৰিমাণে ব্যক্তিগত আৰু ইচ্ছাধীন। সেইয়ে আনৰ আছিল ধৰ্ম শাসনেৰে শাসিত বাধ্যতা মূৰক নিত্যকৰ্ম। কোনটো ভাল? কেধনো বজ্জ নান্যটো শুনা নত্বে তাৰ অৰ্থ আৰু উদ্দেশ্যৰ প্ৰতি নিতৰ্হ নকৰি নাক কোচাই শুছি গলেতো উপাই নাই।

এই ব্ৰহ্মযজ্ঞ সাধনৰপৰা গৃহস্থ ঋষি ঋণ মুক্ত হয়। ঋষিসকল জগতত জ্ঞানৰ প্ৰচাৰ কৰ্তা। তেওঁবিলাকে সাধনাৰ বলত জ্ঞান লাভ কৰি সেই সাধন কৰু জ্ঞানবাশি বিয়াই দি বিশ্ববাসীৰ অশেষ কল্যাণ সাধন কৰি গৈছে। সেই

জ্ঞান মূৰ্ত্তি তত্ত্বদৰ্শী ঋষিসকলক স্মৰণ বথা আৰু তেখেতসকলৰ ঋণ পৰিশোধৰ জ্ঞানৰ চৰ্চাৰ বাহিৰে আন কোনো ভাল উপায় আছে জানোঁ। চোৱা কেনে সুন্দৰ ব্যৱস্থা ।

পিতৃ যজ্ঞ ।

পিতৃসকলৰ উদ্দেশ্যে জল, তিল আদিৰ দ্বাৰা তৰ্পণ কৰি তেখেতসকলৰ তৃপ্তি বিধান কৰাৰ নাম পিতৃযজ্ঞ । যি সকলৰ ৰূপাত আমি নৰ তলু লাভ কৰি ইচ্ছা পৰলোকত নানা প্ৰকাৰ ভোগ ভুঞ্জি অন্তত নোক্ষ লাভ কৰিব পাৰোঁ, সেইসকল পিতৃ-পুৰুষক স্মৰণ কৰা আৰু তেখেতসকলৰ তৃপ্তি বিধান কৰা যে কিমান ডাঙৰ কৰ্তব্য কৰ্তব্যক কোৱাৰ সকাম নাই । সদায় পিতৃ-পুৰুষৰ নাম স্মৰণ কৰি থাকিব পাৰিলে মাতৃহ অনেক প্ৰলোভনৰ আৰু অনেক পাপৰ পৰা মুক্ত হৈ থাকিব পাৰে । পিতৃ-পুৰুষসকলৰ নাম সদায় স্মৰণ বথা আৰু তেখেতসকলৰ মানসিক মূৰ্ত্তি সদায় আগত ধৰি ৰাখিবলৈ পিতৃ-যজ্ঞ বা তৰ্পণ শ্ৰেষ্ঠ উপায় । এনে সুন্দৰ ব্যৱস্থা আৰ্হা জাতিৰ শাস্ত্ৰত বাদে আন শাস্ত্ৰত নাই ।

পিতৃ-যজ্ঞৰ সম্বন্ধে আধুনিক অনেক লোক প্ৰশ্ন কৰিব পাৰে যে পৰলোক গত স্মৰণশৰীৰধাৰী পিতৃসকলে ইচ্ছানোকত প্ৰদান কৰা জল, পিণ্ড আদি য়ল বস্তুৰে বেনেকৈ পবিত্ৰ হ'ব পাৰে ? এই সম্বন্ধে সংক্ষেপে ইয়াকে কৈ থোৱা যুক্ত হৈ,—হিন্দুৰ দৰ্শন শাস্ত্ৰত পৰলোকগত স্মৰণ শৰীৰধাৰী আত্মাৰ লগত ইচ্ছালোকৰ স্মৰণ শৰীৰধাৰী আত্মাৰ সম্বন্ধ নিৰূপণ কৰি এই প্ৰশ্নৰ সুন্দৰ নীমাংসা কৰিছে । এনে কোনো প্ৰশ্ন নাই যাক যোগে সংশুদ্ধচিত্ত পৰম জ্ঞানী ধৰ্ম্মিনকলে নীমাংসা কৰি যোৱা নাই । কেৱল নাই আমাৰ অমুসন্ধিৎসা, নাই আমাৰ শ্ৰদ্ধা, বিশ্বাস আৰু নাই আমাৰ আগ্ৰহ ।

পিতৃ যজ্ঞ যে মহাব্যজ্ঞ তক তৰুত লিখা মন্ত্ৰৰ পৰাও জানিব পাৰি ।

“আব্রহ্মভুবন্মা লোকা দেবর্ষি পিতৃমানবাঃ ।

তৃপ্যন্তু পিতৰঃ সৰ্বৈ মাতৃমাতা মহাদয়ঃ ।

নৰকেষু সমস্তেষু যাতনাস্ত্ৰচ যে স্থিতাঃ ।

তেষামাপ্যায়ণায়ৈ তদীয়তে সলিলং ময়া” ॥

ব্রহ্মলোককে আদি কবি সকলো বিশ্বজগত, দেবতা, ঋষি, পিতৃ আৰু মানব সকল এবং মাতৃ-মাতানহ প্ৰভৃতি সকলো তৃপ্ত হওক। বৌববাদি নবকত অশেষ যাতনা ভোগ কবি গি সকল আছে তেওঁলোকৰ তৃপ্তিব নিমিত্তে মই এই জলাঞ্জলি দান কৰিলোঁ ; চাপক কেনে মহান উদার ভাব। কাৰো উপেক্ষা কৰা নাই। একেবাবে দেবতা পিতৃসকলৰ পৰা নবকত, যাতনাগ্ৰস্ত কীট পতঙ্গসকল সমান শ্ৰদ্ধা, সমান ভক্তি। ইয়াৰ নাম প্ৰকৃত বিশ্ব মৈত্ৰী।

দেব-যজ্ঞ ।

দেবতাসকল ঈশ্বৰৰ বিশেষ বিভূতি অৰ্গ্যঃ সৃষ্টি, স্থিতি, প্ৰকল্পৰ বিধান কৰ্তা, পৰমেশ্বৰ পৰম কাৰণিক বিশ্বনিয়ন্তা ভগবন্তৰ একো একো বিধ শক্তি একো একোজন দেবতাকে বিকাশ প্ৰাপ্ত হৈছে; অথবা এক এক দেবতাৰূপে কল্পিত হৈছে।

এই দেবতাসকলক হোম আদি কৰ্মেৰে পূজা কৰাৰ নাম দেব যজ্ঞ। অগ্নি দেবতাকে প্ৰত্যক্ষৰূপে ভগবন্তৰ হেজ বা শক্তি পিকশিত হৈছে। সেইদেখি হোম সকলো দেবতাৰ অৰ্গ্যে দিয়া হবিত্বে বেদ ময় উচ্চারণ কৰি অগ্নিত নিষ্কেপ কৰিব লাগে। শাস্তিত আছে, “অগ্নিৰৈদেবানাং মুখঃ।” অগ্নিয়ে দেবতা সকলৰ মুখ। শ্ৰদ্ধাবুল্ল সাধক যজ্ঞ কৰিবলৈ দেবতাসকল পৰিতৃপ্ত হৈ লোক নমুহৰ হিতসাধন কৰে। শ্ৰীমদ্ভাগবত পীঠাত ভগবান শ্ৰীকৃষ্ণে নিজ মুখ কৈ গৈছে ;—

“দেবান্ ভাবয়তানেন তে দেবা ভাবয়ন্তুৰ্বঃ ।

পৰস্পৰং ভাবয়ন্তঃ শ্ৰেয়ং পৰমাবাপ্‌স্বথ ॥

ইচ্চান্ ভোগান্ হিবো দেবা দাস্তন্তে যজ্ঞভাৰিতঃ ।

তৈ দ'র্ভান প্রদায়েভ্যো বো ভুঙ্ক্তে স্তেন এবসঃ” ॥

যজ্ঞাদি কৰ্মপদ্ধত্যা তেজালোককে দেবতাসকলক সম্বুষ্ঠ কৰা ; দেবতাসকলেও তেজালোকক সম্বুষ্ঠ কৰিব। এনেকৈ পরস্পৰে পরস্পৰক সম্বৰ্দ্ধনা কৰিলে এৰপৰা পৰম কল্যাণ লাভ হব। যজ্ঞৰ দ্বাৰা দেবতাসকল সম্বুষ্ঠ হৈ মনুৰাবিগাকক ক'না আৰু কল্যাণকৰ ভোগসকল প্রদান কৰে। দেবতাৰ পৰা পোৱা বস্তু নোনে দেবতাক অপণ নকৰাকৈ ভোগ কৰে, তেওঁ চোৰহে। এতেকে শাস্ত্ৰবাক্যত বিগাস পাণি শুদ্ধাবুদ্ধ হৈ প্ৰত্যেক গৃহীয়ে নিত্য হোম আদি ক্ৰিয়া আচৰণ কৰি দেবব্ৰত সন্মাপন কৰিব লাগে। তেহে দেব-ঋণবপশ মুক্ত হোৱা যায়। আৰু পক্ষ স্তনা পাপও নশ হয়।

ভূত-যজ্ঞ ।

দেবযজ্ঞৰ পিচত ভূত-যজ্ঞ কৰিব লাগে। ভূত-যজ্ঞ হৈছে পশু-পক্ষী-কীট-পতঙ্গ আদি সকলো প্ৰাণীতে ভগবৎ নছা উপলব্ধি কৰি সেইসকলক বচি বা আহুত্যা প্ৰদান কৰা। বিশ্ব জগতত কোনো নিৰ্বৰ্ণক বা অপ্ৰায়েজনীয় নহয়। বিশেষ বিশেষ প্ৰাণীৰূপে পৰমেশ্বৰৰ বিশেষ বিশেষ কাৰ্য্য সিদ্ধ হয়। গতিকে সকলো প্ৰাণীৰূপে জগতৰ মঙ্গলক সাধন হয়। সেইদেখি প্ৰাণীসকলৰ উদ্দেশ্যে খাদ্যাদি উচ্ছৰ্গা কৰি প্ৰাণীজগতক পৰিতৃপ্ত কৰিব লাগে। তাৰ উপৰিও এইদেৰ কৰ্মপদ্ধত্যা ক্ৰমে ক্ৰমে সকলো প্ৰাণীতে ভগবৎ নছা উপলব্ধি কৰি নছা পৰম জ্ঞান বা চৰম সত্য স্বৰূপ ভগবানৰ স্বৰূপ জ্ঞানি নোক্ষ লাভ কৰে।

সকলো প্ৰাণীতে ভগবৎ স্বৰূপ চিন্তাৰ বাহিৰে ভগবানক লাভ কৰিবৰ আন উপায় নাই । শ্ৰীমদ্ভাগবত শাস্ত্ৰত ভগবানে নিজে উপদেশ দিছে ;—

“অহং সৰ্বেষু ভূতেষু ভূতাত্মা বস্বিতঃ সদা ।
 তমবজ্জায় মাং মৰ্ত্যাঃ কুৰ্বতেচ্ছা বিড়ম্বনম্ ॥
 অথমাং সৰ্বভূতেষু ভূতাত্মানং কৃতা লয়ম্ ।
 অৰ্হয়েদানমানাভ্যাং মৈত্ৰো ভিন্নেন চক্ষুষা ॥
 গনসৈতানি ভূতানি প্ৰণ মেদবহুমানয়ণ্ ।
 ঈশ্বৰো জীৰ্ববলয়া প্ৰবিষ্টো ভগবানিতি” ॥

মই সকলো প্ৰাণীতে আত্মা স্বৰূপে অৱস্থিত আছোঁ । সেই প্ৰাণীসকলক অবজ্ঞা কৰি মানুহে নোক পূজা কৰা বিড়ম্বনা মাত্ৰ । সকলো ভূততে আত্মা-স্বৰূপে অৱস্থিত মোক ভূতসকলৰ লগত অভিন্ন ভাবি সেইসকলৰ প্ৰতিও মৈত্ৰী বৃত্তি হৈ দান, মান আদিৰ দ্বাৰা নোক পূজা কৰিব ।

পৰমেশ্বৰ জীৱ ৰূপে সকলো ভূততে প্ৰবিষ্ট হৈ আছে, ইয়াকে জানি ভূত সকলক বহু সন্মান কৰি মনে মনে প্ৰণাম কৰিব ।

নৃ-যজ্ঞ ।

“নৃ যজ্ঞোতিথি পূজনম্” অতিথি পূজাৰ নামে নৃযজ্ঞ । নৰৰূপী নাৰায়ণৰ সেৱা । সভা অসভা সকলো সমাজতে কম বেচি অতিথি পূজাৰ প্ৰচলন আছে ; গতিকে এই সম্বন্ধে বিশেষ কোথাৰ প্ৰয়োজন নাই । হিন্দু শাস্ত্ৰতো অতিথি সেৱাৰ মহাশাস্ত্ৰ নানা ভাৱে কীৰ্তন কৰিছে । ছুখৰ বিষয় তথাপিও অনেক শিক্ষিত মানুহেও আজিকালি অতিথিক সেইদৰে সন্মান নকৰে । অনেকে নানা ছল চিত্ৰ উলিয়াই খেদিব পাৰিবলৈকে ভাল পায় । সকলো মানৱ সমাজৰ লগত নিজৰ

স্বয়ং স্বাপন কৰি তাৰদ্বাৰা উপকৃত হোৱাৰ অতিথি সেৱাই এটি ভাল আৰু প্ৰধান উপায় । অতিথিৰ লগত সদালাপ কৰি ধৰ্মনীতি, ৰাজনীতি, সমাজনীতি আদিৰ বিষয়েও জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰি । দেশৰ আৰু বিদেশৰা ভিন ভিন্ সনাজ ভিন ভিন শ্ৰেণীৰ লোকৰ চৰিত্ৰ আদিও জানিব পাৰি । ইউৰোপত অতিথিৰ উদ্দেশ্যে ভোজ পাতি এইবিলাক আলোচনা কৰাটো প্ৰথাই হৈছে ; অতিথি পূজা-ৰূপ নৰ সেৱাৰ মাজেদি বিশ্বজনীন মৈত্ৰীৰ ভাৱও লাভ কৰিব পাৰি । অতি দুখীয়া হলেও নিজৰ শক্তি সামৰ্থ্য অনুসাৰে অতিথি শুশ্ৰূষা কৰা উচিত । দুখীয়া গৃহস্থৰ ঘৰতো বহিবলৈ দুডাল খেৰ-কুটা-জিবানলৈ অলপ ঠাই, হাত মুখ ধুবলৈ অলপ পানী, আৰু দুআষৰ ভাল দুখৰ মিঠা মাতৰ কেতিয়াও অভাব নহয় । আন একো ন'থাকিলে তাৰ দ্বাৰাও অতিথিৰ সেৱা-শুশ্ৰূষা কৰিব পাৰি ।

“তৃণানি ভূমিকদকং বাক্ চতুৰ্থী অৰ্পেশুনম্ ।
 এতান্যপি সতাং গেহে নোচ্ছিদ্যন্তে কদাচন” ॥
 ॐ শান্তিঃ ॐ শান্তিঃ ॐ শান্তিঃ ।

দান ।

দান সকলো ধর্মের প্রধান আরাধ্যকীয় অঙ্গ । গীতাতে লিখা আছে ;—

“যজ্ঞোদানং তপশ্চৈব পাবনানি মণীষিণাং” ।

যজ্ঞ, দান আৰু তপস্তাৰদ্বাৰা মনীষি সকলো পবিত্ৰ হয় । অত্ৰ অত্ৰ ধৰ্ম শাস্ত্ৰতো কলিযুগত দানে প্ৰধান ধৰ্ম বুলি কৈছে ।

“তপঃ পৰং কৃতে যুগে ত্ৰেতায়াং জ্ঞানমুচ্যতে ।

দ্বাপৰে যজ্ঞ মেবাহুৰ্ দানমেকং কলৌ যুগে” ॥

সত্য যুগত ধৰ্ম চাৰিপাদ আছিল । সেইকাৰণে সত্যত তপস্তা প্ৰধান ধৰ্ম আৰু জ্ঞান, যজ্ঞ এবং দান গৌণ ধৰ্ম আছিল । ত্ৰেতা যুগত ধৰ্ম তিনি পাদ । সেই কাৰণে জ্ঞান প্ৰধান আৰু যজ্ঞ ও দান গৌণ ধৰ্ম আছিল । দ্বাপৰ যুগত ধৰ্ম দুই পাদ । সেইকাৰণে যজ্ঞ প্ৰধান আৰু দান অপ্ৰধান ধৰ্ম আছিল । কলিযুগত ধৰ্ম একপাদ । সেই দেখি একমাত্ৰ দানেই মুখ্য ধৰ্ম বুলি নিৰূপিত হৈছে । কলিযুগৰ শোক অন্নায়ু, অল্প সন্ত আৰু অল্প জ্ঞানী ইত্যাদি বেদজ্ঞ সকলে সহজ সাধ্য দান ধৰ্মকে কলিযুগত মুখ্য বুলি বেদৰ অৰ্গ অল্পসাধৰে নিৰূপিত কৰিছে । শক্তিশালী লোকে আনবোৰো পালন কৰিব পাৰিব ।

সকলো সঙ্কল্প পৰিত্যাগ কৰি নিজস্ব বি কোনো বস্তুকে অপৰক দিয়াৰ নাম দান । নিজস্ব বস্তু আনক দিয়াতো সহজ কাম । যবত. দোণ, কপ, ধন-বিত, কাপোৰ-কানি, চ.উদ্য-ধন বা অন্য বি কোনো বস্তুই নাথাকক তাক অপৰ একজনৰ হাতত তুলি দিবলৈ বিশেষ একো কষ্ট কৰিবৰ প্ৰয়োজন নহয় ; তুলি দিলেই হল । কিন্তু আচল টান কথা হৈছে সকলো সঙ্কল্প পৰিত্যাগ

কৰা, অকাতৰে দান কৰা। এটি বস্তু আনক দি যদি মনটো এইদৰে খুন্দ
মুদট খাব যে এই বস্তুটো দিয়া উচিত নাছিল, এই বস্তুটো কিনোতে ইমান
দাম পৰিছিল, থাকিলে অমুক অমুক কাজত লাগিলাহেঁতেন, তেনেহলে দানৰ
একো ফল নহল। বাহিৰা দৃষ্টিত বস্তুটো আনৰ সম্বন্ধে ত্যাগ কৰা হলেও দৰাচল
পক্ষত সেই বস্তুৰ সম্বন্ধ ত্যাগ কৰা নহল ; যিহেতু মনৰ লগত তাৰ সম্বন্ধ
নিহিষ্টিত। দানৰ আৰু এটা প্ৰধান কথা আছে, দিবৰ সময়ত কাতৰ নেহোৱা।
শিঙিত মনত কোনো প্ৰকাৰ পুন্দৰুদি নাথাকিলেও দিবৰ সময়ত যদি মনত কৃতার্থ
ভাব আছে তেনেহলেও সেই দানৰ পৰা সম্পূৰ্ণ সফল পোৱা নাযায়। সেই দান
সম্বন্ধে দান নহল। যদি দিবৰ সময়ত কাতৰ ভাব আছে, তেনেহলে এইটো
ভালদৰে জানিব লাগিব যে দেয় বস্তুৰ পৰা দাতাৰ মনৰ সম্বন্ধ লোপ হোৱা
নাই।

আনৰ দেশত পূৰ্বকালত অকাতৰে দান কৰিব পৰা প্ৰকৃত দাতা লোক
অনেক আছিল। মহাভাৰতত পোৱা যায় মহাবাজ শিবি নবনাথে এটি ক্ষুদ্ৰ
কুপতি চবাইৰ প্ৰাণ বক্ষাৰ নিমিত্তে নিজ শৰীৰৰ মাংস অকাতৰে দান কৰিছিল।
দৈতাপ'জ বদী, বিশ্বজিত যজ্ঞত অকাতৰে ত্ৰৈলোক্য বিস্তাৰিত সাম্ৰাজ্য দান
কৰি কৃতকৃত্য হোৱা বুলি ভাবিছিল। সেই বলী-শিবি প্ৰভৃতিৰ জন্মভূমি
ভাৰতবৰ্ষত আজি সৎদাতাৰ অভাবত কত সজ অনুষ্ঠান আৰম্ভতে নষ্ট হৈছে ;
কত সাধু, পণ্ডিত লোকৰ তীক্ষ্ণ প্ৰতিভা বিকশিত হব নোৱাৰি জয় পৰি
গৈছে। কত ধৰ্মন্তান নষ্ট হব ধৰিছে। তীৰ্ণন্তানবিলাকত ভণ্ড মুৰ্খ পাণ্ডৱ
আবিভাৱ হব ধৰিছে। দেশত উপযুক্ত বিদ্যাপীঠ হব পৰা নাই। ভাল পানীৰ
অভাবত মনুষ্যে নানা বেনাৰ ভোগ কৰিব লাগিছে। আৰু এনে যে কত অনৰ্থ
প্ৰস্তু হৈছে তাক কোৱাৰ সকাম নাই।

দানৰ আৰু এটি অঙ্গ দেশ, কাল, পাত্ৰৰ বিচাৰ। দেশ, কাল, পাত্ৰৰ বিচাৰ
শূন্য হৈ কৰা দানৰপৰা কোনো একো বিশেষ উপকাৰ নহয়। বৰং দাতা-গৃহীতা

ছয়গোবো! অনেক সময়ত অনিষ্টহে হয়। প্রথম দেশৰ বিচাৰ; দান কৰাৰ অংগতে বিচাৰ কৰিব লাগিব যে যি বিষয়ে দান কৰিব, যি দেশত দান কৰা হ'ব, সেই দেশত সেই বিষয়ৰ আৱশ্যকতা আছে নে নাই? যদি আৱশ্যকতা থকা দেখা যায়, তেনেহলে তেনেকুৱা বা তাতকৈও বেছি আৱশ্যকতা থকা আন দেশ আছে নে নাই? যদি তেনেকুৱা ঠাইও পোৱা যায়, তেনেহলে চাব লাগিব, এই আৱশ্যকতা থকা ঠাইবোৰৰ ভিতৰত ক'ত বেছি আৱশ্যকতা আছে আৰু ক'ত দিলে বেছি লোকৰ হিত হ'ব। এটা দৃষ্টান্ত দিলে কথাটো সহজ হ'ব। ধৰিয়োঁবা বাক—এজন ধনীয়ে এখন বিজ্ঞানৰ কলেজ পাতিবলৈ দহ লাখ টকা দান কৰিব। দেশৰ বিচাৰ কৰাত তেওঁ জনিব পাৰিলে যে বিজ্ঞান কলেজৰ আৱশ্যকতা বঙ্গদেশ, অসম আৰু মাদ্যৰ এই তিনি দেশতে আছে। কিন্তু এই তিনি দেশৰ ভিতৰত বঙ্গদেশৰ প্ৰয়োজন কিছু কম আৰু তাত আন নানুহেও টকা দি কলেজ পাতি দিবৰ সম্ভাৱনা আছে। কিন্তু মাদ্যৰ অৰু অসমৰ প্ৰয়োজনীয়তা সমান এবং এটা ছোট দেশৰ ভিতৰত ভবিষ্যতে বিজ্ঞান কলেজ হোৱাৰ আশাও একে প্ৰকাৰ; এনে অবস্থাত দাতায়েন যদি অসমত হ'ল, তেওঁ অসমত দান কৰিব আৰু যদি মাদ্যবাদী হয়, তেনেহলে মাদ্যৰত দান কৰিব। মোহত প্ৰেৰণাৰ হিত আগে চিন্তা কৰিব লাগে। বঙ্গদেশৰ প্ৰয়োজনৰ অন্তত আৰু ভবিষ্যতে সেই প্ৰয়োজন পূৰণ হ'বৰ আশা থকাত বঙ্গ দেশৰ কথা ইয়াত উঠিবই নোৱাৰে। এতিয়া কলেজ বিচাৰ কৰা হ'ওক; যি কলেজত বিজ্ঞান কলেজ খুলিব খোজা হৈছে সেই সময়ত বিজ্ঞান কলেজ খুলিব কলেজ চলিবনে নচলিব অৰ্থাৎ তাৰ বাবে যোগ্য অধ্যাপক, ছাত্ৰ আৰু বস্ত্ৰ পাতি সেই সময়ত সেই দেশত সংগ্ৰহ কৰাৰে নহ'ব। যদি কলেজ বিচাৰ নকৰি বিজ্ঞান কলেজ পাতি দিয়া হয়, অথচ দেশত বিজ্ঞান-চৰ্চাৰ প্ৰতি পাউতি নথকাত পঢ়িবলৈ ছাত্ৰ নোহোৱা হ'ব বা উপযুক্ত অধ্যাপক পোৱা নহয়, নাইবা বস্ত্ৰ পাতিৰ অভাৱ দিয়া পোহা কৰিব নোৱাৰা হয়, তেনেহলে তাৰপৰা কি উপকাৰ হ'ব?

এতিয়া পাত্ৰৰ বিষয় চোৱা যাওক,—এই বিজ্ঞান কলেজ দহ লক্ষ টকা, যদি কলেজ পাতিবলৈ অভিজ্ঞতা নথকা অহঙ্কাৰী বা লোভী কোনো মানুহৰ হাতত দিয়া হয়, তেনেহলে পাত্ৰৰ দোষত তলত লিখা দোষবোৰ হোৱাবে বেচি সম্ভৱ ।

প্ৰথম অভিজ্ঞতা নথকাৰ বাবে ভালদৰে কলেজখন পাতিব নোৱাৰিব । ধৰ ছপাবকে আদি কৰি সকলো বিষয়তে খুঁত থাকিব আৰু অপব্যয় হব ।

দ্বিতীয়, মানুহজন অহঙ্কাৰী হোৱা গতিকে আন অভিজ্ঞলোকৰ পৰামৰ্শ লৈ খুঁতবোৰ দূৰ কৰিবলৈও চেষ্টা নকৰিব ।

তৃতীয়, নিজে লোভী হোৱাৰ গতিকে সেই টকাৰ পৰা চুৰি চামাৰি হোৱাও অসম্ভৱ নহয় ।

যদি পাত্ৰ ইয়াৰ বিপৰ্য্যাত অৰ্থাৎ অভিজ্ঞ, বিনয়ী আৰু নিৰ্ভীৰ হৈছে, তেনেহলে কাৰ্য্যও নিখুঁত হব । কোনো খুঁত থাকিলেও মানুহজন বিনয়ী হোৱা গতিকে আন অভিজ্ঞ লোকৰ পৰামৰ্শ লৈ সেই খুঁত দূৰ কৰিব ; আৰু নিজে নিৰ্ভীৰ হোৱা গতিকে চুৰি চামাৰিকে অশঙ্কা নাথাকিব । এই কাৰণেই দানত দেশ, কাল, পাত্ৰৰ বিচাৰ প্ৰধান ।

স্নায়ুগত দানত সেনেটক দেশ, কাল, পাত্ৰৰ বিচাৰ থাকিব লাগে, ব্যক্তিগত দানতো সেইদৰে দেশ, কাল, পাত্ৰৰ বিচাৰ থাকিব লাগে । আগৰ কালত ব্ৰাহ্মণবিলাক জ্ঞানী, গুণী, স্বদেশহিতৈষী, নিৰ্দোষ আৰু নিধন আছিল । তেওঁলোকক দান কৰা বস্তুৰে ভগৱতৰ কৰ্ম্মণ সাধিত হৈছিল । সেই দেখি তেতিয়া ব্ৰাহ্মণবিলাকক দানৰ সৎপাত্ৰ বুলি বিবেচনা কৰা হৈছিল । আজিও জ্ঞানী, গুণী, বান্ধু হিন্দু সমাজত দানৰ সৎপাত্ৰৰূপে পৰিগণিত হৈ আছে । ব্ৰাহ্মণবিলাক ব্ৰাহ্মণাচিত গুণভ্ৰষ্ট হৈ অহাৰ লগে লগে মানুহৰ মনৰ পৰাও এই ভাবে ক্ৰমে লোপ পাই আহিছে । প্ৰসিদ্ধ দক্ষিণপাট সত্ৰাধিকাৰৰ শ্ৰদ্ধৰ শিচত এইবোৰ কথাটো বাতৰিকাকতত নানা অপ্ৰীতিকৰ আলোচনা হৈছিল ।

PLEASE HANDLE THE BOOK CAREFULLY

৩৫

দান।

অগ্ৰদ কালত ব্ৰাহ্মণবিলাক বজ্জা, মহাৰাজা আদিৰ দানেৰ দ্বাৰা সৰ্ব্বাধিকৃত হৈ নিচিস্তমানে জ্ঞান বিজ্ঞানৰ আলোচনা কৰিছিল আৰু আলোচিত জ্ঞান-বিজ্ঞানৰ দ্বাৰা বিশ্বসংসাধনৰ কাৰ্য্য সাধন কৰিছিল।

কালক্ৰমত ব্ৰাহ্মণৰ সংখ্যা বৃদ্ধি হোৱাত পাত্ৰাপাত্ৰ বিচাৰ কৰি দান কৰোতা সাহিত্যিক দাতাৰ অভাবত দেশৰ এই মহা তুৰ্গতি উপস্থিত হৈছে; তীৰ্থস্থান সকল অপবিত্ৰ হৈছে। গুৰু পুৰোহিতৰ বংশ লোপ পাব ধৰিছে। দেশত শত্ৰু জ্ঞানী গুৰু-পুৰোহিতৰ অভাব হৈছে। এইবিলাকৰ প্ৰতিকাৰ আজিও পূৰ্ণৰূপে নিউব কৰিছে। সাহিত্যিক ভাৰ্য্যপন্ন দাতাৰ দেশ, কাল, পাত্ৰ বিবেচনা কৰি কৰা সাহিত্যিক দান ধৰ্ম্মৰ উপবত। -

বিদ্যা-দান, অৰ্গ-দান আৰু অভ্যা-দান, দ'নৰ প্ৰধান। সংবাদিত যত প্ৰকাৰ দান হ'ব পাৰে, সেই আটাইবোৰে এই তিনিবিধৰ ভিতৰত নপৰাবৈক নাথাকে। এই তিনি প্ৰকাৰৰ দানেই আকৌ সাহিত্যিক, বাৰ্জসিক আৰু তানসিক ভেদে প্ৰত্যেকক গানে গাঁত তিনি ভাগত বিভক্ত। শতিকে শেষত ধৰিব গলে দান ন ভাগত বিভক্ত হৈ পৰে। সাহিত্যিক, বাৰ্জসিক আৰু তানসিক দানৰ লক্ষণ কলে সেই লক্ষণ অনুসাৰে অগ্ৰদ তিনিবিধ অৰ্গ-বিদ্যা-দান, অৰ্গ-দান, আৰু অভ্যা-দানৰ সাহিত্যিক, বাৰ্জসিক আৰু তানসিক ভেদ বুজা টান নহ'ব। সেইদেখি সাহিত্যিক, বাৰ্জসিক আৰু তানসিক দানৰ লক্ষণৰ বিষয়েই এই প্ৰবন্ধৰ সামৰণি দিব হ'ব। সাহিত্যিক দ'নৰ লক্ষণ শ্ৰীমদ্ভাগবত গীতাত এইদৰে আছে;—

“দাতব্যমিতি যৎ দানং দীয়তেহনুপকাৰিণে।

দেশে কালে চ পাত্ৰে চ তদানং সাহিত্যিকং বিদুঃ ॥

দেশ, কাল, পাত্ৰৰ বিচাৰ কৰি, কোনো ৰূপ প্ৰত্যুপকাৰৰ আশা নকৰাকৈ কেৱল দান কৰা কৰ্তব্য কৰ্ম। এই ভাবে অনুপকাৰী জনক অৰ্থাৎ কোনো স্বার্থ সছদ্ধ নথকা লোকক দি দান কৰা হয়, সেইয়ে সাহিত্যিক দান।

ৰাজসিক দানৰ লক্ষণ ;—

“যন্তু প্ৰত্যুপকাৰার্থং ফলমুদ্दिश्य वा पुनः ।
 दीयतेच परिक्लिप्तं तदानं राजसंश्रुतं ॥”

কোনো প্ৰকাৰ প্ৰত্যুপকাৰৰ আশা কৰি নহ'বা কোনো বিশেষ ফলৰ প্ৰতি উদ্দেশ্য কৰি অতি কাতৰপ্ৰাৱে যি দান কৰা যায়, তাক ৰাজসিক দান বোলে :

পাত্ৰ তামসিক দানৰ লক্ষণ ;—

“अदेश काले वदानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
 असंक्रुतमवज्जातं तन्नामसमुदाहृतम्” ॥

দেশ, কাল, বিচাৰ নকৰি অপাত্ৰক যি দান কৰা হয়, গ্ৰহীত্ৰক সিদ্ধৰ সন্মান কৰা উচিত : সেইদৰে সন্মান নকৰি যি দান কৰা হয়, আৰু অবজ্জাৰ সৈতে যি দান কৰা হয়, সেই দানকে তামসিক দান বোলে। সাহসিক দানৰ দৰে স্তম্ভি অৰ্থাৎ ইহলোকৰ সুখ সৌভাগ্য আদি আৰু মুক্তি। ৰাজসিক দানৰ দৰে অকল স্তম্ভি আৰু তামসিক দানৰ দৰে স্তম্ভি স্তম্ভি অৰ্থাৎ অসংস্কৃত। তামসিক দানে অকল স্তম্ভি দান কৰিয়ে এৰে এনে নহয়, অনেক সময়ত যি দাতা আৰু গ্ৰহীতা উভয়কে নবকল্পনোপ কৰে। দেশ, কাল, পাত্ৰ বিচাৰ নকৰি সম্পূৰ্ণত হস্ত কৰা দান অনেক সময়ত অনেক অসং কাৰ্য্য বটাব পাৰে। দাতাৰ বান্ধৱ যদি কোনো অসং গ্ৰহীতাই অসং কাৰ্য্য সম্পাদন কৰে, তেনেহলে সেই পাপত গ্ৰহীতা মুখ্যকৰ্ম্ম আৰু দাতা দৌলদৰ্ম্ম পাপভাগী হয় ; ইহাত কোনো সংশয় নাই।

দান ধৰ্ম্মত এই তিনিটা প্ৰধান কথা ;—১। শ্ৰদ্ধা, ২। অনস্কৃত্য, ৩। অকৌতল। দাতাৰ মনত গ্ৰহীতাৰ আৰু দানৰ ফলৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধা থকাৰ লগিব

শ্রদ্ধাহীন দান দান নহয়। শ্রদ্ধাহীন দান গ্রহণ করিলে গ্রহীতা পাপভাগী হয়। উপনিষদত আছে ;—“শ্রদ্ধয়া দেয়ম্” দাতা সদায় অস্থয়া শূন্য হব লাগিব। দাতার মনত অস্থয়া বা হিংসার ভাব থাকিলে তেনে দানে রুগতব অকল্যাণ করে। সেই দেখি অস্থয়াব বশ হৈ দিয়া দান গ্রহণ করিব নাপায়। দান করি কারো অগত কৈ লুক্কুৰিব। দানব কথা কৈ ফুৰিলে দানের ফল নষ্ট হয়, অক্ষ দাতাও মোক-সমাজত লয়ু বেদ্যা আক মতলব বাজ পূৰ্ণি নিন্দিত হয়। গোপন দানেহে প্রকৃত দান। শ্রেষ্ঠ ধর্ম বাজকসকলব উপদেশ ;—অগে হাতেব দান করিলে কাণ্ডহাতে জানিব নালাগে।

আমর শাস্ত্রত দানব বিষয়ে এইদবে দিখা আছে ;—

“নাস্তি দানাৎ পবৎ মিত্রমিহলোকে পবত্রচ ।

অপাত্রে কিন্তু বদন্তং দহত্যাশপ্তমং কুলম্” ॥

ইহাশোক আক পবলোকত দানব সমন মিত্র নাই। বিদ্য অপাত্রেত দিয়া দান হলে সাত পুত্রব পর্যাস্ত চাখদায়ক হয়।

“উববে বাপিতং বোজং ভিন্নভাণ্ডেযু গোদুহম্ ।

ছতং ভঙ্গনি হব্যঞ্চ নূর্থে দানমশাস্তম্” ॥

সব নোহোবা নাটিত বোবা কঠিন, ভঙ্গা বাচনত পোবা গপীব আক ভঙ্গ হোব কবা বিউ যেনে নিফল, নূর্থা লোকক দিয়া দানও তেনে নিফল।

নহাভরতত আছে ;—

“ছতেন সাম্যতে পাপং সাধ্যায়ৈঃ শান্তিরুত্তমা ।

দানেন ভোগ্য মিত্যাছস্তপসা স্বর্গমাপ্নুয়াৎ ॥

দানস্তু দ্বিবিধং প্রাহ পবত্রার্থমিহৈবচ ।

সদ্যোযং দীয়তে কিঞ্চিৎ পবত্রোপতিষ্ঠতে ॥

অসন্তোদীয়তে বত্তু তদানমিহ ভুজ্যতে ।

যাদৃশং দীয়তে দানং তাদৃশং ফলমশ্নুতে ॥

(১৫৬৬ পৃঃ)

হেমনন্দদেৱী পাপ নাশ আৰু স্বাধ্যায়দ্বাৰা বস শান্তি লাভ হয় । দানবপক ভোগ আৰু তপস্বাদে পৰা স্বৰ্গ লাভ হয় ।

দান দুই বিধ । পৰলোকৰ নিমিত্তে আৰু ইহলোকৰ নিমিত্তে সাধুসকলক যি বৎকিঞ্চিৎ দিয়া হয়, সি সেইখিনি পৰকালৰ বাবে । অসাধুক যি দিয়া হয় তাক ইহলোকেতে ভোগ কৰিব লাগে ; অৰ্থাৎ অসাধুৰ অসৎ কৰ্মৰ ফল দাতাইও ইহলোকেতে ভোগ কৰিব লাগে, যেনেকুৱা দান কৰা হয়, তাৰ ফলও যেনেকুৱা ।

ওঁ হৰিঃ ওঁ হৰিঃ ওঁ হৰিঃ ।

তপস্যা ।

তপঃ শব্দৰ অৰ্থ শৰীৰক তপ বা কষ্ট দিয়া, গতিকে এলাভ এৰি শাৰীৰিক কষ্টক কষ্ট বুলি নাভাবি একান্ত নিষ্ঠাৰে সৈতে কোনো এটি উদ্দেশ্য সিদ্ধিৰ বাবে সিদ্ধি নোহোৱালৈ নেবানপেৰাকৈ চেষ্টা কৰাৰ নাম তপস্যা। তপস্যাৰ কল শাস্ত্ৰত বহুতো লিখা আছে। তপস্যাৰ দ্বাৰাই ব্ৰহ্মাই শক্তি লাভ কৰি এই চৰাচৰ বিশ্ব বচনা কৰিছে। তপস্যাৰ প্ৰভাৱতে বিষ্ণুই পাণ্ডী শক্তি লাভ কৰি সৃষ্ট বিশ্বক পানন বা বক্ষা কৰে, আৰু তপস্বলৰ দ্বাৰায়ে কালৰূপী মহা-ভৈৰৱ, মহাদেৱ মহেশ্বৰে সংহৰণ শক্তি লাভ কৰি বিনন্দীৰ বিশ্ব ধ্বংস কৰে। ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণইও শক্তি লাভৰ নিমিত্তে তপস্যা কৰাৰ কথা শাস্ত্ৰত পোৱা যায়। পৰনাম্মা পৰমেশ্বৰকো তপস্যাৰ দ্বাৰা লাভ কৰিব পাৰি। মুণ্ডক উপনিষদত আছে;—“সত্যান লভাস্তপমাহোষ অম্মা”।

তপস্যা অৰ্থাৎ উদ্দেশ্য সিদ্ধিৰ বাবে ঐকান্তিক চেষ্টা; আগৰ কালত বৰ্ণশ্ৰমচৰী লোকসকলৰ দৰ্শে বৰ্ণে ভিন্ ভিন্ কৰ্ম-ব্যৱস্থা থকাৰ গতিকে বেলেগ বেলেগ বিষয় সিদ্ধিৰ বাবে বেলেগ বেলেগ কৰ্ম কৰিবলগীয়া আছিল। ব্ৰাহ্মণে জ্ঞান সিদ্ধিৰ বাবে, ক্ষত্ৰিয়ে শাসন পটুতাৰ বাবে, বৈশ্যে বাৰ্তা কুশল হবলৈ, আৰু শূদ্ৰে কাক শিল্প আৰু সেৱাকাৰ্য্যত পটুতা লাভৰ বাবে তপস্যা কৰিব লাগিছিল। অথবা সেউবিলাকেই আছিল, তেওঁলোকৰ তপস্যা। মহুসংহিতাত আছে;—

“ব্ৰাহ্মণস্য তপোজ্ঞানং তপঃ ক্ষত্ৰস্য বক্ষণম্ ।

বৈশ্যস্যতু তপোৱাৰ্ত্তা তপঃ শূদ্ৰস্য সেৱনম্” ॥

জ্ঞান উপাৰ্জনৈ ব্ৰাহ্মণৰ তপস্যা, ৰাজ্য-ৰক্ষা, ধৰ্ম-ৰক্ষা প্ৰভৃতি ক্ষত্ৰিয়ৰ তপস্যা। বাৰ্তা অৰ্থাৎ কৃষি, বাণিজ্য, গো-পালন আদি বৈশ্যৰ তপস্যা,

শূদ্রৰ তপস্যা শুক্লম্বা ; অৰ্ণৱং ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য আৰু শূদ্রে নিজ নিজ কৰ্মত পটুত্ব লাভ কৰিলেই শাস্ত্ৰমতে তপঃসিদ্ধ বুলি পৰিচিত হৈছিল। সেই দেখিয়েই ছাত্ৰসকলৰ পক্ষে তপস্যা অছিল অধ্যয়ন। “ছাত্ৰাণামধ্যয়নং তপঃ।” ত্ৰিবোতাবিন্যাসৰ তপস্যা আছিল পাত্ৰিত্ৰত্য “তপঃ প্ৰধানাঃ নাৰ্ঘ্যাঃ।” মুঠতে কৰ গৰে জ্ঞাতি বৰ্ণ নিৰ্বিশেষে সকলেও নিজৰ কাৰ্য্যত দিক্ৰি বা পটুতা লাভৰ বাবে জৈবাত্তিক চেষ্টা কৰিব লাগিছিল। কল-মূল আদিৰে জীৱন ধৰণ কৰোঁতা সংযত্নায়া ঋষিসকলে তপস্যাৰ বনতে সকলো বিষয়তে ভূত, ভবিষ্যৎ, বৰ্ত্তমান এওঁ তিনিও কালৰ জ্ঞান লাভ কৰিছিল। নানা প্ৰকাৰ ঔষধ, অয়ুৰ্বেদ শাস্ত্ৰ আৰু তাত্ত্বিক নানা প্ৰকাৰ ক্ৰিয়াকে আদি বৰি অশেষ নৈবীবিদ্যাও ঋষি সকলে তপস্যা কৰিতে লাভ কৰিছিল, জ্যোতিষ শাস্ত্ৰৰ অভ্যাস গণনাবোধ আৰু আধুনিক কালৰ বিজ্ঞানজনক বৈজ্ঞানিক সত্য দিক্ৰি গুণবিদ্যাকে তপস্যাৰ ফল। সংক্ষেপে কব লাগিলে কব পাৰি যে যি দুষ্কৰ, যি দুষ্স্বাপ্য আৰু যি দুঃসাধ্য সেই সকলো তপস্যাৰ দ্বাৰা সুকৰ, সুপ্ৰপ্য আৰু সুসাধ্য হয়। এইবোৰ কথা শাস্ত্ৰগ্ৰন্থ সকলত স্মৰণ ভাষাত স্মৰণৰূপে বৰ্ণিত আছে।

তপস্যা শাৰীৰিক, মানসিক আৰু বাচিক ভেদে তিনিবিধ। এওঁ তিনিবিধ তপস্যাৰ ভিন্ ভিন্ লক্ষণ শ্ৰীমদ্ভাগৱৎ গীতৰদ্বাৰা তদন্ত তুলি দিয়া হয়;—

“দেব দ্বিজ গুৰু প্ৰাজ্ঞ পূজনং শৌচমার্জবং ।

ব্ৰহ্মচৰ্য্যা মহিংসা চ শাৰীৰং তপ উচ্যতে ॥”

দেবতা, ব্ৰাহ্মণ, গুৰু আৰু জ্ঞানী এই সকলৰ পূজা আৰু শুচিত, সৰলতা, ব্ৰহ্মচৰ্য্যা, এবং হিংসা বিৰহিত হোৱাকে শাৰীৰিক তপস্যা বোলে।

“অনুদ্বৈগকৰং বাক্যং সত্যং প্ৰিয়হিতং চ যৎ ।

স্বাধ্যায়াত্যাসনং চৈব বাঙ্ৰয়ং তপ উচ্যতে ॥”

যি বাক্য হিতকৰ, প্ৰিয় আৰু সঁচ, যি বাক্যৰপৰা মানুহৰ মনত কোনে

উদ্বোধনের সৃষ্টি নহব, তেনেকুরা রাক্য কোরা এবং সজ গ্রন্থের পাঠ অভ্যাসকে বাচনিক তপ বোলে ।

“মনঃ প্রসাদ সৌম্যত্বং মৌন মাত্মবিনিগ্রহঃ ।

ভাব সংশুদ্ধিৰিত্যে তৎতপো মানসমুচ্যতে ॥”

মনের প্রসন্নতা সাধন, সৌমা ভাব অর্পাৎ কারো প্রতি ক্রুব ভাব নবখা, অনর্থক কথা মোকোবা, অত্ম-সংকম অঞ্চ শুদ্ধি ভাব এইবিলাককে মানসিক তপ বোলে ।

সাধ্য বিষয়ত ইঞ্জিয়বিলাকক নিগ্রহ কদি পথি ঐকান্তিক ভাবে সিদ্ধিব ধরে বদ্ধ করাকে তপস্বী পনি আগতে কোরা হৈছে । বাক্তি কথা যোবার বেগ অঞ্চ কাঙ্গা শক্তি বক্তি তে বস নিচিমা এক বিষয়ত ইঞ্জিয়বিলাকক নিগ্রহ কদি অর্পাৎ বাক্তি কাঙ্গাশে সিইতরো কাঙ্গাকসী শক্তি বক্তি প্রাপ্য হয় । সাধন ইঞ্জিয়তকে যে বক্তিও বেগ অঞ্চ বক্তিও শক্তি ইঞ্জিয় দ্বাৰা পোতি বাক্তি হয়, তাকে মনকাঃ ও হব, পতিবে এই বক্তিও বেগ বক্তিও শক্তিশালী ইঞ্জিয় পোকোনকলে যে সাধন দৃষ্টিত বিবোর অতীন্দ্রিয়, বিবোর অদৃষ্ট, তাব বিষয়ে জ্ঞান লাভ কবিব পারে, ইয়াত সংশয় কবিবর বা আচরিত হবর কোনো কদম নাই । তপঃপরাধণ লোকসকলে সকলো কাৰ্য্যতে সহজে সিদ্ধিলাভ কবিব পারে । শাৰীদিক তপঃসিদ্ধনোক শাৰীদিক শক্তি আবেগ্য অঞ্চ শবীদর পগত মনর সম্বন্ধ থকা হেতুকে মানসিক শক্তিও লাভ কবে । বাচনিক তপঃসিদ্ধ সকলে বাক্য সিদ্ধি লাভ কবে । সিদ্ধবাক্ পুরুষে যি কয় সেইয়ে সিদ্ধ হয় । মানসিক তপঃসিদ্ধ লোকেরে মন জয় করা হেতুকে সকলোদে 'ও'রত আধিপত্য লাভ করার লাগে আগে পবন জ্ঞানবো অধিকারী হয় ।

শাৰীদিক, বাচনিক অঞ্চ মনসিক তপস্বী ও সাত্বিক বাজসিক অঞ্চ তামসিক ভেদে তিনপ্রকার ।

শ্রীমদ্ভগবতগীতা উপনিষদত উক্ত আছে ;—

“শ্রদ্ধয়া, পৰয়া তপ্তং তপস্তং ত্ৰিবিধং নৰৈঃ ।

অফলা কাঙ্ক্ষিভিযুক্তৈঃ সাত্বিকং পৰিচক্ষ্যতে ॥”

কেনে কৰ্মক আশা নকৰাকৈ পৰম শ্ৰদ্ধাযিত হৈ শাবীৰিক, বাচনিক আৰু মানসিক এই তিনিওবিধ তপ অচৰণ কৰিলে সাত্বিক তপ কৰা হয় ।

“সংকাৰমান পূজার্থং তপোদস্তেন চৈব যৎ ।

ক্রিয়তে তদিহ প্রোক্তং ৰাজসং চলমধ্ৰুবম্ ॥”

সংকাৰ, মান আৰু পূজা পাবৰ কাৰণে দস্ত দৰ্পযুক্ত হৈ যি তপ কৰা হয়, তাক ৰাজসিক তপ বোলে । ৰাজসিক তপস্তাৰ ফল চঞ্চল, অধ্ৰুৱ বা অনিশ্চিত । তামসিক তপৰ বিষয়ে কৈছে ;—

‘মূঢ় গ্রাহেনাত্মানো যৎ পীড়য়া ক্রিয়তে তপঃ ।

পৰস্যোৎসাদনর্থন্বা তত্তামসমুদাস্তম্ ॥”

নিজেৰ মুৰ্খতাৰ বাবে শব্দীৰক নানাপ্ৰকাৰ কষ্ট দি যি তপ কৰা হয়, নতৈবা অন্যৰ অনিষ্ট কৰিবল মন্তলব কৰি যি তপ কৰা হয়, তাকে তামসিক তপ বোলে । ঋষিসকলে কান্দবাক্যমানে অহিংসা হেৰাকে পৰম তপস্তা বুলি বৰ্ণনা কৰিছে । অজিকালি মহাত্মা গান্ধীজীয়েও সকলোকে স্বৰাজ লাভৰ বাবে অহিংসাকৰুপ তপ অচৰণ কৰিবৰ উপদেশ দিছে ।

তপস্তা ব্যক্তিগত উন্নতিৰ বাবে বিমান প্ৰয়োজনীয় জাতিগত উন্নতিৰ বাবেও সিমান প্ৰয়োজনীয় । প্ৰাচীন কালত ভাৰতবৰ্ষ তপস্তাৰ বলতে অতি উন্নত আৰু ওতশয় উদগতিশীল আছিল । তপঃপ্ৰভাবসম্পন্ন ব্ৰাহ্মণসকলে নিৰ্বিয়ে আৰু নিচিন্তমনে জ্ঞান-বিজ্ঞান প্ৰচাৰ কৰি প্ৰজাসকলৰ সুখ-সৌভাগ্য বৃদ্ধি কৰিছিল । তপঃপ্ৰভাবযুক্ত ক্ষত্ৰিয়সকলে দেখা কন্দল, বৃথা হিংসা, পৰবাজ্য

পৰধন লোলুপতা আৰু জ্বলন্ত বিজিগীষা প্ৰবৃত্তি পৰিত্যাগ কৰি ধৰ্মৰক্ষা, দেশ
ৰক্ষা আৰু বহিঃ শত্ৰু, অন্তৰ শত্ৰু নিৰ্বাৰণ কৰি দেশৰ কল্যাণ সাধিছিল।

বৈশ্ব সকলো তপঃপ্ৰভাবযুক্ত হোৱাৰ গतिकে তেওঁলোকেও অসং লাভৰ
ছৰাকাজ্ঞা নকৰি ক্ৰেতা, বিক্ৰেতা শ্ৰমিক আৰু ধনীকৰ সামঞ্জস্য বিধান কৰি
বাৰ্তা বৃত্তিৰ দ্বাৰা নিজৰ জীৱিকা নিৰ্বাহৰ লগে লগে স্বদেশ, স্বজাতিৰো হিত
সাধিছিল।

তপঃপ্ৰভাবযুক্ত শূদ্ৰসকলেও নিজৰ আত্মসন্মান আৰু সামাজিক স্থিতি
স্থিৰ ৰাখি কোনো বৃত্তি সঙ্কটৰূপ সামাজিক বিপন্ন উপস্থিত নকৰি নিজৰ
জীৱিকা নিৰ্বাহ কৰিছিল। আৰু তেনেকৈ বৃত্তিস্বহে জীৱিকা নিৰ্বাহ কৰাৰ
বাবে সমাজৰ আৰু দেশৰো তিতসাধন কৰা হৈছিল।

বৰ্তমান কালত লোকসকল তপঃপ্ৰভাব শূন্য হোৱাত দিনে দিনে আমাৰ
অবনতি হৈ আহিছে। শাৰীৰিক তপস্যা নথকাৰ বাবে শৰীৰ দুৰ্বল, কণীয়া
আৰু সহীন হৈছে। বলহীন শৰীৰ আৰু বলহীন মনৰ দ্বাৰা কোনো মহৎকাৰ
হব নোৱাৰে বৰং মানুহৰ শাৰীৰিক আৰু মানসিক অবনতি ঘটিলে মানুহ
সাহসহীন আৰু কাপুৰুষ হয়। বাচনিক তপস্যা নথকাৰ বাবে আমাৰ কোনো
কথাত জোৰ বা বল নাইকিয়া হৈছে। কোনো বাক্য সফল নহয়। বাক্য নিছা
বিষয়ত প্ৰযুক্ত হৈ লোক সমাজৰ অনিষ্টকৰ হৈছে। তাৰ ফলত দিনক দিনে
আত্মকলহ বনীভূত হৈ আহিছে। অনেক সময়ত দেশ, কালৰ বিপত্তিৰ বাবে
প্ৰযুক্ত অসাৰ বাক্যৰ দ্বাৰা সমাজৰ দিশ্ৰান্ত ভাব বাঢ়ি গৈ সকলোৰে সুখশান্তি
নষ্ট কৰিছে। অনেকে সময়ত কৰ্কশ, গমনোহৰ আৰু অগ্ৰীতিকৰ বাক্য
মানুহৰ মনত মিছাতে পীড়া জন্মাইছে। মানসিক তপস্যাৰ অভাৱত জ্ঞান
বিজ্ঞানৰ চৰ্চা দিনে দিনে ক্ষীণ আৰু ক্ষীণতৰ হৈ গৈ বৰ্তমান অৱস্থা প্ৰাপ্ত হৈছে।
অৱশ্যে জগদীশ বসু, প্ৰফুল্লচন্দ্ৰ ৰায়, নেবনাদ মহা প্ৰভৃতি তপস্যাৰ বলত
জড়বিজ্ঞান সঙ্ঘৰ্কে ভাৰতবৰ্ষৰ সুখ বৰ্তমান কালত জগতত উচ্চতৰ

হৈছে; কিন্তু এই বিশাল ভাৰতবৰ্ষত কেইজন জগদীশ বসু, কেইজন প্ৰফুল্লচন্দ্ৰ ৰায় ।

তপঃপ্ৰভাৱ হীন হোৱাৰ বাবে যে অনেক অনিষ্ট হৈছে তাক কৈ শেষ কৰিব নোৱাৰি । এইবোৰ অনিষ্ট নিবাৰণৰ একমাত্ৰ উপায় ভাৰতবৰ্ষক আগৰ নিচিনা আকৌ তপঃপৰায়ণ কৰা । সেই শক্তিশালী মহাপুৰুষ কৈ ? মহাত্মা গান্ধীজী চেষ্টা কৰিছে ভাৰতবৰ্ষক সত্যৰ ভিতৰেদি তপঃপৰায়ণ কৰিবলৈ । মহাত্মাৰ সেই শিক্ষাক আমি সত্বহীনবিলাকে অবজ্ঞা কৰিছোঁ । নাজানোঁ আৰু কিমান দিনৰ পাচত কোন মহাপুৰুষ আবিভূত হৈ অথবা মহাত্মাজীয়ে ভাৰতবৰ্ষক তপ-পৰায়ণ কৰি এই দুৰ্গতি সাগৰৰপৰা উদ্ধাৰ কৰে ।

ওঁ তৎসৎ ওঁ তৎসৎ ওঁ তৎসৎ ।

— — —

. ধৰ্ম

আজি কালি ধৰ্মশাস্ত্ৰবিলাকৰ ভালদৰে আলোচনা নোহোৱাত হিন্দু ধৰ্মৰ উদ্দেশ্য কি ধৰ্ম শব্দৰ অৰ্থ কি আৰু তাক সাধনা কৰিব লাগিলেই বা কি কৰিব লাগে ইত্যাদি নজনাৰ বাবে ধৰ্ম বুলিলে কিবা কিবি বিশেষ কাৰ্য্য বুলিহে সাধাৰণ লোকৰ মনত ধাৰণা হৈছে। এনে ধাৰণা বা ভাব যোৰ তামসিক অজ্ঞানতাৰ ফল। ভকত সেৱা কৰা, নাম ধৰা, শ্ৰাদ্ধ-শাস্তি, হোম-পাঠ-ব্ৰহ্মভোজন আদি কৰা যেনে ধৰ্ম কাৰ্য্য, সন্তান জন্মোৱা, ধন উপাৰ্জন কৰা, লিখা পঢ়া শিকা, বন্ধু-বান্ধবৰ লগত সদালাপ কৰা আদিও তেনে ধৰ্ম কাৰ্য্য। কেৱল এইবোৰ ভোগৰ নিমিত্তে নহৈ হব লাগে ত্যাগৰ নিমিত্তে।

হিন্দু ধৰ্মৰ ভাব হৈছে ;—

“প্ৰাতঃ প্ৰভৃতি সায়ান্তং সায়াদি প্ৰাতৰন্ততঃ।

যৎ কৰোমি জগত্যাৰ্থে তদস্তু তব পূজনম্” ॥

পুৱাৰপৰা গধূলিলৈ আৰু গধূলিৰপৰা পুৱালৈ জগতৰ নিমিত্তে যি কৰোঁ, সেই সকলো হে প্ৰভো! তোমাৰ পূজা। এই সংসাৰ ভগবানৰ, সাংসাৰিক বৃত্ত কাৰ্য্য কৰা হয় সকলো ভগবানৰ প্ৰীতিৰ নিমিত্তে হব বুলি হিন্দুৱে পুৱাই উঠি প্ৰাৰ্থনা কৰে ;—

“প্ৰাতঃ সনুত্থায় তব প্ৰিয়াৰ্থং সংসাৰ বাত্ৰা নমুৰ্ভয়িষ্যে” অৰ্থাৎ পুৱাই উঠি হে হ্ৰভো! তোমাৰ প্ৰীতিৰ বাবে সংসাৰ বাত্ৰাত প্ৰবৃত্ত হওঁ। গতিকে ভগবানৰ অপ্ৰীতিজনক কোনো কাৰ্য্যকে কৰিব নাপায়। ভগবানৰ অপ্ৰীতিকৰ কাৰ্য্যই পাপ, অধৰ্ম।

ধৰ্মৰ দুই ৰূপ ; বাহ্য আৰু অভ্যন্তৰ। ধৰ্মৰ বাহ্য ৰূপ বা শৰীৰ হৈছে নানা প্ৰকাৰ ব্ৰত, উপবাস, নিয়ম-নীতি ইত্যাদি। এইবোৰ অনিত্য। দেশ কাল, পাত্ৰ ভেদে নাইবা নানা প্ৰকাৰ পাৰিপাৰ্শ্বিক অৱস্থাৰ কাৰণে এইবোৰৰ

লব চৰ হব পাৰে । প্ৰাচীন কালতো এনে লব চৰ বহুতো হৈছে । তাৰ চিন
তান্নাৰ শাস্ত্ৰসকলৰ ভিতৰতে আছে । সেই দেখিয়েই মানুহে কয়;—“বাৰ ঋষিৰ
তেৰ সন্মত” বা “নাসৌ মুনিৰ্যশ্চ মতং ন ভিন্নম্” ।

ধৰ্ম অত্যন্তৰ ৰূপ বা আত্মা অৰ্গাৎ সাৰ বস্তু হৈছে “যম” । যম শব্দৰ
অৰ্থ ইন্দ্ৰিয় সংযম । পাচটা কৰ্মেন্দ্ৰিয়, পাচটা জ্ঞানেন্দ্ৰিয় আৰু মন । এই
এঘাৰটা ইন্দ্ৰিয়ক সংযত কৰি সেইবোৰক বশীভূত কৰি ৰাখাই হৈছে সকলো
ধৰ্মৰে মূল । এই মূল ঠিক কৈ ৰাখিব পাৰিলে ধৰ্ম জগতত অধঃপতনৰ
কোনো আশঙ্কা নাথাকে । নম বা ইন্দ্ৰিয় সংযম হৈছে নিত্য । কোনো ধৰ্মতে
বা দেশ, কাল, পাত্ৰ ভেদেও যমৰ লবচৰ হব নোৱাৰে । যমৰ বা ইন্দ্ৰিয় সংযমৰ
শিথিলতা হলেই সকলো লোকৰ আৰু সকলো ধৰ্মৰ মূল ভেটি ধ্বংস হব ।

ধৰ্ম শব্দৰ অৰ্থ বিচাৰিলে ইয়াকে পোৱা যায় ; ধু ধাতুৰ লগত মন প্ৰত্যয়
হৈ ধৰ্ম শব্দ নিষ্পন্ন হৈছে । গতিকে ধৰ্ম শব্দৰ অৰ্থ হল ধাৰণ কৰা । যোনে
এই বিশ্ব ধাৰণ কৰিছে, বা যাৰদ্বাৰা এই বিশ্বজগত ধৃত হৈ আছে, সেইয়ে ধৰ্ম ।

বেদতো ধৰ্ম শব্দৰ এই ৰকম অৰ্থ ই আছে;—

ধৰ্মা বিশ্বশ্চ জগতঃ প্ৰতিষ্ঠা ; লোকে ধৰ্মিষ্ঠাং প্ৰজা উপসৰ্পন্তি ধৰ্মেন
পাপং অপহ্নুদতি, ধৰ্মে সৰ্বং প্ৰতিস্থিতং তস্মাৎ ধৰ্মং পৰমং বদন্তি ॥

ধৰ্মই বিশ্বজগতৰ স্থিতিৰ মূল । সংসৰত প্ৰজাসকলে ধৰ্মিষ্ঠ লোকৰত
অনুসৰণ কৰে । ধৰ্মৰ দ্বাৰা পাপ নষ্ট হয় । ধৰ্মতে সকলো জগত প্ৰতিস্থিত ;
সেইকাৰণে ধৰ্মই পৰম বস্তু বুলি জ্ঞানীসকলে কয় । মহাত্মৰততো মহৰ্ষি
বেদব্যাসে লিখিছে ;

‘ধাৰণাৎ ধৰ্মমিত্যাঙ্ ধৰ্মে ধাৰয়তে প্ৰজা ।

যৎশ্চাৎ ধাৰণসংযুক্তঃ সধৰ্ম ইতি নিশ্চিতম্” ॥

ধাৰণ কৰাৰ বাবেই ধৰ্মক ধৰ্ম বোলে । ধৰ্মই প্ৰজাসকলক ধাৰণ কৰি

আছে ; সেই কাৰণে যিয়ে ধাৰণশীল হয়, সেইয়ে নিশ্চিত ধৰ্ম । মহাভাৰতত আছে ;—

“প্ৰভবাৰ্থায় ভূতানাং ধৰ্ম’প্ৰবচনং কৃতম্ ।

যং স্মাৎ প্ৰভবসংযুক্তঃ সধৰ্ম’ইতি নিশ্চিতম্” ॥

প্ৰাণীসকলৰ বিকাশৰ বাবেই ধৰ্ম’ বচনবিলাক প্ৰনয়ণ কৰা হৈছে । সেই দেখি বিকাশশীল অৰ্গাৎ বাৰ দ্বাৰা সকলো প্ৰাণীৰে সৰ্বাঙ্গীন বিকাশ সাধিত হয়, সেইয়ে ধৰ্ম’ ; ই নিশ্চিত ।

এই বিশ্বজগত জড় আৰু চেতন এই দুই ভাগত বিভক্ত । গতিকে জড় আৰু চেতন বিশ্বৰ যি ঐশ্বৰিক নিয়ম বা শক্তিৰ বলত উৎপত্তি সাধন হয় সেইয়ে ধৰ্ম’ । সেই কাৰণেই যোগ বা পাতঞ্জল দৰ্শনৰ ভাষ্যত ভগবান ব্যাসদেবে লিখিছে ;—

“যোগ্যতাবচ্ছিন্নঃ ধৰ্মিনঃ শক্তিবৈব ধৰ্মঃ ।

পদাৰ্থবিলাকৰ যোগাত্মজনক শক্তিৰ নাম ধৰ্ম’ ; অৰ্গাৎ জড় পদাৰ্থই হওক নাইবা চেতন পদাৰ্থই হওক যি শক্তি নাথাকিলে সেই বস্তুৰ বস্তুত্ব নাথাকে, তাৰে নাম ধৰ্ম’ । যেনে—অগ্নিৰ দাহিকা শক্তি, জলৰ দ্ৰবত্ব আৰু শীতলতা, মানুহৰ নমন্যত্ব, ব্ৰাহ্মণৰ ব্ৰাহ্মণত্ব আৰু শূদ্ৰৰ শূদ্ৰত্ব ইত্যাদি । ধৰ্ম’ৰ জগতত ধাৰণৰ বৈচিত্ৰনয় লীলা দেখি ভাবুক আৰু চিন্তাশীললোকে পৰমেশ্বৰৰ চৰণত মূৰ নোদোঁৱাই থাকিব নোৱাৰে ।

এই ব্ৰহ্মাণ্ডৰ বাহিৰেও কত কোটি ব্ৰহ্মাণ্ড, কত গ্ৰহ, উপগ্ৰহ, কত চন্দ্ৰ, সূৰ্য্য, কত শত শত নক্ষত্ৰ অহৰহ ঘূৰি ফুৰিব লাগিছে, যেনে তাৰ সংখ্যা কবিব পাৰে ? এই অসংখ্য ব্ৰহ্মাণ্ড, গ্ৰহ, উপগ্ৰহ আদিৰে সৈতে ধৰ্ম’ৰ বলতে বক্ষা পৰি আছে । ধৰ্ম’ৰ বলতে গ্ৰহে গ্ৰহে সংঘাত বা ব্ৰহ্মাণ্ডে ব্ৰহ্মাণ্ডে সংঘৰ্ষ উপস্থিত হোৱা নাই । ধৰ্ম’ৰ বলতে সূৰ্য্য হেন সৌৰ জগতৰ কেন্দ্ৰভূত নহা

গ্রহটীয়ে অনববত নিজৰফালে টানিও ক্ষুদাদপি ক্ষুদ্র উপগ্রহটীকে নিজৰ পেটৰ ভিতৰত আনি জিণ কৰিব পাৰা নাই। আকৰ্ষণ বিকৰ্ষণৰ এইবোৰ ঐশ্বিক নিয়মো ভগবানৰ জগত ধাৰণ শক্তি ধৰ্মৰে ফল ।

এই ঐশ্বৰিক ধৰ্মৰ বলতে জগতৰ সকলো প্ৰাণী, চেতন, অচেতন সকলে জত ক্ৰম ক্ৰমে উন্নতি লাভ কৰি শেষত গৈ পৰম মুক্তি পদ লাভ কৰিব ; এই কথা আমাৰ শাস্ত্ৰত এইদৰে আছে ;—

“উন্নতিং নিখিলা জীৱা ধৰ্মেনৈব ক্ৰমাদিহ ।

বিদধানাঃ সাবধানা লভন্তেতে পৰং পদম্” ॥

ধৰ্মৰ দ্বাৰা নিখিল বিশ্ব উন্নতি লাভ কৰি, ক্ৰমে শেষত গৈ মোক্ষপদ প্ৰাপ্ত হয় ।

ইয়াত প্ৰশ্ন হব পাৰে যে, যদি সকলো বিশ্বজগতেই চেতন অচেতন নিৰ্বিশেষে ধৰ্মৰ দ্বাৰা উন্নতি লাভ কৰি মোক্ষৰ অধিকাৰী হয়, তেন্তেহলে সকলোৱে অকস্ম ধৰ্মৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি বহি থাকিলেই হয় । ইমান আচৰ, জ্ঞান-বিজ্ঞানৰেই সা দৰকাৰ কি ? প্ৰকৃষ্কাৰৰ কোনো প্ৰশংজন নথকা হয় নাকুহ যোৰ দৈববাদী হৈ সকলো অৱস্থাতে যি ধৰ্মসাধন, কি সংসাৰ-বন্ধ, সকলো বিষয়ে প্ৰাকৃতিক ধৰ্মৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি বহি থাকিব লগা হয় । কিন্তু বাস্তব জগতত হলে তেনেকুৱা বাস্তৱ দেখা নাযায় । বৰং চেতন অচেতন সকলো ভূতে কম বেচি কিছু নহয় কিছু পৰিমাণে কৰ্মত বাস্ত ; যোৰ তামসিকতা প্ৰাপ্ত জাতিকে আহাৰ বিচাৰ অদি কৰ্মত হৈ প্ৰসূত হোৱা দেখা যায় ।

এই প্ৰশ্নবো এক কথাৰে উত্তৰ দিব পাৰি, “ধৰ্ম” বুলি কৈ । স্বাভাবিক ধৰ্মৰেই বিশ্বজগতৰ সকলো পদাৰ্থ ক্ৰমান্নতি লাভ কৰি ক্ৰমে ক্ৰমে উন্নত, উন্নততৰ আৰু উন্নততম কৰ্মত প্ৰসূত হয় । উদ্ভিদ আদি অচেতন পদাৰ্থ

ঘোর তমোগুণেৰে আবৃত্ত ধকা হেতুকে কোনো কৰ্মকে কৰিব নোৱাৰে ; জড়-ভাবত অভিভূত হৈ থাকে । . প্রাকৃতিক ধৰ্মগুণেই অচেতন উদ্ভিদৰপৰা প্ৰথমতে নিৰুপ্ত চেতন প্ৰাণী জন্ম লাভ কৰে । উদ্ভিদতকৈ নিৰুপ্ত চেতন প্ৰাণীবো তমোভাব কিছু কম কাৰণে নিৰুপ্ত চেতন প্ৰাণীবোৰকো কিছু কিছু কৰ্মত প্ৰবৃত্ত দেখা যায় ; যেনে—ভোকত আহাৰ্য্য ভ্ৰব্য বিচৰা ইত্যাদি ।

এইদৰে প্ৰাকৃতিক ধৰ্ম বলে যিমানেই প্ৰাণীসকল তমোভাব শূন্য হৈ আছে, সিমানেই সিহঁতৰ কৰ্ম বৃদ্ধি বেচি হৈ আছে । এইদৰে লক্ষ লক্ষ যোগী ভ্ৰমণ কৰি জীৱ ক্ৰমে তমোগুণ অতিক্ৰম কৰি ৰজোগুণৰ ৰাজ্যত প্ৰবেশ কৰে । ৰজোগুণশালী প্ৰাণীৰ কৰ্ম যিমানেই উন্নততৰ হৈ আছে, সিমানেই প্ৰাণী ৰজোগুণ অতিক্ৰম কৰি সত্ৰাভিমুখী হয়, সিমানেই সিহঁতৰ কৰ্মও উন্নততম হৈ আছে ।

প্ৰাণীজগতৰ বিকাশ সম্বন্ধে বিষ্ণুপুৰাণত এইদৰে লিখা আছে ;—

“স্বাবৰং বিংশতে লক্ষং জলজং নব লক্ষকম্ ।

কুৰ্মাশ্চ নব লক্ষং চ দশ লক্ষং চ পক্ষিণঃ ॥

ত্ৰিংশ লক্ষং পশুনাঞ্চ চতুলক্ষং চ বানৰাঃ ।

ততো মানুষতাং প্ৰাপ্য ততঃ কৰ্ম্মানি সাধয়েৎ ॥

এতেষু ভ্ৰমণং কৃৎস্বা দ্বিজত্বমুপজায়তে ।

সৰ্ব্ব যোনিং পৰিত্যজ্য ব্ৰহ্মযোনিং ততোভ্যহগাৎ” ॥

অৰ্থাৎ স্বাবৰ কুৰি লক্ষ, জলজৰ নলক্ষ, কুৰ্মৰ নলক্ষ, পক্ষীৰ দহলক্ষ, পশুৰ ত্ৰিশলক্ষ, বান্দৰৰ চাৰিলক্ষ যেনী ভ্ৰমণ কৰি পিচত জীৱ মনুষ্য যোনীলৈ আহে আৰু ক্ৰমে ক্ৰমে গৈ দ্বিজত্ব লাভ কৰে । তাৰ পিচত সকলো যেনী পৰিত্যাগ কৰি ব্ৰহ্ম যেনী লাভ কৰে ; অৰ্থাৎ জীৱ ব্ৰহ্মজানী হৈ মোক্ষ লাভ

কৰে। দাৰ্শনিক সিদ্ধান্তৰ লগত এই সিদ্ধান্তৰ মিল আছে; এইয়ে অভিব্যক্তিবাদ।

এই যে প্ৰাকৃতিক ধৰ্মগুণে জীৱৰ উন্নতি ইয়াৰো এটা গীমা আছে। অনেক লক্ষ যেনী ভ্ৰমণ কৰি পিচত জীৱে উত্তম নবতনু লাভ কৰে। নবশৰীৰ লাভৰ আগধিনিলৈ জীৱ প্ৰকৃতিৰ বশ হৈ থাকে। নিজৰ সন্তানক যিদৰে বাকে প্ৰতিপালন কৰি ডাঙৰ দীঘল কৰে, প্ৰকৃতিয়েও সেইদৰে জীৱসমূহক স্নেহনয়ী জননীৰ নিচিনা প্ৰতিপালন কৰি ডাঙৰ দীঘল কৰে। তাৰ পিচত সন্তান উপযুক্ত অৰ্থাৎ সাবালক হলে যিদৰে মাকৰ কৰ্তব্য শেষ হয়, সেইদৰে প্ৰকৃতি মাতাও জীৱ সমূহক মনুষ্য যেনীলৈ আনি সাবালক কৰি দি নিজৰ দায়িত্বৰ পৰা মুক্ত হয়। নাবালক সন্তান মাকৰ বশীভূত হৈ থকাৰ দৰে মনুষ্য যেনীলৈ জীৱসমূহ প্ৰকৃতিৰ বশীভূত হৈ থাকে। গতিকে মনুষ্য জন্ম প্ৰাপ্ত হোৱালৈকে জীৱৰ উদগতি, অধোগতি আৰু ধৰ্ম-অধৰ্ম আদিৰ বাবে প্ৰকৃতিয়ে দায়ী। সাবালক সন্তানে যিদৰে পিতৃ-সম্পত্তি লাভ কৰি অনেক সময়ত মাকক নামানি মাকৰ ওপৰতো জয় লাভ কৰি নিজে স্বাধীনভাৱে কাৰ্য্য কৰি তাৰ ভাল বেয়া ফলৰ ভাগী হয়, সেইদৰে জীৱ সমূহেও মনুষ্য জন্মৰ লগে লগে সাবালক হৈ স্বাধীন বুদ্ধি, স্বাধীন বিবেকৰূপ পিতৃ-সম্পত্তি লাভ কৰি প্ৰকৃতি মাতাৰ ওপৰত জয় লাভ কৰি স্বাধীনভাৱে চলা ফুৰা কৰিব পাৰা হয়; গতিকে মানুহ ধৰ্ম, অধৰ্ম, উদগতি, অধোগতি-পাপ পুণ্য আদিৰ বাবে নিজে দায়ী হয়। প্ৰকৃতিৰ ওপৰত জয় লাভ কৰি মানুহে নিজৰ উদগতি, অধোগতি আদি যে নিজে মাতি আনিব পৰা হয়, মৈথুন আদি কৰ্মতে তাৰ ভাল প্ৰমাণ পোৱা যায়। পশু-পক্ষী আদি যেনীৰ জীৱৰ নৈথুন আদি ক্ৰিয়া যে প্ৰাকৃতিক নিয়মানুসাৰে প্ৰজনন প্ৰয়োজনত সাময়িক তাক সকলোৱে জানে। কিন্তু মানুহৰ হলে মৈথুন আদি ক্ৰিয়া প্ৰজননৰ বাহিৰে ইন্দ্ৰিয় তৃপ্তিৰ বাবেও সাধিত হয়, তাক নকলেও হব। গতিকে মানুহে তাৰ সফল বা কুফলো ভোগ কৰিব লগা হয়। মানুহৰহে যে ধৰ্ম-অধৰ্মত অধিকাৰ, মানুহৰ

বাহিৰে যে অনানুষ্ঠানিক পাপপুণ্যৰ ভাগী নহয়, তাক আমাৰ শাস্ত্ৰত এইদৰে কোৱা আছে ;—

“মানুষেষু মহাৰাজ ধৰ্ম্মাধৰ্ম্মৌ প্ৰবৰ্ত্ততঃ ।

নতথান্শেষু ভূতেষু মনুষ্যৰহিতেষু চ” ॥

হে মহাৰাজ মানুহতহে ধৰ্ম আৰু অধৰ্ম প্ৰবৰ্তিত আছে। মানুহৰ বাহিৰে অনানুষ্ঠানিক ধৰ্ম অধৰ্ম প্ৰবৰ্তিত নাই। গতিকে দেখা গল যে—মানুহে ধৰ্ম সাধন আৰু নিজৰ উদগতিৰ বাবে কিছু পুৰুষকাৰ কৰিব লাগে।

সাধাৰণ মানুহ, বিবেক বুদ্ধিশালী হলেও সৰ্বসাধাৰণ মানুহ ভ্ৰম, প্ৰমাদ আদিৰ তলতীয়া। গতিকে সাধাৰণ মানুহে ধৰ্মপ্ৰাপ্তিৰ নিমিত্তে নিজৰ ইচ্ছা অনুসৰে চেষ্টা কৰিলে, সেই চেষ্টা সকলো সময়তে ভ্ৰম প্ৰমাদৰ পৰা মুক্ত নোহোৱা হেতুকে অনেক সময়ত তাৰপৰা মঙ্গল নহৈ অমঙ্গলো হব পাৰে। সেই দেখি স্ত্ৰী আৰু ভ্ৰম প্ৰমাদৰ বশবৰ্তী নোহোৱা ঋষিসকলে মনুষ্যৰ ধৰ্ম আৰু উদগতি লাভৰ নিমিত্তে কেতবোৰ বিধি আৰু কেতবোৰ নিষেধসূচক নিয়ম কৰি থৈছে, আৰু কৰ্তব্য নিৰ্ণয়ৰ বাবেও কেতবোৰ সঙ্কেত বা সাধাৰণ নিয়ম প্ৰনয়ন কৰি গৈছে। এই আটাইকে শাস্ত্ৰ বোলে। এই শাস্ত্ৰৰ বশবৰ্তী হৈ শাস্ত্ৰাৰ্থৰ অবিবোধভাবে কৰ্ম কৰিলেহে ধৰ্ম, অৰ্ণ, কাম, মোক্ষ সাধন হব পাৰে। শাস্ত্ৰ নামানি চলিব গলে অনেক সময়ত নিজৰ অধোগতিহে সাধন কৰা হয়। জীৱন্মুক্তি বিবেক নামে এখন অতি প্ৰাচীন পুথিত বিদ্যাৰণ্য মুনীশ্বৰে লিখি গৈছে ;—

“উচ্ছাস্ত্ৰ শাস্ত্ৰিতং চেতি পৌৰুষং দ্বিবিধং স্মৃতং ।

তত্ৰোচ্ছাস্ত্ৰমনৰ্থায় পৰমার্থায় শাস্ত্ৰিতং” ॥

শাস্ত্ৰহীন আৰু শাস্ত্ৰসিদ্ধ এই দুই বকম পুৰুষকাৰ। তাৰ ভিতৰত শাস্ত্ৰহীন পুৰুষকাৰৰপৰা অনৰ্থ আৰু শাস্ত্ৰসিদ্ধ পুৰুষকাৰৰ পৰা পৰমার্থ লাভ হয়।

মানুহে যতবোৰ পুৰুষকাৰ অৰ্থাৎ কৰ্ম কৰে, সেই আটাইবিলাক কৰ্মই ধৰ্ম বা অধৰ্মযুক্ত হয়। সেই অধৰ্মৰ হাত সাৰিবলৈ বুলি হিন্দু শাস্ত্ৰকাৰ সকলে উঠা, বহা, থোৱা, শোৱাকে আদি কৰি সকলো কৰ্মৰে কিছুমান নিয়ম বান্ধি গৈ গৈছে। সেই নিয়মে কৰ্ম কৰি গলে, অধৰ্মৰ হাতো সাৰিব পাৰি আৰু ভুলদৰে সংসাৰযাত্ৰা নিৰ্বাহ কৰি সুখ শান্তিত জীৱনো কটাব পৰা হয়।

ধৰ্মলাভৰ বহুতো নিয়ম, বহুতো পথ, শ্ৰুতি স্মৃতি, পুৰাণ, তন্ত্ৰ শাস্ত্ৰ প্ৰভৃতি শাস্ত্ৰত বিহিত আছে। সেইবোৰ এই ক্ষুদ্ৰ প্ৰবন্ধত আলোচনা কৰা অসম্ভৱ। কেৱল জাতি বৰ্ণ নিৰ্বিশেষে সকলোৰে উপযোগী মাত্ৰ দহোটা ধৰ্ম সাধনৰ কথা স্মৃতি শাস্ত্ৰৰপৰা ইয়াত উল্লেখ কৰা হল; যেনে—ধৃতি, ক্ষমা, দান, অস্তেয়, শৌচ, ইন্দ্ৰিয়, ধী, বিদ্যা, সত্য আৰু অক্ৰোধ। যি কোনো ধৰ্মাৱলম্বী বা যি কোনো সম্প্ৰদায়ৰে লোক নহওক ধৰ্মলাভৰ ইচ্ছা কৰিলে এইবোৰত সিদ্ধি লাভ কৰিব লাগিব। এইবোৰত সিদ্ধিলাভ নকৰাকৈ কোনো লোকেই ধৰ্ম বা সাংসাৰিক উন্নতি লাভ কৰিব নোৱাৰে।

ভাৰতীয় দৰ্শনশাস্ত্ৰতো ঋষিসকলে ধৰ্মৰ ব্যাখ্যা এইদৰে কৰিছে;— “যতো ভাদয়নিশ্ৰেয়স সিদ্ধিঃ স ধৰ্মঃ”। যি কাৰ্য্যৰপৰা ইহলোক আৰু পৰলোকত অভ্যুদয় আৰু শেষত মোক্ষলাভ হয়, সেইয়ে ধৰ্ম। হিন্দুশাস্ত্ৰত ইহলোক আৰু পৰলোক এই দুখন ভোগৰ ঠাই। ইহলোক হৈছে আমাৰ চকুৰ আগতে থকা মত্যাৰ্থান আৰু পৰলোক হৈছে আমি চকুৰে নেদেখা স্বৰ্গ, নৰক প্ৰভৃতি লোক সকল। ইহলোকৰ অভ্যুদয় বা উদগতিসাধক কৰ্ম হৈছে শৰীৰ পালন, ধন উপাৰ্জন, পৰিবাৰ পোষণ, সন্তান জনন আদি। এইবোৰ কাৰ্য্য শাস্ত্ৰবিধিৰ অটীত হৈ কৰিলে ইহ লৌকিক ধৰ্ম সাধন হয়। পৰলৌকিক ধৰ্ম কাৰ্য্য হৈছে দান, যজ্ঞ, হোম, পাঠ, ব্ৰাহ্মণ-ভোজন আদি। এইবোৰ কাৰ্য্যৰ ফলত পৰলোকত গৈ দিব্য ভোগসবল লাভ কৰিব পাৰি। জ্ঞান, ভক্তিয়ে হৈঃ মোক্ষলাভৰ কাৰণ; গতিকে জ্ঞান-সাধন আৰু ভক্তিৰ চৰ্চা কৰিলেই

মোক্ষসাধক ধর্ম কার্য্য কৰা হয়। ইয়াৰ দ্বাৰাও বুজা গল, যে—সংসারত যত প্ৰকাৰ কৰ্ম আছে, শাস্ত্ৰ নিৰ্দিষ্ট ভাৱে কৰিলে সেই আটাইবোৰে ধর্মকাৰ্য্য; কৰ্মৰ শাস্ত্ৰ নিৰ্দিষ্ট বিধি হৈছে সাধুভাৱে শ্ৰদ্ধায়ুক্ত হৈ ভগবানত বিশ্বাস ৰাখি তেওঁৰে প্ৰীতিৰ অৰ্গে মনত কোনো ফলৰ আশা নাৰাখি কৰ্ম কৰা।

ধর্ম শব্দৰ অৰ্থ বিস্তৃতি আৰু ধর্ম সাধনৰ উপায় সম্বন্ধে সংক্ষেপে কবলগীয়া কথাখিনি একপ্ৰকাৰ কোৱা হ'ল। কিন্তু ইয়াৰ বাহিৰেও বিশেষ বিশেষ ধর্মৰ কথা কিছুমান আছে। যেনে—ৰাজধর্ম, মোক্ষধর্ম, আপদ ধর্ম, যতি ধর্ম, গৃহী ধর্ম, নবী ধর্ম ইত্যাদি। কিন্তু এইবোৰ এই প্ৰৱন্ধৰ ভিতৰুৱা নহয় * সেই দেখি ধর্মৰূপী ভগবন্তৰ চৰণত সেৱা জনাই এই প্ৰৱন্ধৰ ইতি কৰা হ'ল।

“বং পৃথক্ ধর্মচৰাণাঃ পৃথক্ ধর্ম ফলৈঃষণঃ ।
পৃথক্ ধর্ম্মে সমচ্ছন্তি তস্মৈ ধর্ম্মাত্মনে নমঃ” ॥

ওঁ শ্ৰীকৃষ্ণাৰ্পণমস্তু ।

উপাসনা

উপ+অস্ ধাতুৰ পিছত অনট্ প্ৰত্যয় বোগহৈ উপাসনা পদ সিদ্ধ হৈছে। উপ উপসৰ্গৰ অৰ্থ সমীপ, অস্ ধাতুৰ অৰ্থ বহা বা নিষ্ক্ৰেপ কৰা। গতিকে যিবোৰ কাৰ্য্যৰ দ্বাৰা ভগবন্তক পোৱা যায় বা যিবোৰ কাৰ্য্যে ভগবন্তৰ সমীপলৈ সাধকক লৈ যায় সেই কাৰ্য্যবিলাকেই উপাসনা। একমাত্ৰ উপাসনাৰ দ্বাৰাতে যে পৰমেশ্বৰক লাভ কৰিব পাৰি এই কথা বেদতো এইদৰে আছে ;—

“আত্মতোষোপাসীত, তদাত্মান মেবোবেৎ ; তমেব বিদিত্বা ইতি মুঃ্যমেতি নাত্তঃ পস্থা বিদ্যন্তে অন্নায়।” আত্মাক উপাসনা কৰিব লাগে। তেহে আত্মাক জানিব পাৰি। তেওঁক (আত্মাক) জানিলে মৃত্যুৰ (সংসাৰ) হাত সাবিব পাৰি ; মুক্তিৰ বাবে আৰ অত্ৰ পথ নাই।

উপাসনাৰ বহুপ্ৰকাৰ ভেদৰ কথা শাস্ত্ৰত থাকিলেও প্ৰধানতঃ উপাসনা সগুণ নিগুণ ভেদে দুইবিধ মাত্ৰ। উপাসনাৰ ঘাই কথা উপাস্ত দেৱতাৰ ধ্যান বা চিন্তন। চিন্তা সমাহিত কৰি একান্তভাৱে নিৰলসভাবে সাধকে পৰমেশ্বৰৰ স্বৰূপ চিন্তা কৰিব লাগে। স্বৰূপ চিন্তা কৰিব লাগে বুলি ক’লেই স্বৰূপ চিন্তা কৰিব নোৱাৰি। চিন্তা কৰোঁ বুলি বহিজেই কত বাধা, কত বিপত্তি, কত প্ৰকাৰ চিন্তৰ বিষ্ক্ৰেপ আহি উপস্থিত হয় তাক কোৱাৰ সকান নাই। মন অতি দুৰ্নিগ্ৰহ, অতি চঞ্চল, ভগবানক ধ্যান ধাৰণা কৰোঁ বুলি বহি তুমি যেতিয়াই ইষ্টদেৱৰ কথা ভাবিব আৰম্ভ কৰিবা, দেখিবা তেতিয়াই তোমাৰ মন গল—ধান কাটিবলৈ নাইবা টকাৰ ধাৰ মাৰিবলৈ নাইবা কাৰো লগত মকদ্দমাটো ঠিক বকমে চলোৱা হব তাৰ ব্যৱস্থা কৰিবলৈ। মনৰ এনে

অৱস্থাত অৰ্থাৎ প্ৰথমতে সাংসাৰিক জীৱৰ পক্ষে চিত্ত সমাহিত কৰি নিগুৰ্ণ নিৰাকার অবাঙ্মনসো গোচৰম্ পৰমেশ্বৰৰ ধ্যান কৰা অতি কঠিন ব্যাপাৰ। কঠিন কিয় অসম্ভৱ বুলিলেও বেছি কোৱা নহয়। সেইদেখি প্ৰথমতে সকলো সাধকে সগুণ পৰমেশ্বৰৰ উপাসনা কৰিব লাগে। নিগুৰ্ণ, নিৰাকার ভাৱে পৰমেশ্বৰৰ চিন্তা কৰাতকৈ সগুণ সৃষ্টি, স্থিতি প্ৰলয়ৰ কৰ্তা চৰাচৰ নিখিল বিশ্বৰ অধিকাৰীৰূপে পৰমেশ্বৰক চিন্তা কৰোঁতে কৰোঁতে সাধক শেষতঃ পৰমেশ্বৰৰ পৰম নিগুৰ্ণ ভাব উপলব্ধি কৰিব পাৰে। হিন্দুশাস্ত্ৰত এই কথা ভিয়াই ভিয়াই কোৱা আছে।

“নিৰ্বিশেষং পৰং ব্ৰহ্ম সাংক্ষাৎ কৰ্ত্ত্বমনীশ্বৰাঃ

যে মন্দাস্তেনুকম্পন্তে সবিশেষ নিৰূপণৈঃ ॥

বশীকৃতে মনশ্চেবাং সগুণ ব্ৰহ্মশীলনাৎ ।

তদেবাৰ্ভবেৎ সাংক্ষাদপেতোপাধি কল্পনাৎ ॥”

নিৰ্বিশেষ অৰ্থাৎ নিগুৰ্ণ ব্ৰহ্মৰ উপাসনাত অসমৰ্থ অধম অধিকাৰীৰ বাবে সবিশেষ অৰ্থাৎ সগুণ ব্ৰহ্মৰ উপাসনা মহৰ্ষিসকলে অনুগ্ৰহ কৰি নিৰূপণ কৰিছে। সগুণ ব্ৰহ্মৰ অনুশীলনত অধম অধিকাৰীবিলাকৰ মন বশীভূত হলে পিছত তেওঁলোকৰ মনতো নিগুৰ্ণ ভাব উদয় হব।

সগুণ উপাসনাৰ পূৰ্ণ অভিব্যক্তি মূৰ্তি উপাসনা বা মূৰ্তি পূজাত। সগুণ পৰমেশ্বৰৰ স্বৰূপে কোনো অবলম্বন নেগোৱাটক উপলব্ধি কৰা টান। কোনো মূৰ্তিত পৰমেশ্বৰৰ গুণসকল আৰোপ কৰি সেই মূৰ্তিৰ ভিতৰেদি পৰমেশ্বৰক উপাসনা কৰা সহজ। সেই কাৰণেই পুৰাণ আৰু তন্ত্ৰ শাস্ত্ৰত অধম অধিকাৰী সকলৰ বাবে নানা মূৰ্তিৰ নানা প্ৰকাৰ পূজাবিধি বৰ্ণিত হৈছে। মূৰ্তিৰ উপাসনাকে বেদান্তৰ ভাষাত প্ৰতীক উপাসনা বোলে। মূৰ্তি পৰমেশ্বৰ নহয়। মূৰ্তি

পৰমেশ্বৰৰ প্ৰতীকহে । ঈশ্বৰোপলব্ধিৰ সাধক, এই তত্ত্ব হৃদয়ঙ্গম কৰিব নোৱাৰি অজ্ঞ ভিন্ন ধৰ্মাৱলম্বী কোনো কোনো লোকে হিন্দুক পৌত্তলিক বোলে । যোনে পুতলাটোকে ভগবান বুলি পূজা কৰে আচলত তাকেহে পৌত্তলিক বোলে । হিন্দুই পুতলাক বা মূৰ্তিক ঈশ্বৰ নোবোলে ; ঈশ্বৰৰ প্ৰতীকহে বোলে । প্ৰতীক শব্দৰ অৰ্থ অভিমুখী হোৱা ; অৰ্থাৎ ষাক অৱলম্বন কৰি বা যাৰ ভিতৰেদি সংসাৰতাপদন্ধ অজ্ঞ জীৱ পৰমেশ্বৰৰ বিশ্বৰূপ অলুভব কৰি তেওঁৰ অভিমুখী হয় তাকে প্ৰতীক বোলে । প্ৰতীককে বাস্তবিক পৰমেশ্বৰ বুলি ভ্ৰম হবৰ ভয়তে হিন্দুবিলাকে যেতিয়া যি প্ৰতীকত যি দেবতাৰ অৰ্গাৎ পৰমেশ্বৰৰ যি শক্তিৰ উপাসনা কৰে, প্ৰাণপ্ৰতিস্থৰূপ কাৰ্য্যৰ দ্বাৰা তেতিয়াই সেই প্ৰতীকত সেই শক্তি আৰোপ কৰি লয় । সকলো প্ৰতীকৰ ভিতৰতে শালগ্ৰাম সৰ্বোৎকৃষ্ট । শালগ্ৰামৰ অনেক মাহাত্ম্য শাস্ত্ৰত বৰ্ণিত আছে । কোনো ক্লষ্ণ পদাৰ্থৰ প্ৰতি একে ধ্যানে চাই থাকিলে সহজতে মন স্থিৰ হয় । এনেকৈ শালগ্ৰাম শিলাৰ প্ৰতি একে ধ্যানে চাই থাকি চিত্ত স্থিৰ কৰাকে যোগ শাস্ত্ৰত ত্ৰাতক যোগ বোলে ।

প্ৰতীক বা মূৰ্তিৰ উপাসনা পৰমাৰ্থিক ক্ষেত্ৰত অধন অধিকাৰীৰ নিমিত্তে বিহিত নিম্নস্তৰৰ উপাসনা বুলি নিৰ্দ্ধাৰিত হলেও ব্যৱহাৰিক ক্ষেত্ৰত মানবীয়া সভ্যতাত মূৰ্তি পূজাৰ স্থান অতি উচ্চ । মূৰ্তি পূজাই মানব সভ্যতাৰ মূল । মূৰ্তি পূজাৰ ভিতৰেদিয়ে সকলো সভ্য জগতত বৰ্তমান সভ্যতা বিকাশপ্ৰাপ্ত হৈছে । সকলো জাতিৰ মাজতে দেবলীলা আৰু মূৰ্তিৰ বৰ্ণনাৰ ভিতৰদিয়ে সাহিত্যৰ বিকাশ সাধন হৈছে । দেৱলীলা অভিনয় কৰাৰ বাবেই নাট্যশাস্ত্ৰৰ প্ৰকাশ । দেব মূৰ্তিৰ অঙ্গ সৌষ্ঠৱৰ বাবেই কলা শিল্পৰ অনুশীলন আৰু দেবগৃহ নিৰ্মাণৰ বাবেই স্থপতি বিদ্যাৰ প্ৰবৰ্তন । হিন্দুৰ মহাভাৰত, বানায়ণ, পুৰাণাদি দেবলীলাৰ বৰ্ণনাতে পৰিপূৰ্ণ । হোমৰৰ ইলিয়ডো দেবলীলাৰে মহাকাব্য । বৌদ্ধ যুগত ভাৰতীয় ভিক্ষু শিল্পৰ যে উন্নতি সাধন হৈছে সিও দেবমূৰ্তি গঠন আৰু

দেবগৃহ নিৰ্মাণৰ বাবেই । ইউৰোপৰ শ্ৰেষ্ঠ চিত্ৰকৰৰ শ্ৰেষ্ঠ অঙ্কনবিদ্যাৰ প্ৰকাশ যি শু আৰু মেৰিৰ মূৰ্তি অঙ্কনতে । এইবোৰ কথাৰ স্থান ই নহলেও মূৰ্তি পূজাৰ প্ৰতি নানা কাৰণে দেশৰ শিক্ষাভিনিনী কোনো কোনো লোকৰ মনত এটি অবজ্ঞাৰ ভাব বিৰিঙি উঠাৰ বাবেহে এইখিনি কথা কোৱা হ'ল ।

উপাসকভেদে উপাসনাৰ সকাম নিষ্ফল আৰু দুই ভেদ বা ভাবো আছে । গীতা শাস্ত্ৰত চাৰি ৰকম উপাসকৰ কথা লিখা আছে ।

“অৰ্ত্ত জিজ্ঞাসু অৰ্থাৰ্থী জ্ঞানীচ ভৰতৰ্ভত ।”

‘অৰ্ত্ত’, জিজ্ঞাসু, অৰ্থাৰ্থী আৰু জ্ঞানী - এই চাৰি ৰকম উপাসকৰ ভিতৰত প্ৰথম তিনি বিধ উপাসনা সকাম । অৰ্ত্ত উপাসকে সংসাৰক্ষেত্ৰত হাবুড়ুৰু খাই কোনো সংসাৰিক উপায়ে শাস্তি দাত বা ৰোগ-শোক-মোহ আদি জনিত বিপদ-মাগৰৰ পৰা উদ্ধাৰ পাবৰ কোনো আশা নোদেখি বিপদ উদ্ধাৰৰ বাবে (পুত্ৰ পৰিবাৰৰ ৰোগ মুক্তি বা নোকদৰ্মৰ জয় ইত্যাদি) বিপদকাণ্ডাৰী হৰিব শৰণ লয় । জিজ্ঞাসু উপাসকে ভগবানক জানিবৰ কাৰণে (ইয়াত কোনো সত্য আছে নাই এই ভাৱত) উপাসনা কৰে । আৰু অৰ্থাৰ্থী উপাসকে কোনো এটি বিশেষ প্ৰয়োজন সিদ্ধিৰ বাবেহে ভগবন্তৰ ভজনা কৰে । এই সকলোবোৰ উপাসনা যে কামনামূলক, গতিকে সকাম, তাক কোৱাৰ প্ৰয়োজন নাই । সকাম উপাসনাৰ দৃষ্টান্ত অলপ তলত তুলি দিয়া হ'ল :—

“ৰূপং দেহি জয়ং দেহি যশো দেহি দ্বিমোহুহি ।

পত্নীং মনোৰমাং দেহি মনোবৃত্তানুসাৰিণীং ॥”

হে প্ৰভো ! ৰূপ দিয়া, যশ দিয়া, জয় দিয়া, আৰু শত্ৰু নাশ কৰা । হে প্ৰভো, মনোবৃত্তিৰ অনুসৰণ কৰিবপৰা মনোৰমা পত্নী দান কৰা ; ইত্যাদিয়ে সকাম উপাসনাৰ সংক্ষেপ লক্ষণ । জ্ঞানী ভক্তসকলে কৰ্ত্তব্য বোধে ভগবৎ

শ্ৰীতিৰ অৰ্থে যি উপাসনা কৰে তাকে নিষ্কাম উপাসনা বোলে। উপাসনাত আন নেলাগে, উপাসকে মুক্তিৰো কামনা নকৰে। সেই দেখিয়ে মহাপুৰুষ মাধবদেৱে নান বোম্বাত লিখিছে ;—

“মুক্তিত নিস্পৃহ যিটো সেই ভকতক নমো” ইত্যাদি।

সকলো-নিষ্কাম সকলো উপাসকৰ নিমিত্তে কৰ্মযোগ, জ্ঞানযোগ আৰু ভক্তি-যোগ এই তিনি বকম উপাসনাৰ বিধি নিৰূপিত আছে। এই তিনি বিষয়ে তিনি পথ—মাৰ্গত্ৰয় নামে অভিহিত। সকলো কৰ্ম ভগবানৰ চৰণত অৰ্পি নিষ্কামভাৱে সম্পাদন কৰি তাৰ দ্বাৰা ভগৱন্তৰ ভজনা কৰাৰ নাম কৰ্মযোগ বিধি। জ্ঞানৰ দ্বাৰা ভগৱন্তৰ স্বৰূপ উপলব্ধি কৰাৰ নাম জ্ঞানযোগ বিধি। আৰু ঐকান্তিক ভক্তিয়ে ভগৱন্তক ভজাৰ নাম ভক্তিয়েোগ বিধি। কৰ্মযোগীৰ উদাহৰণ অৰ্জুন, জনক প্ৰভৃতি। জ্ঞানযোগীৰ উদাহৰণ স্বয়ং মহাদেব আৰু ভক্ত যোগীৰ উদাহৰণ নাৰদ, প্ৰহ্লাদ, শ্ৰীচৈতন্য প্ৰভৃতি। এই ভক্তিয়েোগ বিধিৰে ঈশ্বৰ উপাসনা কৰা শ্ৰেষ্ঠ আৰু সহজ। সেই দেখি মলগতি কলিৰ জীৱৰ পক্ষে শ্ৰীচৈতন্যদেব প্ৰভৃতি অবতাবী পুৰুষসকলে ভক্তিয়েোগৰ ব্যৱস্থা কৰি গৈছে। ঈশ্বৰৰ প্ৰতি পবন অনুবাগৰ নামেই ভক্তি। পঞ্চ ব্ৰত শাস্ত্ৰত ভক্তি দক্ষণ সূত্ৰত লিখা আছে ;—

“ঈশ্বৰে পৰানুৰক্তিঃ ভক্তিঃ।” ভক্তিৰো কৰ্ম আৰু জ্ঞান প্ৰথম সাধক। কৰ্ম আৰু জ্ঞান নহলে বিশুদ্ধা ভক্তি হব নোৱাৰে। আচল কথা সংসাৰত যত প্ৰকাৰ ধৰ্ম আৰু যত প্ৰকাৰ উপাসনা আছে সেই আটায়ে কৰ্ম যোগ, জ্ঞান যোগ আৰু ভক্তিয়েোগৰ অন্তৰ্গত। এই তিনি পথৰ বাহিৰে উপাসনাৰ পথ নাই। ইয়াৰ ভিতৰত কৰ্ম আৰু জ্ঞানো গৈ শেষত ভক্তিৰূপে পৰিণতি লাভ কৰি সাধকক চৰম মোক্ষ পদ দান কৰে। ভক্তিও আৰু বৈধি এবং বাগানুগা ভেদে দুই বিধ। শাস্ত্ৰবিধিৰ বশীভূত হৈ যি ভক্তি কৰা হয় তাকে বৈধি ভক্তি বোলে। শাস্ত্ৰবিহিত নিয়ম প্ৰণালীৰ প্ৰতি বিশেষ চকু নিদিও

পবন অনুবাগ বশতঃ ঈশ্বৰৰ প্ৰতি প্ৰেম উপজিলে তাকে বাগানুগা ভক্তি বোলে।

উপাসনাৰ সকলো প্ৰণালীৰ ভিতৰতে দ্বি-জাতিৰ পক্ষে সন্ধ্যা উপাসনাই আটাইতকৈ শ্ৰেষ্ঠ। অকল সন্ধ্যা উপাসনাৰ ভিতৰতে সঞ্জণ, নিশ্ৰ্ণ, সকান, নিষ্কাম ইত্যাদি সকলো ভাব আৰু কৰ্ম জ্ঞান ভক্তি সকলো বিষয় বৰ্ত্তমান আছে। শাস্ত্ৰত সন্ধ্যা শব্দৰ দুই বৰকম অৰ্থ পোৱা যায়। এক বৰকম হৈছে দিন আৰু ৰাতিৰ সন্ধি সময়ত উপাসনা কৰিব লাগে; সেই দেখি সন্ধ্যা বোলে। যথা;—

“উপাস্তে সন্ধিবেলায়া তস্মাৎ সন্ধ্যা প্ৰকৃতিভা।”

আৰু আন বৰকম অৰ্থ হৈছে সন্ধ্যক ধ্যানং সন্ধ্যা—সন্ধ্যাকৰূপে ধ্যান কৰা অৰ্থাৎ নিখুঁতভাবে পৰমেশ্বৰক হৃদয়ত কৰিবলৈ চিন্তা কৰা। সন্ধ্যাক উপকাৰিতা মনুসংহিতাত এইদৰে লিখিত আছে—

“ঋষয়ে দীৰ্ঘ সন্ধ্যাত্মাদীৰ্ঘমায়ু ৰবাণু যুঃ ॥
প্ৰজ্ঞাং যশশ্চ কীৰ্ত্তিঞ্চ ব্ৰহ্মবৰ্চসমেবচ”।

ঋষিসকলে দীৰ্ঘ কাল সন্ধ্যা বন্দন কৰা গতিকৈ দীৰ্ঘ আয়ু লাভ কৰে। তীক্ষ্ণবুদ্ধি, বল, কীৰ্ত্তি আৰু ব্ৰহ্মতেজও সন্ধ্যা-বন্দনাৰ পৰাইহে ঋষিবিলাকে পাইছে। এতিয়াও দেখা যায় নিয়মিত ৰূপে সন্ধ্যা-বন্দনাদি কৰা আচাৰনিষ্ঠ লোক সকলে দীৰ্ঘজীৱী।

সন্ধ্যা উপাসনাৰ প্ৰধান কথা হৈছে চাৰি বেদৰ সাৰভূত পৰা পৰিত্ৰ-ধৰ্ম্ম, অৰ্থ, কাম, মোক্ষৰ সাধক গায়ত্ৰী মন্ত্ৰৰ দ্বাৰা উপাসকৰ অৱস্থাভেদে চৰাচৰ বিশ্বৰ সৃষ্টি-স্থিতি, পালনৰ গৰাকী পৰমেশ্বৰক সঞ্জণ বা নিশ্ৰ্ণভাৱে উপাসনা কৰা। ভগবানক উপাসনা কৰিবলৈ হলে প্ৰথমতে চিত্ত সমাহিত কৰি লব লাগে। চিত্ত

সমাহিত কৰি লব লাগিলে নিৰোগ শৰীৰ আৰু সবল মন নহলে নোৱাৰি । সেই দেখি সন্ধ্যাৰ প্ৰধান অঙ্গ গায়ত্ৰী মন্ত্ৰ জপৰ আগেয়ে পৰমেশ্বৰৰ প্ৰত্যক্ষ শক্তি জল, অগ্নি, সূৰ্য্য প্ৰভৃতিৰ ওচৰত বেদমন্ত্ৰেৰে পাপ মোচন, দীৰ্ঘজীৱন আৰু বল ও স্বাস্থ্যলাভৰ বাবে প্ৰাৰ্থনা কৰিব লাগে । এই প্ৰাৰ্থনাবিলাকৰে নাম প্ৰণায়াম, আচমন, অঘমৰ্ষণ, সূৰ্য্যোপস্থান ইত্যাদি । এই মন্ত্ৰবিলাকৰ অৰ্থ আৰু অনুস্থানবিলাকৰ প্ৰতি ভালদৰে চিন্তা কৰি চালেই এই কথাৰ সাৰবহু। সকলে হৃদয়ঙ্গম কৰিব পাৰিব । এইবোৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ অশেষ গুণ শাস্ত্ৰত বৰ্ণিত আছে । অকল প্ৰণায়ামৰ বলতে যে মানুহে দীৰ্ঘজীৱন লাভ কৰি আচৰিত কাৰ্য্য সাধন কৰিব পাৰে তাক আধুনিক বিংশ শতাব্দীৰ সংশয়বাদী লোকসকলেও স্বীকাৰ কৰিছে । কণিৰ ভীম বামমূৰ্ত্তিয়ে মটৰ গাড়ী টানি বখা, লোহাৰ শিকলি ছিলা, বুকৰ ওপৰত হাতী তুলি লোৱা, বুকৰ ওপৰত তুলি হাতুৰিৰে কোবাই শিল ভঙা কাৰ্য্য অনেকে দেখিছে । বামমূৰ্ত্তিক যিবিলাকে দেখা নাই সেইবিলাকৰ ভিতৰত অনেকেই তেওঁৰ শিষ্য, প্ৰশিষ্যসকলক দেখা পাইছে ; তেওঁলোকে যে আচৰিত আচৰিত কামবোৰ কৰে তাৰ প্ৰধান কাৰণ প্ৰণায়াম । প্ৰণায়ামৰ বলতে সেইবিলাক কাম কৰিব পাৰি বুলি বামমূৰ্ত্তি প্ৰকাশ্য বক্তৃতাত কৈ দিছে । এইদৰে আচমন, অঘমৰ্ষণ আদি ক্ৰিয়াৰো মন্ত্ৰশক্তিৰ বাহিৰেও অকল অনুস্থানটোৰে অশেষ ফল আছে । সেইবোৰ বিবৰি কবৰ ঠাই ইয়াত নাট । গায়ত্ৰী মন্ত্ৰ বা সন্ধ্যাৰ আন মন্ত্ৰ নাইবা উপাসনাৰ অৰ্থে বিহিত বৈদিক, তান্ত্ৰিক আৰু পৌৰাণিক দীক্ষা মন্ত্ৰসকলৰ অৰ্থ ব্যাখ্যা কৰাও এই প্ৰবন্ধৰ উদ্দেশ্য নহয় । ইয়াৰ উদ্দেশ্য মাত্ৰ উপাসনা কাক বোলে আৰু তাৰ উদ্দেশ্য ই বা কি ইয়াক কোৱা হৈছে । গতিকে বেদমন্ত্ৰৰ ব্যাখ্যা ৰূপ চমকহ কাৰ্য্যৰ পৰা ইয়াত বিৰত হোৱা গল ।

সন্ধ্যা উপাসনাত উপাসনাৰ সকলো ভাব সকলো কথা আৰু সকলো বিধি নিহিত থকাৰ বাবেই স্মৰণাতীত কালৰপৰা আজিলৈ সকলোৱে সন্ধ্যাৰ মহিমা

কীৰ্তন কৰিছে । দ্বি-জাতিৰ পক্ষে সন্ধ্যা পতিত কৰা পাপ । এই পাপৰ বাবে
শাস্ত্ৰত প্ৰায়শ্চিত্তৰ বিধান আছে । • সন্ধ্যা নজনা বা নকৰা বায়ুণ বায়ুণেই নহয় ;
তেওঁ জী থকা দিনত শূদ্ৰ আৰু মৰিলে কুকুৰ হয় বুলি স্মৃতিশাস্ত্ৰত ভিয়ে
ভিয়ে কোৱা আছে ;—

“সন্ধ্যাত্ৰয়ং নবিজ্ঞাতা নচ সন্ধ্যা মুপসিতা ।

স জীবনেব শুদ্ৰঃ স্তান্মৃ তঃ স্বাচৈব জায়তে ॥”

ওঁ ভদ্ৰস্তবতু । ওঁ ভদ্ৰস্তবতু । ওঁ ভদ্ৰস্তবতু ।

জীবনেব শুদ্ৰঃ স্তান্মৃ তঃ স্বাচৈব জায়তে ॥

ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰাচীন সভ্যতা ।

অতি প্ৰাচীন কালৰ ভাৰতবৰ্ষৰ সীমা স্থিৰকৈ কোৱা বৰ টান ; তথাপি এইটো কব পাৰি যে নানা প্ৰকাৰৰ ৰাজনৈতিক কাৰণত অনেক কাল আগতে গান্ধাৰ (আফগানিস্থান) প্ৰভৃতি প্ৰদেশ ইয়াৰ অঙ্গৰ পৰা খহি পৰিছে । তথাপি এই দেশ অতি বিশাল । এতিয়াও এই দেশ দীৰ্ঘে ১২০০ মাইল আৰু পথালিয়ে ১২০০ মাইল । লোকসংখ্যা বৰ্তমানত ৩৩ ত্ৰৈলক্ষ কোটি । ইয়াৰ উত্তৰে তুঙ্গ শৃঙ্গ হিমালয়, দক্ষিণে অনন্ত অতল জলধি, পূবে মান দেশৰ বিশাল অৰণ্যময়ী, পশ্চিমেও পশ্চিম জলধি বা আৰব সাগৰ ।

এই বিশাল দেশৰ বিশাল বিৰাট প্ৰাচীন সভ্যতাৰ বিষয়ে ভাবিব লগা কব লগা ইমান আছে যে তাৰ কোনটো নো কন কোনটোনো নকম ইয়াকে ভাবি দোষোৰ মোষোৰ লাগে । এই বিশাল দেশ বহু প্ৰদেশত বিভক্ত । প্ৰত্যেক প্ৰদেশৰে ভাষা, শাসন আৰু সভ্যতাৰ বেলেগ ঠাচ থাকিলেও এই দেশখন হিন্দু দেশ আৰু হিন্দু সভ্যতাও গোটেই ভাৰতবৰ্ষতে মূলত একেই । গতিকে হিন্দু সভ্যতাৰ মূল স্বৰূপটো বুজিব পাৰিলেই ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰাচীন সভ্যতাৰ স্বৰূপ বুজিব পাৰি । সভ্যতা বুজিলে আমি বহুতো কথা একেলগে বুজিব লগা হয়. সেনে, ধৰ্ম, সমাজ, শিক্ষা, স্বাস্থ্য, ৰাজনীতি, অৰ্থনীতি, কলা বিদ্যা, ইত্যাদি ।

এইবিলাক বিষয়ত যি জাতি যিমানৈ পৈণত সেই জাতি সিমানে উন্নত বা সভ্য । শিষ্টাচাৰো সভ্যতাৰ এটি বিশেষ প্ৰধান অঙ্গ ।

আধুনিক চাহাব ঐতিহাসিক আৰু তেওঁবিলাকৰ ভাৰতীয় শিষ্য, প্ৰশিষ্য সকলেও ভাৰতীয় আৰ্য্য জাতিটো মধ্য এচিয়াৰ কোনোবা স্কন্দ প্ৰদেশৰপৰ

কোনোবা সুদূৰ কালত জীৱিকাৰ অৰ্থে ফুৰি ফুৰি আহি ভাৰতবৰ্ষত বসতি স্থাপন কৰা বুলি কয় । কিন্তু ষাৰ সম্বন্ধে এই কথা কোৱা হয় তেওঁলোকে নিজে হলে ইয়াক নকয় আৰু তেওঁলোকৰ নিজৰ শাস্ত্ৰ আদিতো এই কথাৰ প্ৰমাণ স্বৰূপে বিশেষ একো পোৱা নাযায় । ভাৰতীয় আৰ্য্য হিন্দুসকলৰ মতে অতি প্ৰাচীন অৰ্থাৎ প্ৰাক্ ঐতিহাসিক যুগৰপৰা তেওঁলোক ভাৰত-বৰ্ষৰে আদি অধিবাসী ; আৰু তেওঁলোকৰ নিচিনা আন এটি জাতিও অনাদি কালৰেপৰা এই দেশতে আছিল । সেই জাতিটোক অনাৰ্য্য বা অসুৰ বুলি অভিহিত কৰিছিল । আৰ্য্য শব্দটোকে আধুনিক জাতিবাচক অৰ্থত সংস্কৃত সাহিত্যৰ ভিতৰত প্ৰয়োগ কৰা হোৱা নাই । শ্ৰেষ্ঠতাৰাচক অৰ্থতহে আৰ্য্য শব্দটো প্ৰয়োগ হৈ আহিছে । সি যি হক এই দুই বেলেগ জাতিৰ দুই বকম সভ্যতা অতি প্ৰাচীন কালত ভাৰতবৰ্ষত প্ৰচলিত থকাৰ নিদৰ্শন প্ৰাচীন শাস্ত্ৰ গ্ৰন্থত পোৱা যায় । বান্ধাঘণত লক্ষা আৰু অযোধ্যাৰ বৰ্ণনাত এই দুই সভ্যতাৰ বেলেগ বেলেগ বৰ্ণনা আছে । লক্ষাৰ সভ্যতা ভোগবিলাসপূৰ্ণ আৰু অযোধ্যাৰ সভ্যতা ত্যাগৰ আদৰ্শ । লক্ষাৰ বাৰণে নিজৰ উৎসব ভায়েক কুবেৰক মাৰি খেদি ৰাজ্য কাঢ়ি লৈছে আৰু অযোধ্যাৰ ৰামে নিজৰ প্ৰাপ্ত ৰাজ্য সতীয়া ভায়েক ভৰতক দি নিজে বনবাসী হৈছে । অযোধ্যা নগৰী বেদধননী মুখৰীত ; লক্ষা নগৰী বিলাসীৰ বিলাস সঙ্গীত জঙ্কত । লক্ষাৰ ৰাজভবন নানা প্ৰকাৰ সুপেয় মদ্য নানা প্ৰকাৰ সুখাদ্য মাংস, পিষ্টক আৰু বিলাস সামগ্ৰীৰে পৰিপূৰ্ণ প্ৰমোদশালা । অযোধ্যাৰ ৰাজভবন নানা যজ্ঞ-সম্ভাৰ-পূৰ্ণ হোম-ধূম-ধূপিত যজ্ঞশালা । এতিয়াও প্ৰাচীন শিল্প আদিৰ যি ভগ্নাৱশেষ হাবিয়ে বননিয়ে পোৱা যায় সেইবিলাকতো দুই বকম সভ্যতাৰ চিন পোৱা যায় বুলি কলা তত্ত্ববিদ পণ্ডিতসকলে স্থিৰ কৰিছে । কিন্তু অতি প্ৰাচীন কালত এই দুই বকম সভ্যতা প্ৰচলিত থাকিলেও ভাৰতবৰ্ষত সেই প্ৰাচীনকালতে এই দুয়ো জাতিৰ লোক বিবাহ আদি সামাজিক প্ৰথা আৰু ৰাজনৈতিক কাৰণত একেলগ হবলগা

হোৱাত এই ছুই জাতিৰ বেলেগ বেলেগ সভ্যতাৰ সংমিশ্ৰণৰ পৰাই ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰাচীন সভ্যতা গঠিত হৈ উঠে । এই সভ্যতাৰ মূল সূত্ৰ ত্যাগ । ত্যাগক ভেটি কৰি লৈয়ে এই সভ্যতাৰ সকলো অঙ্গ বিকশিত হয় । এই সভ্যতাৰ মতে

“নজাতু কামঃ কামনামুপভোগেন শাম্যতি ।

হবিষা কৃষ্ণবত্ত্বে'ব ভূয় এবাভিবদ্ধ'তে ॥”

উপভোগৰ দ্বাৰা কামনাসকল পূৰ্ণ নহয় ; বৰং জুইত ঘূতাহুতি দিগে যেনেকৈ জুইৰ শক্তি বাঢ়ি যায়, সেইদৰে উপভোগৰ দ্বাৰা কামনাসকল বৃদ্ধিহে হয় । এই সাধনাৰ মূল নীতিৰ ওপৰত ভাৰতীয় প্ৰাচীন সভ্যতা প্ৰতিষ্ঠিত থকাৰ সাধাৰণ ভোগমূলক স্নাৰ্গৰ বাবে ভায়ে ভায়ে মৰামাৰি, মানুহে মানুহে কাটাকাটি বা ধনী নিৰ্ধনীৰ বাদ-বিসম্বাদ ৰূপ সমস্যাৰ জঞ্জাল বেছি নাছিল । মাজে সময়ে বজাই বজাই যুদ্ধ বিগ্ৰহ হলেও বিজিত ৰাজ্যক ক্ৰিজতা ৰাজাই ভোগৰ কামধেনু পাতি দোহন কৰা নাছিল । ৰাজনৈতিক উদ্দেশ্য সাধন হোৱা মাত্ৰেই অতি মহত্বৰে সৈতে যাব ৰাজ্য তাকে ফিৰাই দি গুচি গৈছিল । আজি-বাৰিৰ নিচিনা ছলে বলে কোনো মতে একবাৰ প্ৰবেশ কৰি স্থায়ী আস্থানা গঢ়ি নলৈছিল । দিগ্বিজয় বা ৰাজস্বয় যজ্ঞ প্ৰভৃতি উপলক্ষে প্ৰাচীন ক্ষত্ৰবীৰসকলে বিজিত ৰজা আৰু ৰাজ্যৰ প্ৰতি যি মহত আৰু উদাৰ ব্যৱহাৰ কৰিছিল সি অতি উচ্চস্বৰ আছিল ।

ভাৰতবৰ্ষৰ সৰ্ব প্ৰাচীন গ্ৰন্থ বেদ । বেদৰ নিচিনা পুৰণি গ্ৰন্থ পৃথিৱীৰ অন কোনে জাতিৰ ভিতৰতে নাই । সেই স্প্ৰাচীন গ্ৰন্থৰ ভিতৰতে সভ্যতাৰ যিবোৰ নিদৰ্শন আছে যিবোৰ ৰীতি-নীতিৰ কথা, যিবোৰ কাপোৰ কানিৰ উল্লেখ আৰু যিবোৰ খাদ্য দ্ৰব্যাদিৰ কথা পোৱা যায়, সেইবোৰ আধুনিক উন্নত

সভ্যতাৰ লগতো সমানে বিজ্ঞান পাবি । ভাৰতীয় আৰ্যাসকলে যেতিয়া কাপোৰৰ গছ আবিষ্কাৰ কৰিছিল অৰ্থাৎ কপাহৰ পৰা মিহি সূতা কাটি সূন্দ আৰু সুন্দৰ কাপোৰ বুই লৈছিল, তেতিয়া আধুনিক সভ্যতাভিমূৰ্তী অনেক জাতিৰ পূৰ্ব পুৰুষ হাবিৰ মাজত, গছৰ খোৰোজত বাস কৰিছিল । যি সময়ত ভাৰতবৰ্ষত উপনিষদৰ উচ্চ জ্ঞান প্ৰচাৰিত হৈছিল, সেই সময়ত পৃথিবীৰ অধিকাংশ দেশ অজ্ঞান-অন্ধকাৰত নিমগ্ন আছিল । ভাৰতীয় দৰ্শন শাস্ত্ৰৰ সূন্দ আৰু বিশুদ্ধ চিন্তা প্ৰণালীৰ কথা আলোচনা কৰি আধুনিক ইউৰোপীয় দাৰ্শনিকসকলেও বিশ্বয় প্ৰকাশ কৰে ।

বুদ্ধদেৱৰ জন্মবো বছৰকাল আগৰপৰা ভাৰতবৰ্ষত ৬৪ কলাবিদ্যাৰ অমূল্যলন হয় ! বিষ্ণুধৰ্মোস্তৰ প্ৰভৃতি ঐশ্বৰ্য চিত্ৰাঙ্কন, মূৰ্তি গঠন প্ৰভৃতিৰ বিষয়ে যিবোৰ সূন্দ সূন্দ কথা আছে যিবোৰ মাপ জোখৰ প্ৰণালী নিৰ্দিষ্ট হৈছে সেইবোৰ কথাৰ প্ৰয়োজন আজি বিংশ শতাব্দীতো পূৰ্ণৰূপে আছে । ভাৰতীয় স্থাপত্যও অতুলনীয় আছিল । ভাৰতীয় আৰ্যাসকলে সেই সুপ্ৰাচীন কালতে যিবোৰ ঔষধ আবিষ্কাৰ কৰি গৈছে তাৰ দ্বাৰা আজিও শত শত বোগী বোগমুক্ত হৈছে । মকৰধ্বজ প্ৰভৃতি দৰৱ এতিয়া পৃথিবীব্যাপী । ভাৰতীয় আয়ুৰ্বেদ শাস্ত্ৰত ত্ৰিদোষৰ আবিষ্কাৰ বিশ্বয়জনক । কেৱলমাত্ৰ তিনিটা কাৰণৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰি ষাৰতীয় বোগ চিকিৎসাৰ আচৰিত কৌশল জগতত আন কোনেও আয়ত্ব কৰিব পৰা নাই । সূক্ষ্মত সংহিতাত কটাছিন্ধা অৰ্থাৎ সার্জাৰি সম্বন্ধে যিবোৰ উপদেশ আৰু যিবোৰ অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰৰ বৰ্ণনা আছে আধুনিক ডাক্তৰ বিলাকেও তাৰ প্ৰশংসা কৰে ।

কৃষি-বাণিজ্য আদি বিষয়তো ভাৰতীয় সভ্যতাই উচ্চ স্থান অধিকাৰ কৰিছিল । কৃষি পৰাশৰ ঐশ্বৰ্য যিবোৰ কৃষি-যন্ত্ৰৰ বৰ্ণনা আৰু কৃষি সম্বন্ধে যিবোৰ উপদেশ আছে সেইবোৰ আধুনিক যুগতো সম্পূৰ্ণ উপযোগী ।

বৰ্তা কুশল বণিকবিলাকে এনে এনে সীমা ৰেখা মানি চলিছিল যে তাত

ক্ৰেতা-বিক্ৰেতা কাৰো অনিষ্ট হ'ব আশঙ্কা নাছিল। সকলো দেশতে বস্ত্ৰৰ দামৰ ওপৰত শতকৰা হিচাপে লাভৰ পৰিমাণ নিৰ্দিষ্ট আছিল। প্ৰজাবিলাকে আৱশ্যক অনুসৰি কম সূতত টকা ধাৰ পোৱাৰ বন্দৱস্ত আছিল। যাক আজি কালিৰ কো অপাৰেটীভ চোচাইটীৰ লগত বিজ্ঞাব পাৰি। যুদ্ধ বিগ্ৰহৰ সময়তো ক্ৰমক বা বণিকৰ কোনো অমিষ্ট নহৈছিল। বজাই বজাই যুদ্ধ হৈছে পৰস্পৰৰ সৈন্তৰ ভিতৰত ঘোৰ যুদ্ধ চলিছে, কাষতে হালোৱাই নিজৰ গৰু হালেৰে মাটি চহাই আছে এনে দৃশ্য বিৰল নাছিল। সীমান্তাধিকাৰীৰ মনত বণিক বুলি প্ৰত্যয় জন্মাব পাৰিলে পৰস্পৰ বিবাদমান ৰাজ্যৰ ভিতৰেদিও বণিকবিলাকে নিজ নিজ পণ্যলৈ নিৰাপদে যাতায়ত কৰিব পাৰিছিল।

ৰাজনীতি বিষয়তো ভাৰতীয় আৰ্য্যসকল অতি উচ্চস্থানৰ অধিকাৰী আছিল। মহাভাৰত, ৰামায়ণ প্ৰভৃতি গ্ৰন্থত ৰাজনীতি বিষয়ৰ যিবোৰ কথা আছে আজি কালিবো ৰাজনীতি আৰু ধন বিজ্ঞানৰ সেইবিলাকেই মূল কথা। আধুনিক ধন বিজ্ঞানবিদ পণ্ডিতসকলেও ইয়াক স্বীকাৰ কৰে। কোষৰক্ষা, মন্ত্ৰগুপ্তি, শাসন ব্যৱস্থা, বৈদেশিক ব্যৱহাৰ, দণ্ডনীতি, ব্যৱহাৰ নিৰ্ণয় আদিৰ বিষয়ে যিবোৰ কথা আছে সেইবোৰ অতি চমৎকাৰ।

যুদ্ধ-বিদ্যাতো ভাৰতৰ প্ৰাচীন জ্ঞান অতি উচ্চতৰ আছিল। সৈন্ত সংস্থাপন, সৈন্ত ৰক্ষা, ব্যূহ-নিৰ্মাণ, সেনাপতি-নিৰ্বাচন দুৰ্গ-নিৰ্মাণ আৰু অস্ত্ৰ ভাণ্ডাৰ আদিৰ বিষয়ে যিবোৰ উপদেশ লিপিবদ্ধ আছে সকলো সভ্যজাতিয়ে আজিও সেই মতেহে চলে। কালৰ গতিত অৱশ্যে কিছু কিছু পৰিবৰ্তন ঘটিছে। যুদ্ধৰ নীতিও উত্তম আছিল। পলৰীয়া শত্ৰুক আক্ৰমণ কৰা নহৈছিল। সমানে সমানে সন্মুখ যুদ্ধ আছিল। অস্ত্ৰহীন অৱস্থাত অতৰ্কিতে শত্ৰুক আক্ৰমণ ক্ষত্ৰনীতিৰ বিৰুদ্ধ আছিল। যুদ্ধক্ষেত্ৰতো ক্ষত্ৰিয় বীৰসকলে দয়া-দাক্ষিণ্যাদি কেৱলম বৃষ্টিৰ অনুশীলন কৰিছিল। পৰাজিত শত্ৰুক সন্মান কৰা আৰু সদয় ব্যৱহাৰ কৰা ক্ষত্ৰধৰ্মৰ অঙ্গ বুলি বিবেচিত হৈছিল। আধুনিক

যুগৰ বৈজ্ঞানিক অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰৰ ব্যৱহাৰো ক্ষত্ৰিয়সকলৰ অপৰিচ্ছাত নাছিল। শত্ৰুী, অগ্নিবাণ, সন্মোহনবাণ আদিয়ে তাৰ পৰিচায়ক। শুক্ৰনীতি-শাস্ত্ৰত বন্দুক বন্দু প্ৰভৃতি নিৰ্মাণৰ বিষয়ে উপদেশ দিয়া আছে। ধৰ্ম বিষয়ত তো কব লগীয়াই নাই। পৃথিৱীত যত ধৰ্ম সম্প্ৰদায় আছে কোনোও প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য্য সকলৰ নিচিনা উদাৰ, উন্নত আৰু মহান ধৰ্ম জ্ঞানৰ পৰিচয় আজিও দিব পৰা নাই। গীতাৰ নীচিনা ধৰ্মশাস্ত্ৰ পৃথিৱীৰ কোনো জাতিৰ মাজত বা কোনো ভাষাতে প্ৰচলিত নাই। ধৰ্ম জগতত পবনত সহিষ্ণুতা বৰ ডাঙৰ গুণ। এই গুণ অকল ভাৰতীয় আৰ্য্য সকলেহে লাভ কৰিব পাৰিছিল। গীতাত আছে ;—

“যে যথাং মাং প্ৰপদ্যন্তে তাং তথৈব ভজাম্যহং ।

মম বত্নানুবর্তন্তে মনুষ্যাঃ পাৰ্থ সৰ্ব্বশঃ ॥”

যেনে মোক যি ভাবে যি নামে ভজনা কৰে ময়ো তাক সেই ভাবেই ফল দান কৰোঁ। মনুষ্যসকল সৰ্বভাবে মোৰ পথতে বিচৰণ কৰে। এই কথা ভগবান শ্ৰীকৃষ্ণই নিজ কৈছে। আকৌ মহাভাৰততে আছে ;—

“আকাশাং পতিতং তোয়ং যথা পচ্ছতি সাগৰম্ ।

সৰ্বদেব নমস্কাৰঃ কেশবং প্ৰতিগচ্ছতি ॥”

আকাশৰ পৰা পৰাপানী যিদৰে সাগৰলৈ যায় সেইদৰে যি কোনো ভাবে যি কোনো দেবতাক নমস্কাৰ কৰিলেও সেই নমস্কাৰ ভগবন্ত পৰমেশ্বৰৰ সমীপ পায়গৈ। এই মহান উদাৰ ভাব অতি উন্নত সভ্যতাৰ লক্ষণ। বৌদ্ধ ধৰ্মৰ নিচিনা সাৰ্বভৌম উদাৰ আৰু বিশ্বমৈত্ৰী ভাব প্ৰকাশক মহাধৰ্মও ভাৰতীয় সভ্য-তাৰেই ফল। বৌদ্ধ ধৰ্মৰ উদাৰ মহান ভাবৰ পৰিণতি স্বৰূপেই ইউৰোপত বীশুখৃষ্টৰ খৃষ্ট ধৰ্মৰ প্ৰচাৰ বুলি অনেক আধুনিক পণ্ডিতৰ মত।

বাটকৰা মাহুৰৰ সুবিধাৰ অৰ্থে বাটে বাটে পান্থশালা নিৰ্মাণ, তৃষ্ণাতুৰ পথিকৰ

বাবে সুপেয় পানীৰ ব্যৱস্থা, মনুষ্য আৰু পশুবিলাকৰ নিমিত্তে বেলেগ বেলেগ আৰোগ্যশালা (আস্পাতাল) স্থাপন হিন্দু সভ্যতাৰ এটা প্ৰধান অঙ্গ আছিল। শিক্ষাৰ ব্যৱস্থাও অতি উত্তম আছিল। শিক্ষাৰ ভাৱ বিশেষৰূপে ব্ৰাহ্মণসকলৰ ওপৰত আছিল। ব্ৰাহ্মণবিলাকে উপদেশ আৰু নিজৰ সজ্ঞ আচৰণ সজ দৃষ্টান্তৰে লোক-সমাজত শিক্ষা বিস্তাৰ কৰিছিল। একো একো জন কুলপতিৰ অধীনত হাজাৰ হাজাৰ ছাত্ৰ থাকি বিনাব্যয়ে লিখা পঢ়া শিকিছিল। একো একোখন আশ্ৰম একো একোখন বিশ্ববিদ্যালয় আছিল। দ্বিজ জাতি মাত্ৰকে শিক্ষা বাধ্যতা মূলক আছিল। প্ৰত্যেক ব্ৰাহ্মণ-সন্তানেই আঠ বছৰ বয়সত উপনয়ন সংস্কাৰ লাভ কৰি ২৪ বছৰ বয়সলৈ গুৰুকুলত বাস কৰি বিদ্যাশিক্ষা কৰিব লাগিছিল। সেইদৰে ক্ষত্ৰিয় আৰু বৈশ্যবিলাকেও উপনীত হৈ গুৰুকুলত বাস কৰি বিদ্যা অভ্যাস কৰিব লাগিছিল। উপনয়ন সংস্কাৰৰ উদ্দেশ্যই আছিল শিশুক গুৰুৰ ওচৰলৈ নিয়া। দ্বিজ বণিক বুলিলে যে অকল জাতিত বৈশ্য সকলকহে বুজায় এনে নহয়। বণিক শব্দে কৃষি ব্যবসায়ী হালুৱে গৰু-মহৰ ব্যৱসায় কৰা গোৱাল প্ৰভৃতিকে বুজাইছিল। আৰু তেওঁলোকৰ সতিসম্ভতিবিলাকেও উপনয়নৰ পিছত গুৰুকুলত বাস কৰি বেদ পঢ়িব লাগিছিল। আৰু বামুণৰ লৰাৰ নিচিনা পঢ়া শুনাৰ শেষত বিয়া বাক কৰাই গৃহাশ্ৰমত প্ৰবেশ কৰি প্ৰতিদিনে তেওঁ লোকেও স্বাধ্যায় পাঠ কৰিব লাগিছিল।

বামুণসকল আছিল দৰিদ্ৰ। কিন্তু ৰজা প্ৰজা-সকলোৰে বিশেষ সন্মানিত এটা বেলেগ পণ্ডিত সম্প্ৰদায় বুলি তেওঁলোক পৰিগণিত আছিল। তেওঁলোকৰ আচল কাম আছিল নানা প্ৰকাৰে দেশ আৰু লোকৰ সেৱা কৰা। সেই কাৰণেই এনেকুৱা বাধ্যতামূলক শিক্ষা বিনা টকাই চলিব পাৰিছিল। ব্ৰাহ্মণসকলেই এই শিক্ষাৰ প্ৰবৰ্তক পৰিচালক আৰু বক্ষাকৰ্তা আছিল। আজিও ব্ৰাহ্মণ পণ্ডিতসকলে ছাত্ৰক অন্ন দি প্ৰতিপালন কৰি বিদ্যাশিক্ষা দিয়া প্ৰথাৰ মূল সেই স্বৰ্গাৰ্থীত সকলৰ ভাৰতীয় সংস্কৃতি।

হিন্দুসভ্যতাৰ আৰু এটা আঁচৰিত এবং চমৎকাৰ ব্যৱস্থা বৰ্ণাশ্ৰম বিভাগ । সমাজত সকলো লোকৰে সমান প্ৰয়োজন । কোনো নহলে কোনো চলিব নোৱাৰে । ৰজা আৰু ৰাজমন্ত্ৰী সমাজৰ পক্ষে যেনে দৰ্কাৰী সাধাৰণ কুলি মজুৰো তেনে উপকাৰী । কোনো এটা সম্প্ৰদায় নাথাকিলেও সমাজ শৃঙ্খলাৰে সৈতে চলি থাকিব নোৱাৰে । কিন্তু ৰজা বা ৰাজমন্ত্ৰী হবলৈ মানুহে যি দৰে বিচাৰে কুলি মজুৰ বা মেথৰ মুদ্দাকৰাচ হবলৈ সেইদৰে কোনোও ইচ্ছা নকৰে । এইবোৰ জীনবৃত্তি মানুহে নিৰূপায় হৈ হে অৱলম্বন কৰে । বৰ্ত্তমান কাঞ্চন কৌলিষ্ঠৰ এই সমস্তা কাঞ্চনৰ বিনিময়ত সমাধান কৰিবৰ চেষ্টা হৈছে । ধনৰ অভাৱত খোৱা লোৱাৰ কষ্টত দুখীয়া মানুহে এইবোৰ কাম কৰিলেও এইবোৰ কাম হীন বুলি সদায় তেওঁলোকৰ মনত ধাৰণা থাকে আৰু ধনৰ অভাৱত নিজে হীন হৈ থাকিব বাধ্য হোৱাত ধনী সমাজৰ প্ৰতি এইবোৰ বৃত্তিয়াল মানুহৰ মনে মনে এটা বিদ্বেষ ভাবো থাকে । তাৰ ফলত এইবোৰ মানুহে অলপ আৰ্থিক উন্নতি কৰিব পাৰিলেই সমাজত বিদ্ৰোহ আঁচৰণ কৰে ; ধনীৰ আৰু শ্ৰমিকৰ নানোমালিষ্ঠ ঘটায় । ফলত ধৰ্মবট, হৰতাল আদিৰ আবিৰ্ভাবহৈ দেশত শান্তি নোহোৱা হয়, আলাই অথন্তৰৰ সীমা নোহোৱাত পৰে ।

ভাৰতীয় আৰ্যাসকলে বহু পূৰ্বে এই কথা বুজিব পাৰি শিক্ষা আৰু ধৰ্মৰ ভিতৰেদি এই সমস্তা সমাধান কৰিছিল । ভাৰতীয় আৰ্যবিলাকে সমাজ ৰক্ষাৰ বাবে কোনো কামকে হীন বুলি নাভাবিছিল । সেই দেখি বেলেগ বেলেগ কৰ্মৰ বাবে বেলেগ বেলেগ বৰ্ণৰ সৃষ্টি কৰি শিক্ষাৰ দ্বাৰাই সেই সেই কাৰ্য্যই যে সেই সেই বৰ্ণৰ ধৰ্ম কাৰ্য্য আৰু তাৰ দ্বাৰাই তেওঁলোকে জীৱিকা নিৰ্বাহ কৰিব লাগে এই ধাৰণা স্থায়ী কৰিছিল । তাৰ ফলত সমাজ ব্যৱস্থা স্থিৰ আছিল । সমাজত কোনো বিশৃঙ্খলতা বা বিদ্ৰোহ নাছিল । সকলোৱে সুখে শান্তিৰে বাস কৰিছিল । কাকো কোনোও ডাঙ্গৰ সৰু

বুলি নাভাবিছিল। সকলোৰে আপদ-বিপদত সকলোৱে সৰ্বতোভাবে সহায় কৰিছিল। জাতি বিদ্বেষ, ধৰ্ম বিদ্বেষ এইবোৰ প্ৰাচীন ভাৰতত নজনা কথা আছিল। ভাৰতীয় আৰ্য্যসকলৰ মতে সকলো কাৰ্য্যই আছিল ধৰ্ম। এইয়ে ভাৰতীয় সভ্যতাৰ বৈশিষ্ট। ভাৰতীয় আৰ্য্যসকলে ধনবল আৰু শাৰীৰিক বলক বল বুলি নাভাবিছিল। তেওঁলোকে সকলো প্ৰশ্ন শিক্ষা, ত্যাগ, ধৰ্ম আৰু জ্ঞানৰ ভিতৰেদি সমাধান কৰিছিল যাৰ ফলত আজিলৈও কত ৰাজ-বিপ্লব, কত বৈদেশিক জাতিৰ সংঘৰ্ষ, কত ধৰ্ম আৰু সমাজ বিপ্লব হৈ যোৱাৰ পিছতো হিন্দু সভ্যতাৰ বৈশিষ্ট আৰু অস্তিত্ব সম্পূৰ্ণ লোপ হোৱা নাই।

ওঁ ব্ৰহ্মাৰ্পণমহুঃ ।

প্ৰাচীন কামৰূপ ৰাজ্য ।

অতি পূৰ্বকালত কামৰূপ ৰাজ্যৰ নাম ধৰ্মাৰণ্য আছিল । সেই সময়ৰ কোনো ভাল বিবৰণ পোৱা নাযায় । তাৰ পিচত এই দেশত দানবসকলে ৰাজত্ব কৰে । দানববংশীয় ৰাজা মহীৰজ দানবক মাৰি নৰকাসুৰ কামৰূপ ৰাজ্যৰ ৰজা হয় । নৰকাসুৰৰ সময়ৰপৰা কামৰূপ ৰাজ্য প্ৰখ্যাতহৈ উঠে । তেতিয়াৰপৰা ইয়াৰ ঐতিহাসিক বিবৰণো আছে ।

নৰকাসুৰ ভগবান বিষ্ণুৰ ওঁৰসে পৃথিৱীৰ গৰ্ভজাত বুলি প্ৰসিদ্ধ আছে । মিথিলাদেশৰ ৰাজা জনকৰ ওচৰত নৰকাসুৰে সকলো শিক্ষা দীক্ষা লাভ কৰিছিল । আৰু শিক্ষাদাতা জনকৰ উপদেশ অনুসৰিয়ে যোল বছৰ বয়সতে এই ৰাজ্য জয় কৰি লয় । নৰক জাতিত অসুৰ হলেও মহাৰাজ জনকৰ ওচৰত শিক্ষা লাভ কৰি তেওঁৰ প্ৰভাৱত আৰ্য্যভাবাপন্ন হয় । এই ৰাজ্য জয় কৰিয়ে নৰকাসুৰে প্ৰাগ্জ্যোতিষপুৰ (গুৱাহাটী) নগৰত নিজৰ ৰাজধানী পাতে এবং ছুৰ্গ প্ৰাকাৰ আদিৰে এই নগৰ সুৰক্ষিত কৰে । প্ৰাগ্জ্যোতিষপুৰ নগৰৰ কথা ৰামায়ণত উল্লেখ আছে । নৰকৰ সময়তে এই দেশত পুনঃ আৰ্য্যবসতি বিস্তৃত হয় । নৰকৰ সময়ত এই দেশৰ লোকসকল হীনাচাৰী হোৱা গতিকে মহাৰাজ নৰকে বহুতো ব্ৰাহ্মণ আদি উচ্চবৰ্ণৰ লোক আদি নিজ ৰাজ্যত পাতিছিল । নৰকৰ সময়ত এই ৰাজ্য বৰ উন্নত আছিল । প্ৰাগ্জ্যোতিষপুৰ নগৰ ভাৰতবৰ্ষৰ ভিতৰত দুৰ্জয় আছিল । দেবৰাজ ইন্দ্ৰৰ প্ৰাৰ্থনা মতে শ্ৰীকৃষ্ণই এই নগৰ জয় কৰে ; আৰু মহাপৰাক্ৰমী নৰকক বধ কৰি তেওঁৰ পুতেক ভগদত্তক এই ৰাজ্যৰ ৰাজসিংহাসনত অভিষেক কৰে ।

ভগদত্তৰ সময়তো এই দেশ কামৰূপ নামে প্ৰখ্যাত হোৱা নাছিল । ৰাজধানী প্ৰাগজ্যোতিষপুৰৰ নামেই ৰাজ্যৰ নামো জনাজাত আছিল । ভগদত্তৰ সময়ত এই দেশৰ বিস্তৃতি ভাৰতবৰ্ষৰ বাহিৰেও মহাচীনলৈ আছিল । ভগদত্তই চীন, কিৰাত প্ৰভৃতি জাতিৰ সৈন্ম আৰু কামৰূপৰ প্ৰসিদ্ধ গজ চমু লৈ ভাৰতৰ সেই লোকবিধ্বংসী কুৰুক্ষেত্ৰৰ সমৰত দুৰ্য্যোধনৰ পক্ষত যোগ দিছিল । মহাভাৰতত ভগদত্তৰ প্ৰতাপৰ কথা বৰ্ণিত আছে । মহামানী ক্ষত্ৰিয় কুণ্ডৰ্ভ ৰাজ দুৰ্য্যোধনে ভগদত্তৰ জীয়েক ভানুমতীক বিয়া কৰাইছিল । এদিন কামৰূপ ৰাজ্যৰ জীয়াৰী ভানুমতী ভাৰত সাম্ৰাজ্যৰ সাম্ৰাজ্ঞী আছিল ।

ভগদত্তৰ পুতেক বজ্জদত্ত । এওঁও অশ্বমেধ যজ্ঞৰ বোবা-ৰখীয়া মহাবীৰ অৰ্জুনৰ লগত পিতৃহত্যাৰ প্ৰতিশোধ লবলৈ বুলি যুদ্ধ কৰিছিল । তাৰ পিচৰপৰা আৰু কিছু দিনলৈ কামৰূপ ৰাজ্যৰ ইতিহাস অন্ধকাৰৰ অতল গৰ্ভত ।

ভগদত্তৰ পিছত এই দেশৰ নাম কামৰূপ হয় । কামৰূপ নামৰ উৎপত্তি সম্বন্ধে হৰিবংশত এইদৰে লিখা আছে । মহাদেবৰ তপস্যা ভঙ্গ কৰিবলৈ গৈ হৰ-কোপানলত কামদেব ভস্মীভূত হয় । সেই ভস্মীভূত কামদেবে এই দেশতে পুনঃ ৰূপ প্ৰাপ্ত হোৱাৰ গতিকৈ এই দেশৰ নাম কামৰূপ হয় । কামৰূপ অতি বিশাল ৰাজ্য আছিল । ইয়াৰ সীমা পূবে দিক্কৰ বাসিনী, পশ্চিমে সদানীৰা কৰতোয়া, উত্তৰে নেপালৰ কাঞ্চনাদি আৰ্থাৎ হিমালয়ৰ কাঞ্চনজঙ্ঘা শৃঙ্গ, দক্ষিণে লাঙ্গা আৰু ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ সঙ্গম-স্থান । এই সীমাৰ ভিতৰত আজি কালিৰ সমগ্ৰ আসাম প্ৰদেশ আৰু উত্তৰ-পূৰ্ব বঙ্গবো অধিকাংশ ঠাই পৰিছিল । ৰাজনৈতিক কাৰণত এই দেশৰ সীমা কোনো কোনো সময়ত বাঢ়িগৈ দক্ষিণে চট্টগ্ৰামৰ চন্দ্ৰশেখৰ পৰ্বতলৈও বিস্তৃত হোৱাৰ কথা কোনো কোনো পুথিত আছে । এই দেশৰ ধৰ্ম-ব্যৱস্থা, সমাজনীতি, শাসন প্ৰণালী আৰু প্ৰজাসকলৰ শৌৰ্য্য-বীৰ্য্য অতি উন্নত আছিল । এই দেশৰ

ৰাজা কুমাৰ ভাস্কৰবৰ্মাই সম্ৰাট হৰ্ষবৰ্দ্ধনৰ ৰাজসভাত নিমন্ত্ৰণ পাইছিল । এই কথা হৰ্ষচৰিত নামে সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যৰ পুথি এখনত লিখা আছে । এই কামৰূপৰে এগৰাকী কুঁৱৰীক কাশ্মীৰৰ ৰজাই বিয়া কৰাই যৌতুকত বৰুণ ছত্ৰ লাভ কৰি নিজক ধৃত জ্ঞান কৰিছিল । এই কথা ৰাজতৰঙ্গিণী নামৰ সংস্কৃত ভাষাত লিখা কাশ্মীৰৰ ইতিহাসত লিখা আছে । কুমাৰ ভাস্কৰ-বৰ্মাৰ আগৰপৰা এই দেশত বৈষ্ণৱ ধৰ্ম প্ৰচলিত থাকিলেও জন সাধাৰণৰ মাজত বৌদ্ধ ধৰ্মই প্ৰবল আছিল । এতিয়াও আসামৰ বাপুচাং আৰু বৌদ্ধ বিহাৰৰ অম্বুকৰণত হোৱা আসামৰ বৈষ্ণৱ সত্ৰ বিলাকেই এই কথাৰ প্ৰমাণ দিয়ে । কোনো কোনো পণ্ডিতৰ মতে বৌদ্ধদেৱৰ পৰিনিৰ্বাণ-প্ৰাপ্ত বৈশালী নগৰো এই দেশতে থকা বুলি কয় । এজন পৰিচিত ভদ্ৰ লোকৰ মুখৰপৰা শুনিছোঁ এতিয়াও বোলে মানদেশৰ মাহুহে এই দেশক বৈশালী বোলে । বৰ্তমান তেজপুৰৰ উত্তৰে ভালুক পুং বুলি এডোখৰ ঠাইত এখন প্ৰকাণ্ড নগৰৰ ভগ্নাৱশেষ পৰি থকাৰ আভাস পোৱা যায় । তাত খননকাৰ্য্য চলালে অনেক ঐতিহাসিক কথাৰ সম্ভেদ পোৱা যায় বুলি পণ্ডিত লোকে অনুমান কৰে ।

মহাকবি কালিদাসে তেওঁৰ বসুবংশ কাব্যত বসুৰাজ্যৰ দিগ্ৰজ প্ৰসজ্জত বৰ গৌৰৱেৰে সৈতে কামৰূপ ৰাজ্যৰ উল্লেখ কৰিছে । হিয়েনচাং বুলি এজন চীন দেশৰ পৰিব্ৰাজকে বহুকাল আগতে এই দেশৰ বি বিবৰণ লিখি গৈছে সি অতিশয় চিন্তাকৰ্ষক আৰু যেই সেই দেশৰ পক্ষেই গৌৰৱজনক । যোগিনী-তন্ত্ৰ আৰু কালিকা পুৰাণত এই দেশৰ বিবৰণ ভালদৰে লিখা আছে । পুৰাণ-তন্ত্ৰ প্ৰভৃতি গ্ৰন্থত কামৰূপ দেশৰ নিচিনা আন কোনো দেশৰ ইমান পুৰাতনপুৰাতন বিবৰণ লিখা নাই । এইবোৰ বিবৰণৰ পৰাই কামৰূপ ৰাজ্যৰ প্ৰাচীন ইতিহাস জানিব পাৰি । কিন্তু ছুখৰ বিষয় এইবোৰ এতিয়াও ভালদৰে সংগৃহীত আৰু আলোচিত হোৱা নাই । কোনোবা উপযুক্ত লোকে এইবোৰ একে ঠাইতে সংগ্ৰহ

কৰি প্ৰকাশ কৰিলে এটি ডাঙ্গৰ কাম কৰা হ'ব। এইদেশত বহুতো পৱিত্ৰ তীৰ্থস্থান আছিল। সেইবিলাক চাবলৈ দেশ-দেশান্তৰৰপৰা যাত্ৰীলোক আহি এইদেশৰ আচাৰ, নীতি, জ্ঞান, বিদ্যা আৰু সভ্যতা দেখি এইদেশতে স্থায়ী বসতি কৰিছিল। এতিয়াৰ অনেক ভাল মানুহ সেইদৰে অহা বিশিষ্ট লোক সকলৰ বংশধৰ। ভাৰতবৰ্ষৰ বাহিৰৰ তিব্বত, চিন আদি দেশৰপৰাও এই দেশলৈ যাত্ৰীসকল তীৰ্থদৰ্শন আৰু জ্ঞান শিক্ষাৰ বাবে আহিছিল। এতিয়াও তিব্বতী আৰু ভূটীয়সকলে এই প্ৰথা বজাই ৰাখিছে। তেওঁলোকে হাজোৰ হয়গ্ৰীব মাধব তেওঁলোকৰ তীৰ্থ মহামুনিৰ স্থান বুলিহে কয়। মহামায়া ভগবতী কামাখ্যাৰ সিদ্ধপিঠ এইদেশত থকাত দেশ-বিদেশৰ পৰা যোগী, তপস্বী সকলে আহি সিদ্ধিলাভৰ বাবে এইদেশতে তপশ্চৰণ কৰিছিল। মহামুনি বিশিষ্ট, গোকৰ্ণ আৰু ভগবানৰ অবতাৰ মহামুনি কপিলৰ আশ্ৰম এইদেশতে আছিল। তীৰ্থৰাজ ব্ৰহ্মপুত্ৰ আৰু ভগবতী কপিলী গঙ্গাৰ পবিত্ৰ স্ৰোতে আজিও এইদেশ পৱিত্ৰ কৰি আছে।

কামৰূপ ৰাজ্য ভগবতী হৈমবতীৰ বিবাহত ঘোঁতুক স্বৰূপে উছৰ্গা কৰা কথা জন-সমাজত প্ৰচলিত আছে। যোগিনী তন্ত্ৰত লিখা আছে;—

“অন্যত্ৰে বিৰলা দেবী কামৰূপে গৃহে গৃহে।”

অন্যদেশত ভগবতীৰ আবিৰ্ভাব বিৰল; কিন্তু কামৰূপত হলে ঘৰে ঘৰে দেবী ভগবতী অধিষ্ঠিতা আছে। এই ধাৰণাতে হক নাইবা প্ৰজ্ঞা-সাধাৰণৰ মাজত উন্নত শিক্ষাৰ প্ৰচাৰ হোৱা কাৰণতে হওক এইদেশত নাৰীৰ সন্মান যথেষ্ট আছিল।

“যত্ৰ নাৰ্যাস্ত পূজাস্তে ৰমন্তি তত্ৰ দেবতাঃ।” এই ৰচন ফাৰ্কিৰ সাৰ্থকতা কামৰূপত পূৰ্ণৰূপে আছিল। তিবোতাবিলাকো ৰূপে শুণে, শীলে শিক্ষাই তাৰ সম্পূৰ্ণ উপযুক্তা আছিল।

নাথপছী সকলৰ প্ৰভাবো এইদেশত যথেষ্ট আছিল। শুক গোবৰ্দ্ধনাথৰ নাম বেজালী মন্ত্ৰবিলাকত ৰক্ষা-কবচৰ নিচিনা ব্যৱহাৰ হৈছিল। বিখ্যাত ৰাণী ময়নামতী আৰু ৰাজা গোপীচাঁদৰ গীতো নাথ-সম্প্ৰদায়ৰ প্ৰভাবৰ ফল। ৰাজা গোপীচাঁদ প্ৰাচীন কামৰূপ ৰাজ্যৰে এক অংশৰ ৰাজা আছিল। ময়নামতী নাগো নিভাজ কামৰূপী। কামৰূপৰ মাহুহে নিজৰ পৰিচয় দিব লাগিলে এই গৌৰবপূৰ্ণ কবিতাৰ ভাবতহে দিছিল।

“যাত্ৰাস্তে নীল শৈলে হৰি হৰ বিধিভিঃ

ধাৰ্য্যামানে স্মৱেশৈঃ ।

কামাখ্যা যত্ৰ সান্ধাং মণিগিৰিশিখৰে

মাধবো ৰাজী বক্ত্ৰঃ ॥

কেদাৰো যত্ৰ লিঙ্গং মদন গিৰিবৰে সৰ্ব্বদা বৰ্দ্ধমানং ।

পুতো লৌহিত্য তোয়ৈৰ্বসতি বিধিস্ততঃ দৰ্পিতঃ চানুজেন ॥

বিপ্ৰো বেদান্ত বেদাগম নিপুণতৰঃ সৰ্ব্বদা শান্ত যুক্তিঃ ।

সান্ধাকং জন্মভূমিঃ সকল বস্মমতীমণুলীসাৰভূতা ॥

এই শ্লোকটী কবিৰ ৰচিত হলেও এই শ্লোকৰ ভিতৰতে কামৰূপ ৰাজ্যৰ সকলো বৈভবৰ কথা সংক্ষেপ সুন্দৰ ভাষাত বৰ্ণোৱা আছে।

এনে বিশাল ৰাজ্য প্ৰাচীন কালত ভাৰতৰ কোনো অংশতে কেতিয়াও একেবাহে একে শাসনৰ তলত বহুদিনলৈ নাছিল। নানা ৰাজনৈতিক কাৰণত ভাৰতীয় ৰাজ্যবোৰৰ মাজে মাজে আক্ৰুতি বেলেগ বেলেগ হৈছিল। কামৰূপ ৰাজ্যও ভাৰতবৰ্ষৰ এই সাধাৰণ নিয়মৰ বহিৰ্ভূত নাছিল। সেই দেখি কামৰূপ

ৰাজ্যও অনেক সময়ত অনেক ক্ষুদ্ৰ অংশত বিভক্তহৈ নিজে নিজে স্বাধীন হৈছিল। আৰু কেতিয়াবা প্ৰতিবেশী আন প্ৰবল ৰাজ্যৰ অধীন বা আশ্ৰিত আছিল। কামৰূপ ৰাজ্যৰ পূব ডোখৰ ঠাই বৰ্তমান সময়ত যি ডোখৰ ওপৰ আসাম বোলে সেই ডোখৰ পূব সীমান্তপ্ৰদেশ আছিল। ৰাজধানীৰ পৰা দুবৈ হোৱা গতিকে তাত দাতি কাষৰীয়া লোকে মাজে সময়ে অত্যাচাৰ কৰি থকা অনুমান হয় আৰু কেতিয়াবা কোনো জাতি পৰাক্ৰমী হৈ সেইবিলাক ঠাইত ৰাজত্বও কৰিছিল। এনেকৈ অহা জাতিবিলাকৰ ভিতৰত শেষত আহোম-বিলাক বৰ পৰাক্ৰমী হৈ উঠাত কামৰূপ ৰাজ্যৰ পূব খণ্ডত ইংৰাজ আগমনৰ আগলৈয়ে বৰ পৰাক্ৰমে সৈতে প্ৰায় ৬০০ মান বছৰ ৰাজত্ব কৰে। আগৰ ডোখৰ কালত আহোম-বিলাক শিক্ষাত সিমান উন্নত নাছিল। গতিকে তেওঁ-বিলাকৰ ৰাজত্বত কামৰূপ ৰাজ্যৰ পূব অংশত স্কুলমাৰ কলাবিদ্যাৰ বিশেষৰূপ ভাল চৰ্চা হোৱা নাছিল। পৰবৰ্তী কালত আহোমবিলাকে পশ্চিমখণ্ডৰ হিন্দু প্ৰজাবিলাকৰ সংশ্ৰবত হিন্দুধৰ্ম গ্ৰহণ কৰি তেওঁলোকৰ শিক্ষাৰ এই দৈগ্ৰ পৰিহাৰ কৰে।

কামৰূপ দেশৰ পূবে অছি বুলি আৰু এখন দেশ আছিল। কালক্ৰমত সেই দেশৰ নাম অনুসৰি কামৰূপ ৰাজ্য পূব অংশৰ নাম আচাম বা আসাম হল। আৰু পশ্চিম অংশ গোৰ, বঙ্গ প্ৰভৃতি ৰাজ্যৰ ভিতৰুৱাহৈ বৰ্তমানত বঙ্গনাম গ্ৰহণ কৰিছে।

কামৰূপ ৰাজ্যৰ সমতল অংশৰ কোছ বা ৰাজবংশী আৰু কলিতা, শালে প্ৰভৃতি জাতিয়ে আদিম অধিবাসী আছিল। কলিতাসকল পুৰাণত উল্লেখ থকা প্ৰাচীন কুলত বা কোল জাতিৰ বংশধৰ। শালেবিলাক প্ৰাচীন খৰ জাতিৰ লোক বুলি অনুমান কৰিব পাৰি। কোছবিলাক মহাভাৰতত উল্লিখিত পৰাক্ৰমী নিবাত কবচ সকলৰ বংশধৰ বুলি পণ্ডিত লোকে সিদ্ধান্ত কৰিছে। গোটেই প্ৰাচীন কামৰূপ ৰাজ্যৰ ভিতৰত এইবিলাক জাতিৰ মানুহ আছে।

ভাষ্টিব ৰংপুৰ, জলপাইগুৰিৰ পৰা আৰম্ভ কৰি উজনিৰ সদিয়ালৈ সকলো ঠাইতে কোছ-কলিতা মানুহৰ বসতি এতিয়াও ব্যাপি আছে ।

কামৰূপত কোছবিলাকৰ বিশাল ৰাজ্য আছিল । প্রাচীন কামৰূপৰ এক খণ্ডত আজিও কোছৰ ৰাজত্ব চলি আছে । এই কোছ ৰাজত্বৰ কথা নকলে প্রাচীন কামৰূপ ৰাজ্যৰ গৌৰৱমণ্ডিত এটা আধা বৈ যায় । বহুপূৰ্ব কালৰ পৰা কামৰূপৰ ঠায়ে ঠায়ে কোছবিলাকৰ সৰু সৰু ৰাজ্য বা একোটা কোঠৰ নিচিনা ঠাই আছিল । সেই ৰাজ্য বা কোঠাধিপতি সকল মাজে মাজে কামৰূপৰ অধীশ্বৰৰ অধীন আৰু মাজে মাজে স্বাধীন হৈ আছিল । এই কোছবিলাকৰে বিষ্ণু বুলি এজন মানুহ ক্ষমতাশালী হৈ উঠি ওচৰৰ কেতবোৰ ভূঞাৰ সাহন মাৰি অৰ্থাৎ সৰু সৰু ভূঞাৰাজ্য বলেৰে কাঁচিলৈ এখন ৰাজ্য স্থাপন কৰে । আৰু বৰ্তমান কোছবিহাৰতে ৰাজধানী পাতি বৰ সুলন্দকৈ শাসনকাৰ্য্য চলায় আৰু তেওঁ বিশ্বসিংহ নাম গ্ৰহণ কৰি নিজক শিৱবংশী বুলি প্ৰচাৰ কৰে । এওঁৰে বংশধৰ মহাৰাজা নবনাৰায়ণে ভায়েক গুৰুধ্বজৰ সহায়ত পুৰণি কামৰূপ ৰাজ্যৰ সৰহখিনি ঠাই এক শাসনৰ তলতীয়া কৰে । কামৰূপৰ ভিনভিন অংশৰ স্বাধীন ৰজাসকলক তেওঁৰ ৰাজ সিংহাসনত আঠুলৈ কৰ জোগাবৰ বাধ্য কৰে । কামৰূপ ৰাজ্যৰ অনেক পুৰণি কীৰ্ত্তি-কলাপৰ চিন ধ্বংস হোৱাত এওঁ মহাৰাজাই সেইবোৰ আকৌ পুনঃ সংগঠন কৰিবলৈ বৃত্ত কৰে । এইজন বৰজাই পুৰণি কামৰূপ ৰাজ্য পূৰ্ণ গঠিত কৰা বুলিলেও বেছি কোৱা নহয় । এওঁৰ শাসন এনে উৎকৃষ্ট আৰু প্ৰতাপ এনে প্ৰবল আছিল যে এওঁক কামৰূপৰ বিক্ৰমাদিত্য বোলা উচিত । এতিয়াও যিবোৰ বিঘয়লৈ কামৰূপী প্ৰজাই গৌৰব অনুভৱ কৰে তাৰ বহুভাগ এই মহাৰাজ্যৰ অনুকূল্যতে হয় । এওঁ বৰ বিদ্যোৎসাহী ৰাজা আছিল । এওঁৰ আদেশ অনুসাৰেই মহামহোপাধ্যায় পুৰুষোত্তম বিন্যাবাগীশ ভট্টাচাৰ্য্যই প্ৰয়াগ ব্ৰহ্মমালা ব্যাকৰণ ৰচনা কৰে । এই ব্যাকৰণেই আমাৰ দেশত সংস্কৃত শিক্ষাৰ আজিও মুখ্য সম্বল । এওঁৰ ৰাজ-

সভাত এটা পণ্ডিত-সমাজ আছিল যাক বিক্ৰমাদিত্যৰ নববহু সভাৰ লগত
বিজ্ঞাৰ পাৰি। এই সকল পণ্ডিত-বহুৰ হতুৱাই মহাৰাজ নবনাবায়ণে অনেক
সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ কামৰূপী ভাষাত অনুবাদ কৰাইছিল। এই পণ্ডিতসকলৰ
প্ৰধান আছিল কবিৰাজ ৰামসৰস্বতী। কবিৰাজ ৰামসৰস্বতীৰ তত্ত্বাবধানত
মহাভাৰতৰ পদ কামৰূপী ভাষাত ৰচিত হৈছিল। এওঁ ধৰ্মবিষয়তো অসম্প্ৰাদায়ীক
আছিল। এওঁৰ উৎসাহতে এই দেশত হিন্দুধৰ্মৰ সকলো সম্প্ৰদায়ৰ যথেষ্ট
উন্নতি হৈছিল। এওঁৰ ভায়েক সেনাপতি শুক্লধ্বজ চিলাৰায়ে বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ
শ্ৰেষ্ঠ গ্ৰন্থ জয়দেৱৰ গীত-গোবিন্দৰ সংস্কৃত টীকা ৰচনা কৰে। আন ভায়েক
গোঁহাই কমলে বিখ্যাত গোঁহাই কমলা আলি বন্ধায়। বৰ্তমান কামাখ্যা দেৱীৰ
মন্দিৰো এওঁ মহাৰাজাই কৰোৱা। কামাখ্যা দেৱীৰ মন্দিৰ ভাৰতৰ আন বহু
বিখ্যাত মন্দিৰতকৈ ডাঙৰ। কামাখ্যা মন্দিৰৰ ভিতৰত এতিয়াও মহাৰাজ
নবনাবায়ণ আৰু সেনাপতি শুক্লধ্বজৰ শিলৰ মূৰ্তি আছে।

কামৰূপ দেশত অনেক মহাপুৰুষে জন্মগ্ৰহণ কৰিও এইদেশৰ জ্ঞান, বিদ্যা,
ধৰ্ম আৰু সভ্যতা আন আন দেশত প্ৰচাৰ কৰি ফুৰিছিল। সেই সকল
মহাপুৰুষৰ ভিতৰত শিৱাবতাব ভগবান শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ গুৰুতুল্য কুমাৰিল ভট্টও
এজন। এওঁৰ বাহিৰেও অনেক বৌদ্ধভিক্ষুই ভাৰতৰ আন আন প্ৰদেশত
বৌদ্ধধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰিছিল। এইদেশৰপৰা বৌদ্ধভিক্ষুসকল চীন, তিব্বত
আদি সুদূৰ আৰু দুৰ্গম দেশলৈও গৈছিল। এইদেশৰ ৰাজা ইন্দ্ৰপালে বৌদ্ধ-
ধৰ্ম অৱলম্বন কৰি ভিক্ষুবেশে দেশ-দেশান্তৰ বৌদ্ধধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰি ফুৰিছিল।
এওঁৰ তুলনা এওঁ নিজেইহে।

প্ৰাচীন কামৰূপ ৰাজ্যৰ বিষয়ে ইমান কবলগা কথা আছে যে এনে এটা বিষয়
দহটা প্ৰবন্ধতো কৈ শেষ কৰিব নোৱাৰি; প্ৰাচীন কামৰূপৰ বিৱৰণৰ বাবে এখন
সুকীয়া গ্ৰন্থ ৰচিত হোৱা উচিত। এখন গ্ৰন্থতো যে সকলো প্ৰকাৰ আলোচনা শেষ
হব তাতো সন্দেহ আছে। গতিকে এই বৃথা চেষ্টাৰ পৰা বিৰত হোৱা গল।

মই ইয়াত প্ৰমাণ প্ৰয়োগ নকৰি আধা ডোখৰীয়া ভাবে মাজে মাজে কামৰূপ ৰাজ্যৰ যি বিবৰণ প্ৰকাশ কৰিলোঁ, ইয়াৰদ্বাৰা যদি কোনো লোকৰ মনত প্ৰাচীন কামৰূপৰ বিষয়ে সকলো কথা জানিবৰ অভিলাষ জন্মে আৰু কোনোবা উৎসাহী কৃতবিদ্যা লোকে এই বিষয়ত এখন পুথি লিখিবলৈ উদ্যম প্ৰকাশ কৰে, তেন্তে প্ৰৌঢ় বয়সত মোৰ এই প্ৰবন্ধ লিখাৰ সফলতা হল বুলি মানিম ।

ওঁ বিশ্বানি দেবসবিতা দুৰিতানি পৰা শুভ ।

যদভদ্ৰং তন্মাসুভ ওঁ ।

দ্বাদশ-প্ৰবন্ধ ।

ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ শিক্ষা ।

ৰামায়ণ হিন্দুজাতিৰ মহাকাব্য। ভগবান ৰামচন্দ্ৰৰ বৃত্তান্তলৈ এই মহাকাব্য মহৰ্ষি বায়ীকি ৰচনা কৰিছিল। এই কাব্য যেনেকৈ বয়সত আদি তেনেকৈ কাব্যাংশ আৰু উপদেশতো শ্ৰেষ্ঠ। অনেক ঠাইত পঢ়ি যাওঁতে তাত বৰ্ণনা কৰা বিষয়বোৰ চকুৰ আগতে দেখা যেন লাগে। ৰাম-চৰিত্ৰৰ মাজেদি ইয়াত যিবোৰ উপদেশ দিছে, নীতিধৰ্মৰ বিষয় যিবোৰ আলোচনা কৰিছে সি জগতত অতুলনীয়। ৰামায়ণত সত্যপালন, ভ্ৰাতৃস্নেহ, দাম্পত্য প্ৰেম, পিতৃভক্তি আদিৰ যি উজ্জ্বল চিত্ৰ আঁকি থৈছে সি চিৰকাল নতুন হৈয়ে থাকিব।

ৰামায়ণৰ নিচিনা মহাভাৰতো হিন্দুসকলৰ পৱিত্ৰ গ্ৰন্থ। মহাভাৰত মহৰ্ষি বেদব্যাস প্ৰণীত। ইতিহাস, পুৰাণ, কাব্য, নাটক ধৰ্মশাস্ত্ৰ, দৰ্শন শাস্ত্ৰ, স্মৃতি-শাস্ত্ৰ, নীতিশাস্ত্ৰকে আদি কৰি যতবোৰ শাস্ত্ৰ বা বিদ্যা প্ৰচলিত আছে, সকলোকে একেলগ কৰিলে যি হ'ব অকল মহাকাৰততে সেই সকলো আছে। মহাভাৰতৰ নিচিনা সাৰুৱা কথা থকা আৰু প্ৰকাণ্ড গ্ৰন্থ পৃথিবীৰ আন কোনো ভাষাতে নাই।

“মহত্বাৎ ভাৰ বহ্বাচ্চ মহাভাৰতমুচ্যতে ।”

মহান অৰ্থাৎ প্ৰকাণ্ড আৰু সাৰবান এই কৰেণেই মহাভাৰত বোলে। হিন্দুৰ মতে মহাভাৰত বেদৰ নিচিনা পৰম পবিত্ৰ গ্ৰন্থ। ইয়াক পঞ্চমবেদ বুলি বৰ্ণোৱা আছে। মহাভাৰতৰ সম্বন্ধে এটা বাক্য প্ৰচলিত আছে ;—

“বদিহাস্তি তদন্যত্র যন্মেহাস্তিন কুত্ৰেচিৎ (আদি পৰ্ব)
যাহা নাই ভাৰতে তাহা নাই ভাৰতে ।”

অৰ্ধাংশ মহাভাৰতত যি বিষয় নাই তাক ভাৰতবৰ্ষৰ ভিতৰতে পাবলৈ নাই । এই পক্ষন বেদৰূপ মহাভাৰত গ্ৰন্থ কোবৰ আৰু পাণ্ডবসকলৰ চৰিত্ৰকে মুখ্য অৱলম্বন কৰি লিখা ।

পৱিত্ৰ গ্ৰন্থ বামাৱণ, মহাভাৰতৰ কথা সকলো হিন্দুৰে জানে । অতি নিবন্ধন সাধাৰণ মানুহেও মহাভাৰত আৰু বামাৱণৰ গল্পবোৰ মুখে মুখে কব পাৰে । বাম, লক্ষ্মণ আৰু কোবৰ-পাণ্ডবৰ কথা যেনে নাগেনে তেওঁ হিন্দু নহয় বুলি কলেও বেচি কোৱা নহয় । অতি পুৰণি বামৰূপৰ মহাভাৰতৰ মৰ্য্যগৰ কথাবোৰ ঠিক্ৰুমাভাৱে নানা ভাবে প্ৰচাৰিতহৈ হিন্দুজাতিক শাস্ত্ৰ শিক্ষাই শ্ৰেষ্ঠ কৰি পঢ়ি উলিছে ।

ভাৰতীয় মহাকাব্যসকলে কাব্য বচিছে বামাৱণ, মহাভাৰতৰপৰা আখ্যান বস্তু সংগ্ৰহ কৰি লৈ । মট্ৰাচৰ্য্যসকলে মট্ৰা চিণ্ডিছে মহাভাৰত-বামায়ণৰ ঘটনাকে অৱলম্বন কৰি । নীতিবেত্তাই নীতিশাস্ত্ৰ পঢ়োৱা কৰিছে বামাৱণ-মহাভাৰতৰ নীতিপঢ়া আনি । ধৰ্মবেত্তাই ধৰ্ম ব্যাখ্যা কৰিছে বামাৱণ-মহাভাৰতৰপৰা । স্মৃতিকৰে অচাৰ-বাসহাৰ আদিৰ সমৰ্পনৰ বাবে প্ৰাৰণ বিচাৰিছে বামাৱণ-মহাভাৰতত । ভাৰতীয় বাঙালীত্ৰিদে বাঙালীত্ৰি অংকোচনা কৰে বামাৱণ-মহাভাৰতৰ বাঙালীত্ৰি বিষয়ক দিক্ৰু স্ত্ৰ সকলোকে সূচ কৰি লৈ । বেঙ্কাৰিয়াকে বুদ্ধবিদ্যা শিক্ষা কৰতো বামাৱণ-মহাভাৰতৰ সহায় লাভ কৰে । স্বদেশ-প্ৰেমিক স্বদেশ-প্ৰেমৰ শিক্ষাও লাভ কৰে মহাভাৰত-বামায়ণৰপৰা । “জননী জন্ম ভূমিঃ সৰ্গদেৱীঃ পিতৃভূমিঃ” এই প্ৰসিদ্ধ বচন ফাকিও বামাৱণৰ হৈ । মোক্ষাভিলাষী মোক্ষাপদেশ বিচাৰি নিৰ্ত্তা পঠ কৰে বামাৱণ-মহাভাৰত । এনেকি হিন্দুজাতিয়ে পুৰুষভুক্তনে যিবোৰ উচ্চ ভাব-সম্পদ, শিক্ষা, সভ্যতা

আদিৰ অধিকাৰী হৈছে সেই আটাইবোৰ লাভ কৰিছে বামাৱণ-মহাভাৰতৰ মাজেদি ।

বিনকল মহাকবি মানবজাতিৰ ভিতৰত জন্মগ্ৰহণ কৰাত মানবমাত্ৰেই গৌৰবাস্বিত, বিনকল মহাকবি নিজৰ জাতিৰ ভিতৰত জন্মগ্ৰহণ কৰিলে জগতৰ সেই জাতিয়ে নিজক গৌৰবাস্বিত বুলি ভাবিলেহেঁতেন, তেনেকুৱা মহাকবি কালিদাস, ভৱভূতি, শ্ৰীহৰ্ষ, ভাববি প্ৰভৃতিয়ে মহাকাব্যসকল ৰচিছে মহাভাৰত-বামাৱণবপৰা চৰিত্ৰ গ্ৰহণ কৰি ।

মহাভাৰত, বামাৱণৰ শিক্ষা উচ্চাঙ্গৰ সাহিত্য-নাটক আদিৰ ভিতৰেদি শিক্ষিত উচ্চ শ্ৰেণীৰ মাজত প্ৰচাৰ হোৱাৰ দৰে তদৰ খাপৰ মানুহৰ ভিতৰতো গাৱলীয়া যাত্ৰা, ভাওনা, কথাবাৰ্তা ওজাপালিৰ পদ গোৱা ইত্যাদি নানা প্ৰকাৰে প্ৰচাৰিত হৈছিল । কিবা আনন্দ-প্ৰনোদৰ বিষয় উপস্থিত হৈছে তাতো দেখিবা মানুহবিগাকে বামাৱণ-মহাভাৰতৰ গীতপদ গাই আনন্দ-প্ৰনোদ কৰিছে । গাৱেঁ গাৱেঁ নান-প্ৰসঙ্গ হৈছে তাতো মহাভাৰত বা বামাৱণৰ ছুই আখ্যা পদ চেক লগাই পঢ়া হৈছে আৰু তাৰ অৰ্থ ভঙ্গিছিল, কবৰাত সভা-বিয়া আদিৰ উৎসব হৈছে তাতো দেখিবা মহাভাৰত বামাৱণৰ কথা নৈয়ে যাত্ৰা-ভাওনা হৈছে । এনেকি পুত্ৰী আত্মে নীতি পুত্ৰিৰ অসত সাধুকথা কোৱাতো বাম-লক্ষণ বা পঞ্চপাণ্ডৱৰ কথা কৈছে । এনে ধৰণে এই বিপুল গ্ৰন্থৰ উচ্চ শিক্ষা হিন্দু জাতিৰ ভিতৰত বিপুলভাৱে প্ৰচাৰিত হোৱাই আজিও সকলে জানে ধৰ্মে এনে উন্নত হৈ থাকিব পাৰিছে ।

বামাৱণ মহাভাৰতৰ শিক্ষাই হিন্দুজাতিৰ অতি তন খাপৰ মানুহটোকে আন জাতিৰ সেই শ্ৰেণীৰ মানুহত কপি ওখ খাপত তুলি ৰাখিছে ; আন আন জাতিৰ তদৰ খাপৰ মানুহৰ ধৰ্ম, জ্ঞান বা নীতিজ্ঞান বুলি কোনো ভাল শিক্ষা নাই বুলিলেই হয় । সেইবোৰ নামেহে কেৱল বাক্য-দণ্ডৰ ভৱতহে নীতি-ধৰ্ম বিগৰ্হিত কাম কৰিব নোৱাৰে বুলিলেও বৰ বেছি অতি ৰঞ্জিত নহব । তেও-

বিলাকে স্মৃথে স্বচ্ছন্দে খাই বৈ থাকিব পৰিলেই নিজ জীৱনৰ সাৰ্থকতা হোৱা বুলি বিবেচনা কৰে। দয়া-দাক্ষিণ্যাদি কোমল বৃত্তিবিলাকৰ অতি সাধাৰণ তলখাপৰ মানুহৰ ভিতৰত অনুশীলন নাইয়ে। তেওঁলোকৰ মনত ভ্ৰাতৃস্নেহ, পিতৃভক্তি, দেৱ-বিজয় সেৱা, অতিথি-শুশ্ৰূষা আদি ভালগুণবোৰ ভাৰতীয় হিন্দুসকলৰ নিচিনা নাই। মহাভাৰত আৰু ৰামায়ণৰ শিক্ষাই যে অতি তল খাপৰ হিন্দুসকলোকো বহু বহু অসদ বৃত্তি আৰু পাপৰ পৰা ৰক্ষা কৰিছে তত কোনো সন্দেহ নাই। অতি তলখাপৰ হিন্দুৰ মনতো ধৰ্ম, অধৰ্ম, ঈশ্বৰ, পাপ, পুণ্য, দয়া, দাক্ষিণ্য, দেৱতা, গুৰু ইত্যাদিৰ বিবেচনা জ্ঞান আছে। অতি নীচ তলৰ হিন্দু মানুহেও পিতৃ-মাতৃ ভক্তি, গুৰু-ব্ৰাহ্মণৰ পূজা, অতিথি শুশ্ৰূষা আদি নিজৰ অতি কৰ্তব্য ধৰ্ম কাৰ্য্য বুলি ভাবে।

ৰামায়ণ-মহাভাৰতৰ শিক্ষা অকল যে ভাৰতীয় হিন্দুবিলাকৰ মাজত আবদ্ধ হৈ আছিল এনে নহয়, সুদূৰ যাত্ৰা, বানৌ প্ৰভৃতি দীপতৌ মহাভাৰত-ৰামায়ণৰ শিক্ষা প্ৰচাৰিত হৈ সেই স্বীপবাসীসকলোকে জ্ঞানে, বিন্যাস আৰু সভ্যতাত উন্নত কৰি তুলিছিল। মহাগ্ৰন্থ ৰামায়ণ-মহাভাৰত মুছলমান বাদ্যত্ৰাসকলেও নিজৰ ভাষাত অনুবাদ কৰাই মুছলমান সকলোকো সেই সৰ্ব শিক্ষাৰ সুবিধা কৰি দিছিল।

আজি কালি হিন্দু জন সাধাৰণৰ মাজত ৰামায়ণ-মহাভাৰতৰ শিক্ষাৰ বিবেচনা প্ৰচাৰ হৈ অহাৰ লগে লগে জন সাধাৰণৰ মাজত অগৰ নেই সদগুণবোৰও বাঢ়ে লাহে কৰি আহিছে। তাৰ ফলত অনেক পাপ সনাজত বাঢ়ি আহিব ধৰিছে।

হিন্দু সনাজৰ আদৰ্শ অটুট ৰাখিব খুজিলে আজিও দেশত ৰামায়ণ-মহাভাৰতৰ শিক্ষাৰ বহুল প্ৰচাৰ কৰিব লাগিব। সভ্য সমিতি প্ৰতি নানা বিদেশী মতৰ দোহাই দি চমৎকাৰ বক্তৃত্যৰে হিন্দু জাতিক কৰ্তব্য উপদেশ দি হিন্দুৰ সামাজিক, নৈতিক বা আন কোনো প্ৰকাৰ উন্নতি সাধন কৰিব খোজাতকৈ

কথকতা প্ৰভৃতি প্ৰাচীন প্ৰথাৰে হিন্দু সনাতন বানায়ণ-মহাভাৰতৰ শিক্ষাৰ
বহুল প্ৰচাৰ কৰিলে বেছি মঙ্গলজনক হব ।

বানচন্দ্ৰৰ নিচিনা পিতৃ ভক্ত সত্যসন্ধ পুৰুষৰ কথা কেৱল বানায়ণতহে আছে ।
লক্ষণৰ ভ্ৰাতৃবাৎস্য সকলোৰে শিক্ষিবলগীয়া । ভৰতৰ ত্যাগ জগতত অতুলনীয় ।
সুমন্থৰ নিচিনা মন্ত্ৰী পালে বাজা আৰু ৰাজ্য ধৰা হয় । এই সকল আদৰ্শ চৰিত্ৰ
আগত ৰাখি আনি চৰিত্ৰ গঠন কৰিবলৈ শিক্ষা কৰিব লাগে । নাবীসকলে
নীত্ৰাক আদৰ্শ কৰি চলিলে জগত পৱিত্ৰ কৰিব পাৰে ।

মহাভাৰততো অনেক আদৰ্শ চৰিত্ৰ মহা মানব আৰু অনেক আদৰ্শ চৰিত্ৰ
মহা মানবীৰ কথা আছে । সেইসকলৰ বিষয় চিন্তা কৰিলেও আমাৰ শৰীৰ
নন পৱিত্ৰ হয় । ক্ষমাশীল যুথিষ্ঠিৰৰ ক্ষমা আৰু ধৰ্ম্মানুবৃত্তিতাই মানুহক ধৰ্ম্ম
পথত আগবঢ়াই দিয়ে । ভীষ্মৰ নিচিনা মহামাণ্ড চৰিত্ৰই জগতত সকলোকে
মুগ্ধ কৰে । অৰ্জুনে শৌৰ্য্য, বীৰ্য্য, দুৰ্য্যোধন তেজস্বিতা, বিহ্বৰ নীতিজ্ঞান,
ভীষ্মৰ পৰাক্ৰম, কৰ্ণৰ বদাত্মতা, বীৰত্ব আৰু বিশ্বস্ততা প্ৰভৃতি আদৰ্শ সম্মুখত
নাথি চলিব পাৰিলে জগত হুতা হয় ।

দ্রৌপদীৰ নিচিনা মহামানবী জগতত সুদুৰ্লভ । ভাৰত সত্ৰাট পত্নী,
সময়ত ৰাজ্ঞী আৰু সময়ত দাসী আছিল । দ্রৌপদী নিজ হাতে বান্ধি বাঢ়ি
শ্যামা, পুত্ৰ, অতিথিসকলক ভোজন কৰাইছিল ; আৰু কুৰুক্ষেত্ৰ যুদ্ধত স্বামী
সকলোকো প্ৰেৰণা দিছিল ।

ওঁ হৰি ওঁ হৰি ওঁ হৰি ।

হিন্দু দৰ্শন

অতি বিশাল, অতি মহান সাগৰৰ বুকত যেনেকৈ সৰু ডাঙৰ অলেখ টো
ঢালি পাতি ক্ষণে ক্ষণে আবিভূত হয় আৰু ক্ষণে ক্ষণে নোহোৱা হয় তেনেকৈ
বিশাল মানব মনতো নানা প্ৰকাৰৰ অলেখ চিন্তাৰ টো ক্ষণে ক্ষণে আবিভূত
হয় আৰু ক্ষণে ক্ষণে নাইকিয়াও হয়। এই চিন্তাৰ তবন্ধবিনাক যদিও ক্ষণে
ক্ষণে বিনাশ প্ৰাপ্ত হয়, যদিও নিহঁতৰ ভিতৰত এটাৰ লগত অন্যটোৰে দেওগোটে
কোনো সাদৃশ্য বা সম্বন্ধ দেখা নাযায় তথাপি এই চিন্তাধাৰাৰ এটা স্ফূৰ্ত্তিহীন
শ্ৰেণী আছে। পাবনা নদীৰ ক্ষৌণ প্ৰবাহ যেনেকৈ এক উদ্দেশ্য বা এক
সম্মত্ৰিমূখে বীৰ মহুৰ পতিয়ে একেদৰে বৈ যৈ থাকে আৰু নিজৰ পথৰ প্ৰবণ
বাধা বিয়ৰ প্ৰতিও আক্ষুপ নকৰে, দিনানেই প্ৰবল বাধা উপস্থিত নহওক লাগে
তাকো গণিতা নকৰে, সেয়েহে মানৱ জগতৰ এই চিন্তা প্ৰবাহে আমি
নজনাকৈ এক বক্ষা বা এক উদ্দেশ্য সাধনৰ বাবে একেবাহে একে বাট ধৰি
চলি থাকে। আৰু সেই উদ্দেশ্য সাধনৰ বাবে সকলো বাধা বিয় গণিতায়ে
নানি একেবাহে বন্ধ কৰি থাকে। এয়ে চিন্তা জগতৰ অপৰিবৰ্তনশীল পদ্ধতি।
আৰু চিন্তা জগতৰ এই বৰচৰ নোহোৱা পদ্ধতিয়েই দাৰ্শনিক চিন্তা আৰু দৰ্শন
শাস্ত্ৰ আবিৰ্ভাবৰ মূল ভিত্তি।

অতি প্ৰাচীন কালত ভাৰতীয় মনসী যোগসকলৰ বুদ্ধি প্ৰশাস্ত আৰু মন
নিৰ্ণল আছিল। তেওঁলোকৰ মনত কোনো সন্দেহ বাধৰ কথাই দাঁট নাপাইছিল।
তেওঁলোক বৈদিক ধৰ্মৰূপ কল্প পাচপৰ স্নিগ্ধ ছাঁয়াত থাকিয়েই শাস্তি লাভ
কৰিছিল। বেদৰ আদেশবিধিক অবিচলিত চিন্তে পালন কৰিছিল। তাত
দ্বিধা বা সংশয় সমূলি নাছিল। গতিকে সেই সময়ত ভাৰতীয় মনসী লোক

সকলে দৰ্শন শাস্ত্ৰ (যুক্তি তৰ্ক মূলক) আলোচনাৰ কোনো আৱশ্যকতা অনুভৱ কৰা নাছিল । কিন্তু দাৰ্শনিক মতবাদ হলে তেওঁলোকৰ মাজত প্ৰচলিত আছিল । তাৰ পিচত কালক্ৰমে যেতিয়া নানা প্ৰকাৰ সংশয় বাদৰ কুৰ্ব্বলীয়ে মানুহৰ মন আৰু বুদ্ধি আৰু পেনানে, মানুহে যেতিয়া সকলো কথাৰ কাৰণে অনুসন্ধানত নাগিল, বৈদিক ধৰ্মৰ ছায়াই যেতিয়া মানুহক শাস্তি দিব নেহাবা হল, সাংসাৰিক জীৱে যেতিয়া নাস্তিকতাৰ প্ৰবণ প্ৰভাপত সুখ-শাস্তি হেৰুৱাই হতাশা কৰি ফুৰিব ধৰিলে, এনেকি সংশয়বাদ আৰু নাস্তিকতাৰ প্ৰচণ্ড তাপত সামাজিক সকলো সুখশাস্তি নষ্ট হবৰ উৎক্ৰম হল তেতিয়া সাংসাৰিক জীৱক মোৰ অশাস্তিৰপৰা মুক্তি দিবলৈ আৰু সামাজিক শৃঙ্খলা বক্ষাৰ কাৰণে, পৌত্তম, কন্দে, কপিল, পাতঞ্জলি, জৈমুনি আৰু নৰ্চয় বেদব্যাংসে ক্ৰমবৰ্ত্তমান হৈ, বৈশমিক, সাংখ্য, পাতঞ্জল, পূৰ্ব মীমাংসা (বেদান্ত) এই ছখন দৰ্শন শাস্ত্ৰ কৰনা কৰি ভাৰতবৰ্ষত আৰ্য্য জ্ঞানৰ প্ৰদীপ জগাই সকলো অন্ধাৰন সৰণে পাপ, তাপ সকলো অশুভ দূৰ কৰিলে ।

ওপৰত উল্লেখ কৰা এই ছখনক আন্তিক দৰ্শন বোলে । অৰ্গাং উক্ত ছখন দৰ্শন শাস্ত্ৰই মৃত্যুৰ পিচত আত্মাৰ অস্তিত্ব, পৰলোক, পৰজন্ম, আৰু পূৰ্বজন্ম প্ৰভৃতি স্বীকাৰ কৰে । ইয়াৰ বাহিৰে নাস্তিক দৰ্শনো ছখন আছে । নাস্তিক দৰ্শন কেইখনে মৃত্যুৰ পিচত আত্মাৰ অস্তিত্ব, পূৰ্বজন্ম, পৰজন্ম, পৰলোক প্ৰভৃতিৰ কথা স্বীকাৰ নকৰে । নাস্তিক দৰ্শনবিলাকৰ মতে মৃত্যুৰ পিচত আত্মাবুদ্ধি কোনো পদাৰ্থ নাপাকে । গতিকে পৰলোকত পাপ-পুণ্যৰ ফল ভাগীও কোনো নাই । সেই দেখি—

“যাবৎ জীবেৎ সুখং জীবেৎ ঋণং কৃৎস্না মৃতং পিবেৎ ।

ভস্মীভূতস্য দেহস্য পুনৰাগমঃ কূতঃ ॥”

সৰ্ব দৰ্শন সংগ্ৰহ কৰোঁতা নাৰায়ণচৰ্য্যাই তেওঁৰ গ্ৰন্থত মুঠতে ৮০ খন দৰ্শন

শাস্ত্ৰৰ নাম উল্লেখ কৰিছে। এই আটাইবিলাক ভাৰতীয় দৰ্শন শাস্ত্ৰ। এই ভাৰতীয় দৰ্শনৰ অন্তৰ্গত বৌদ্ধ দৰ্শন বা জৈন দৰ্শনকাৰ সকলৰ গ্ৰন্থও হিন্দু দৰ্শন। এই সকলোবিলাক দৰ্শনৰ মূল মূল ভাব বেদৰ পৰা (উপনিষদৰ পৰা) পোৱা। এনেকি বৌদ্ধবিলাকৰ শূন্যবাদৰ আভাসো উপনিষদত আছে “অসদেব ইদমগ্রনাসীৎ ।” ওপৰত নাম উল্লেখ কৰা ছখন দৰ্শনক ছখন দুখনকৈ মুঠতে তিনি ভাগ কৰিব পাৰি। এনেদৰে ভাগ কৰিলে প্ৰথম ভাগৰ নাম হব ত্ৰায়। গৌতমৰ ত্ৰায় আৰু কনাদৰ বৈশেষিক দৰ্শন এই ত্ৰায় ভাগৰ অন্তৰ্গত। দ্বিতীয় ভাগ সাংখ্য। এই ভাগত পৰে কপিল মূনিৰ সাংখ্য দৰ্শন আৰু পাতঞ্জলিৰ পাতঞ্জল দৰ্শন। তৃতীয় ভাগৰ নাম হব নীমাংসা। এই ভাগত পৰি জৈমুণীৰ পূৰ্বনীমাংসা আৰু বাদৰয়ন ব্যাসৰ উত্তৰ নীমাংসা (বেনাস্ত) দৰ্শন। ছখন দৰ্শনক এনেদৰে ভাগ কৰি তিনি ভাগ কৰাৰ হেতু আছে। সেই হেতু তলত উল্লেখ কৰা হল।

শাস্ত্ৰবিচাৰত তিনি প্ৰকাৰ সিদ্ধান্ত আছে। স্বতন্ত্ৰ সিদ্ধান্ত, প্ৰতিতন্ত্ৰ সিদ্ধান্ত, আৰু সমান তন্ত্ৰ সিদ্ধান্ত। এই তিনিটা সিদ্ধান্ত তিনি প্ৰকাৰ শাস্ত্ৰগত। নিজ শাস্ত্ৰগত সিদ্ধান্তক স্বতন্ত্ৰ সিদ্ধান্ত বোলে। বিৰোধী শাস্ত্ৰগত সিদ্ধান্তক প্ৰতিতন্ত্ৰ সিদ্ধান্ত বোলে। আৰু সমান শাস্ত্ৰগত সিদ্ধান্তক সমতন্ত্ৰ সিদ্ধান্ত বোলে। ত্ৰায় আৰু বৈশেষিক সমতন্ত্ৰ সিদ্ধান্তমূলক। সমতন্ত্ৰৰ গ্ৰন্থ, সেই দেখি এই দুখনক ত্ৰায়ভাগৰ অন্তৰ্গত কৰা হৈছে। এই দুখন দৰ্শনৰ ভিতৰত বিশেষ মতভেদ নাই। দুয়োখনেই পৰমাণুবাদী। বৈশেষিক দৰ্শনত কোনো সিদ্ধান্ত থাকিলে আৰু সেই সিদ্ধান্ত যদি ত্ৰায়দৰ্শনৰ কোনো স্পষ্ট কথাৰ লগত অনিল নহয়, তেনেহলে সেই সিদ্ধান্তক ত্ৰায় দৰ্শনৰ সিদ্ধান্ত বুলিও গ্ৰহণ কৰিব পাৰি। এইদৰে সাংখ্য, পাতঞ্জলো সমতন্ত্ৰ সিদ্ধান্ত মূলক সমতন্ত্ৰৰ গ্ৰন্থ। দুয়ো প্ৰকৃতি-পুৰুষ আৰু পঞ্চবিংশতি তত্ত্বাশ্ৰয়ক। তাৰ পিচত পূৰ্বনীমাংসা আৰু উত্তৰ নীমাংসা এই দুখনো সমানতন্ত্ৰ সিদ্ধান্ত মূলক সমানতন্ত্ৰৰ গ্ৰন্থ।

এই চুখন দৰ্শনৰ পূৰ্ব আৰু উত্তৰ এই বিশেষণ দুটাৰপৰাও সুন্দৰ ৰূপে বুজা যায় যে এই চুখন দৰ্শন শাস্ত্ৰ এখন শাস্ত্ৰৰে প্ৰথম আৰু অদ্বিতীয় ভাগ বা পূৰ্ব আৰু পৰ পশু । শ্ৰীভাষা প্ৰণেতা আচাৰ্য্য বানামুজ স্বামীপাদেও পূৰ্ব মীমাংসা আৰু উদৰ মীমাংসা শাস্ত্ৰক এখন শাস্ত্ৰৰে দুটি ভাগ বুলি মত প্ৰকাশ কৰিছে । এই চুখন দৰ্শনেই বেদবাক্যৰ প্ৰকৃত অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিছে । পূৰ্বমীমাংসাই কৰ্মকাণ্ডমূলক বেদভাগৰ আৰু উত্তৰমীমাংসা দৰ্শনে ব্ৰহ্মতত্ত্বমূলক বেদভাগৰ আণোচনা কৰিছে ।

দৰ্শনশাস্ত্ৰবিলাকক আৰু চুই ভাগে বিভাগ কৰিব পাৰি । সেইদৰে ভাগ কৰিলে এক ভাগৰ নাম হ'ব শ্ৰোত দৰ্শন আৰু আনভাগৰ নাম হ'ব স্মাৰ্ত দৰ্শন । ষিবিলাক দৰ্শন শ্ৰুতি অৰ্গাৎ বেদবাক্যৰ অবিবোধী মীমাংসা, আৰু বেদ প্ৰণিহিত তত্ত্ব নিৰূপণৰ বাবে বচিত, সেইবিলাক দৰ্শনক শ্ৰোত দৰ্শন বোলে । প্ৰধানতঃ পূৰ্ব মীমাংসা আৰু উত্তৰ মীমাংসাই (বেদান্ত) শ্ৰোত দৰ্শন । এই চুখন দৰ্শনশাস্ত্ৰ প্ৰধানতঃ শ্ৰুতিবাক্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিয়েই বচিত হৈছে । আন চাৰিখন দৰ্শনক স্মাৰ্ত দৰ্শন বোলে । স্মাৰ্তদৰ্শনত শ্ৰুতিবাক্য বা শ্ৰুত্যাৰ্থ স্বৰূপ পূৰ্বক লোকব্যৱহাৰিক যুক্তি তৰ্কৰদ্বাৰাই তত্ত্ব নিৰূপণৰ চেষ্টাকে প্ৰবল দেখা যায় । কেৱল মাজে মাজে নিজৰ মতৰ পৰিপোষক ৰূপে শ্ৰুতি বাৰ্য্যৰ প্ৰমাণো প্ৰয়োগ কৰিছে । শ্ৰুতি আৰু স্মৃতিৰ যি অৰ্থ সাধাৰণতঃ শ্ৰোত দৰ্শন আৰু স্মাৰ্ত দৰ্শনৰো সেয়ে অৰ্থ । শ্ৰুতিৰ অৰ্থ বেদ পূৰ্বেই উল্লেখ কৰা হৈছে । স্মৃতিৰ অৰ্থ বেদৰ বাহিৰে ঋষি প্ৰণীত আন গ্ৰন্থ ।

ভাৰতীয় দৰ্শন শাস্ত্ৰবিলাক গোতম, কনাদ, ব্যাস, জৈমুনি প্ৰভৃতি ঋষি সকলৰ দ্বাৰা বচিত হলেও এই দৰ্শন শাস্ত্ৰবিলাকৰ মতবাদ ঋষিসকলৰ স্বাক্ষৰিত নহয় । গোতম, কনাদ, কপিলা প্ৰভৃতি ঋষিসকলৰ আবিৰ্ভাবৰ বহুপূৰ্বৰ পৰা এই মতবাদবিলাক এনে বিস্তাৰিতৰূপে নহলেও ভাৰতীয় স্মৃতি সমাজত প্ৰচলিত আছিল । আত্মা, জগত, প্ৰাণ, ব্ৰহ্ম, চিৎ, অচিৎ, ব্ৰহ্ম, মোক্ষ

প্ৰভৃতিৰ দাৰ্শনিক চিন্তাবিলাক এক শ্ৰেণীৰ মুনিবিলাকৰ সৰ্বদায় আলোচ্য বিষয় আছিল। বেদতো দাৰ্শনিক চিন্তাৰ কথা আছে। বেদৰ উপনিষদ ভাগত যিবোৰ দাৰ্শনিক কথা যিবোৰ যুক্তি-তৰ্কৰ সহায়লৈ নিৰুপণ কৰিছে, সেইবোৰ যুক্তি তৰ্ক আৰু দৃষ্টান্ত আধুনিক বৈজ্ঞানিক যুগতো উৎকৃষ্টতন আৰু বিচাৰন্থ। উপনিষদ ভাগৰ বাহিৰে বেদৰ মন্ত্ৰ বা সংহিতা ভাগতো দাৰ্শনিক চিন্তাৰ কথা আছে; কিন্তু মন্ত্ৰ ভাগৰ দাৰ্শনিক কথাবিলাক তেনে বিস্তাৰিত ৰূপত নহয়। উপনিষদবিলাকত যে দাৰ্শনিক চিন্তাবিলাকে যথেষ্ট ৰূপে বিস্তৃতি লাভ কৰিছিল, তাক ব্ৰহ্মবৰণ্যক আৰু চান্দোগ্য প্ৰভৃতি উপনিষদ আলোচনা কৰিলেই ভাল দৰে বুজিব পাৰি। উপনিষদবিলাকত দাৰ্শনিক চিন্তাৰ কথা কি ভাবে আলোচনা আবস্থ হ'ল তাৰ আভাস মাত্ৰ বুজিবৰ অৰ্থে কেনো-পনিষদৰ প্ৰথম শ্লোকটি তলত উদ্ধৃত কৰা হ'ল।

“কেনেবিতং পততি প্ৰেবিতং মনঃ,

কেন প্ৰাণঃ পততি প্ৰৈতিযুক্তঃ ।

কেনেবিতাং বাচসিমং বদন্তি ।

চক্ষুঃ শ্ৰোত্ৰং কৰ্ণং দেবো যুনক্তিঃ ॥”

ভাৰ্গবঃ—

ক'ৰ ইচ্ছা অহুসাবে মনে নিজৰ বিষয়ত গমন কৰে ? ক'ৰ নিৰোগ নহলে প্ৰাণে নিজৰ কৰ্তব্য সম্পাদন কৰে ? ক'ৰ ইচ্ছা অহুসাবে নো নাশ্ৰুহ এই বাক্য উচ্চাৰণ কৰে ? কোনে দেৱতাইনো চক্ষু, কৰ্ণ প্ৰভৃতিক নিজ নিজ বিষয়ত নিযুক্ত কৰে ?

উপনিষদবিলাকত দাৰ্শনিক গত্য তত্ত্ববিলাকৰ কথা আৰু সেই সঙ্কে

সাধাৰণ, যুক্তি, তৰ্ক, দৃষ্টান্ত প্ৰভৃতিৰ যদিও উল্লেখ আছে, তথাপি সেই সময়ৰ মানাজিক অৱস্থাৰ গতিক সেই তত্ত্ববিলাকৰ সম্বন্ধে আধুনিক পৰীক্ষা প্ৰণালী অবলম্বন কৰা হোৱা নাছিল। বিশেষতঃ স্বাভাৱিক সত্যবিলাক অকাৰণতে তৰ্কৰূপ কবচি-শিলত বঁহি বঁহি কুশাধ্বযুক্তি পণ্ডিতসকলৰ বিদ্যানুদ্ধিৰ কছৰং দেখুৱাবলৈ কোনো প্ৰয়োজন নাছিল। পিচত যেতিয়া সমাজত সংশয়বাদৰ বিস্তৃতি ঘটিল, বিনাতৰ্কি বিনাপ্ৰমাণে কোনেও কাবো কথা নগনা হ'ল, আৰু বাক্যত বিশ্বাস হেৰুৱালে, তেতিয়াহে আচলকৈ আধুনিক দৰ্শন শাস্ত্ৰৰ পূৰ্ণ প্ৰতিষ্ঠা স্থাপিত হল। বহিৰ্গুৰু মানব সমাজত নানা যুক্তি-তৰ্কৰ সহায়ৰে আত্মা, পাণ, বন্ধ, মোক্ষ, জীৱ, জগৎ, পৰলোক, পৰজন্ম, প্ৰভৃতিৰ বিষয় বিবদৰূপে বুজাই অন্তৰ্গুৰু কৰিবৰ চেষ্টা কৰা হল।

হিন্দু দৰ্শনশাস্ত্ৰবিলাকৰ মতেভদৰ্থাকিলেও আচল লক্ষ্য সম্বন্ধে সকলো দৰ্শনৰে একে মত। সকলো হিন্দু দৰ্শন শাস্ত্ৰে আচল লক্ষ্য বা উদ্দেশ্য হৈছে ত্ৰিতাপ দন্ধ মানব সমাজক মুক্তিৰ উপদেশ দিয়া আৰু মানবৰ মুক্তি লাভৰ পথ নিৰ্দেশ কৰা পথ সম্বন্ধে পৰস্পৰৰ ভিতৰত মতেভদৰ্থাকিলেও আচল গন্তব্য স্থান সকলোৱে একে। আৰু এই কথাটোতো দৰ্শন শাস্ত্ৰৰ একমত যে পূৰ্ণজ্ঞান নহলে কোনেও মুক্তিৰ অধিকাৰী হব নোৱাৰে।

“জ্ঞানং মুক্তিঃ—”

সুখ ভোগৰ কাৰণেই মানবৰ জন্ম। মানব সমাজ সুখৰ নিমিত্তেই লাগানিত। সুখ লাভৰ অৰ্থে মানুহে লৌকিক দৃষ্ট উপায়ৰ দ্বাৰা নানা প্ৰকাৰ চেষ্টা যত্ন কৰিও অবিমিশ্ৰ সুখভোগ কৰিব নোৱাৰে। দৃষ্টলৌকিক উপায়ৰ দ্বাৰা বত প্ৰকাৰ সুখভোগ নকৰক পৰিণামত বা শেষত গৈ সি দুখহে আনে। সেই দেখি সকলো হিন্দু দৰ্শনেই অবিমিশ্ৰ সুখ লাভৰ কাৰণে মানব সমাজক উপদেশ দিছে যেঃ—জ্ঞানৰপৰা জীৱে মুক্তিলাভ কৰিব পাৰে; আৰু মুক্ত জীৱেই অবিমিশ্ৰ সুখৰ অধিকাৰী। এই জ্ঞান লাভৰ প্ৰণালী বা পন্থা দৰ্শন

শাস্ত্রবিলাকত ভিন্ ভিন্ৰূপে নিদেৰ্শ কৰা আছে। অধিকাৰ আৰু কচিভেদে ভিন্ ভিন্ লোকে ভিন্ ভিন্ পহা গ্ৰহণ কৰিব পাৰে।

এই বিচিত্ৰ সংস্ৰাৰত কত বে বিচিত্ৰ বিচিত্ৰ বিষয় আৰু বস্তু আছে, কোণেও তাৰ সংখ্যা নিদেৰ্শ কৰিব নোৱাৰে। এই বে অসংখ্য বিষয় আৰু অসংখ্য বস্তু ইয়াৰ বিষয় জ্ঞানলাভ কৰা মানৱৰ পক্ষে অসম্ভৱ। অণ্ড পূৰ্ণজ্ঞান নজনিলে মানুহ নুক্ত বা অবিমিশ্ৰ সুখৰ অধিকাৰী হব নোৱাৰে। সেইদেখি প্ৰত্যেক দাৰ্শনিকে চেষ্টা কৰিছে এনে এক বা একাধিক পদাৰ্থ নিৰূপণ কৰিবলৈ, যাক জ্ঞানিলে জগতত জানিবলৈ আৰু একো বান্ধী নাপাকে; বাৰ জ্ঞান হলে জাগতিক সকলো পদাৰ্থৰে জ্ঞান হব পাৰে। এই উদ্দেশ্যে মহৰ্ষি গৌতমে ছান্দ দৰ্শনত (প্ৰাচীন) ষোলটা পদাৰ্থৰ আবিষ্কাৰ কৰিছে। গৌতমৰ মতে এই ষোল পদাৰ্থৰ জ্ঞান হলেই মানুহ পূৰ্ণজ্ঞানী হব পাৰে। তেওঁৰ আৰু জানিবলৈ একো বান্ধী নাপাকে। গৌতমৰ পিতৃৰ পুত্ৰ কনাদৰ কথা। গৌতমে যেনে পদাৰ্থৰ দ্বাৰা যি কাৰ্য্য সাধন কৰিছে, কনাদে তাত মাত্ৰ ছটি পদাৰ্থৰে সেই কাৰ্য্য সমাধা কৰিছে, অৰ্থাৎ কনাদৰ মতে ছটি পদাৰ্থৰে সেই কাৰ্য্য সমাধা কৰিছে, অৰ্থাৎ কনাদৰ মতে ছটি পদাৰ্থৰ জ্ঞান জন্মিলেই মানুহ পূৰ্ণ জ্ঞানী হৈ মুক্তিৰ অধিকাৰী হব পাৰে। কনাদৰ পাচত ভগবান কপিলৰ কথা কনাদে যত ছয় পদাৰ্থ স্থাৰ কৰি জাগতিক সকলো ব্যাপাৰৰ নীনাংসা কৰিছে, কপিলে তাত মাত্ৰ প্ৰকৃতি পুৰুষ এই দুই পদাৰ্থৰ দ্বাৰাই সেই সকলো বিষয় সুন্দৰৰূপে মীমাংসা কৰিছে; অৰ্থাৎ কপিলৰ মতে প্ৰকৃতি পুৰুষৰ জ্ঞান জন্মিলেই মানুহে মোক্ষলাভ কৰে আৰু পৰম সুখৰ অধিকাৰী হব পাৰে। পাতঞ্জলীয়ে কপিলৰ মতকে বিস্তৃত কৰিছে মাত্ৰ; অৰ্থাৎ কপিলৰ দৰ্শনত যি কথা উক্ত হোৱা নাই তাকে মাত্ৰ উক্ত কৰিছে। তাৰ পাচত জৈয়ুনিৰ কথা। জৈয়ুনিৰে প্ৰধান ৰূপে কৰ্ম আৰু অদৃষ্টৰ বিষয় হৈ আলোচনা কৰিছে। সংশ্ৰেযত ভগবান বেদব্যাসৰ কথা। ভগবান বেদব্যাসৰ বেদান্ত দৰ্শনত মাত্ৰ

এক ব্ৰহ্ম পদার্থহে স্বীকাৰ কৰিছে। ব্ৰহ্ম সত্ত্বাই জগতৰ সত্ত্বা। বেদব্যাঙ্গন মতে এক ব্ৰহ্ম পদার্থৰ জ্ঞান হলেই জগতত জানিবলৈ আৰু একো অৱশিষ্ট নাথাকে। ব্ৰহ্মজ্ঞ লোক সৰ্বজ্ঞ আৰু মুক্ত। য'ত গৌতমে ষোল পদার্থৰ দ্বাৰা, কনাদে ছয় পদার্থৰ দ্বাৰা, কপিলে দুই পদার্থৰ দ্বাৰা জাগতিক জ্ঞান আৰু মুক্তিৰ পথ নিৰ্দেশ কৰিলে, বেদব্যাঙ্গনে তাত মাত্ৰ এক পদার্থৰ দ্বাৰা জাগতিক জ্ঞান আৰু মুক্তিৰ পথ নিৰ্দেশ কৰি দাৰ্শনিক চিন্তাৰ পৰাকাঙ্ক্ষাৰ পৰিচয় দি চিন্তা জগতত জগতৰ সুধী সনাভক বিশ্বয়মুগ্ধ কৰিলে।

দৰ্শন শাস্ত্ৰবিলাকৰ ভিতৰত যে কোনগন অগেয়ে ৰচিত হৈছিল আৰু কোনগনই বা পিচত ৰচিত হৈছিল তাক স্থিৰ কৰি কোৱা বৰ টান কথা। আমাৰ নিচিনা ক্ষুদ্ৰাণ্ডি ক্ষুদ্ৰ অজ্ঞানকৰ কথা দূৰৈত থাকোক মহানহোপাধায় পণ্ডিত সকলো এই বিষয়ত একমত হ'ব পৰা নাই। প্ৰত্যেক দৰ্শনত প্ৰত্যেক দৰ্শনৰ মতবাদৰ উল্লেখ দেখিবলৈ পোৱা যায়। সেইদেখি এনে গুৰুতৰ বিষয়ৰ পৰা দূৰৈত থাকাই আমাৰ পক্ষ যুক্তি যুক্ত হ'ব বুলি ভাবি এই বিষয়ৰ অনুশোধনাৰ পৰা বিৰত হোৱা গল। দৰ্শন শাস্ত্ৰবিলাকৰ পূৰ্বপৌৰ্ব নিৰ্ণয় কৰা টান হ'লেও আৰু এই সম্বন্ধে সকলো পণ্ডিতৰ একমত নহলেও এই সম্বন্ধে প্ৰায় পণ্ডিতৰে মতভেদ নাই যে, বেদান্ত দৰ্শন আন সকলো দৰ্শনৰ পিচত ৰচিত। বেদান্ত দৰ্শনৰ উক্তৰ মীমাংসা এই মানটিৰ উক্তৰ এই বিশেষণ পদটিৰ দ্বাৰাইও এই কথা সমর্থন কৰিব পাৰি। বেদান্ত দৰ্শন যে সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ ৰচিত, এই সম্বন্ধে আৰু এক আৰৱ কথা তলত উল্লিখিত হ'ল।

মানুহৰ জ্ঞান, বিদ্যা, সিদ্ধি, সকলো ক্ৰমে ক্ৰমে হুঁসৰ পৰা হুঁসলৈ যায়। আন আন দৰ্শনতকৈ বেদান্ত দৰ্শনৰ যুক্তি-তৰ্ক আৰু চিন্তা প্ৰগাণী যে সঙ্গ, সি দাৰ্শনিক পণ্ডিতসকলৰ নাজত জগজ্ঞাত কথা। আন আন দৰ্শনে য'ত ষোল, ছয় আৰু দুই পদার্থৰ দ্বাৰা কাৰ্য্য সিদ্ধি কৰিছে, বেদান্ত দৰ্শনে তাত মাত্ৰ এক পদার্থৰ দ্বাৰা সেই কাৰ্য্য সুন্দৰ ৰূপে সিদ্ধ কৰিছে। ষোল, ছয় বা দুই

পদার্থৰ দ্বাৰা কাৰ্য্যসিদ্ধি কৰাতকৈ যে মাত্ৰ এক পদার্থৰ দ্বাৰা কাৰ্য্যসিদ্ধি কৰা
স্বল্পতম তাক নকনেও হব। আগে স্থূল জ্ঞান হ'লে পাচে স্বক্ষ জ্ঞান হয়,
ইয়াৰ বিপৰীত হ'ব নোৱাৰে। সেই দেখিও বেদান্ত দৰ্শন আন দৰ্শনতকৈ
পিত্ত ৰচিত হোৱা বুলি দিদ্ধান্ত কৰিলে একো ভুল হ'ব নোৱাৰে।

হিন্দুৰ সকলো শাস্ত্ৰ তিনিভাগত বিভক্ত। সেই তিনিভাগৰ নাম হৈছে
বেনে :—কাস্তা সন্মিত, প্ৰভুসন্মিত, সূহ্মন সন্মিত। কাব্যনাটকাদি গ্ৰন্থ
কাস্তা সন্মিত। কাব্যনাটকাদিৰ আনন্দজনক বনবীয়া বাক্যসকল কাস্তাৰ
অৰ্থাৎ প্ৰিয়জনৰ দগত উপভোগ্য। বেদাদি গ্ৰন্থ প্ৰভুসন্মিত। প্ৰভুৰ আদেশ
বি দৰে অবিচাৰে পালনীয়, বেদাদি গ্ৰন্থৰ আদেশো সেইদৰে অবিচাৰে পালনীয়।
দৰ্শন শাস্ত্ৰবিলাক হৈছে সূহ্মন সন্মিত। অস্তবন্ধ বন্ধন দগত বি দৰে সকলো
কথাকে নানা প্ৰকাৰ যুক্তিতৰ্কৰ দ্বাৰা আলোচনা কৰিহে স্থিৰ কৰা হয়, দৰ্শন
শাস্ত্ৰৰ দিদ্ধান্তবিলাকে। সেইদৰে নানা প্ৰকাৰ যুক্তি-তৰ্কৰ সহায় লৈহে স্থিৰ
কৰা হয়। এই কাৰণেই দৰ্শন শাস্ত্ৰ আন আন শাস্ত্ৰতকৈ শ্ৰেষ্ঠ। কথিত
আছে :—

“প্ৰদীপঃ সৰ্ববিদ্যাণামুপায়ঃ সৰ্বকৰ্ম্মণাম্ ।

আশ্ৰয়ঃ সৰ্বধৰ্ম্মাণাং বিদ্যোদ্দেশে প্ৰকীৰ্ত্তিতা ।”

এই শ্লোকত তৰ্ক বিদ্যাকে সকলো বিদ্যাৰে প্ৰদীপ, সকলো কৰ্ম্মৰে উপায়
আৰু সকলো ধৰ্ম্মৰে আশ্ৰয় স্বৰূপ বুলি ব্যাখ্যা কৰিছে।

হিন্দুদৰ্শন সম্বন্ধে অতি সংক্ষেপে সাধাৰণ দুই চাৰি আকাৰ কথা কোৱা
হ'ল। এই তিনি কথাকে অচলতে হিন্দুদৰ্শন প্ৰবন্ধৰ পাতনিহে পতা হল।
ইয়াৰ পিত্ত ক্ৰমবশত্ৰে আশু, মাংধ্য, পাতঞ্জল, বৈশিষ্টিক, মীমাংসা আৰু বেদান্ত
দৰ্শন সম্বন্ধে আলোচনা কৰিহে এই প্ৰবন্ধৰ সামৰণি পৰে। কিন্তু তেনে
কৰিব খুজিলে প্ৰবন্ধ অতি বিস্তৃত হৈ পৰে। সেইদেখি এই প্ৰবন্ধত আন আন

দৰ্শনৰ কথা সমুলি উল্লেখ নহল। তলত লিখা কাৰণে বয়সত সৰ্বকনিষ্ঠ হলেও, গৌৰৱত সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ বেদান্ত দৰ্শনৰ বিষয় ছুটা কথা নোকোৱাকৈ এই প্ৰবন্ধ সামৰণি নাৰিব মোৱাৰি।

আন আন দৰ্শন শাস্ত্ৰ পৰিত্যাগ কৰি বেদান্তৰ বিষয়ে ছুটা এটা কথা কব পোজাৰ বিশেষ কাৰণ এই, যে নীমাংসা আৰু বেদান্ত দৰ্শনৰ বাহিৰে আন আন দৰ্শন সম্পূৰ্ণ বেদান্তগত নহয়। আনবিলাক দৰ্শনত বেদ বিৰুদ্ধ লৌকিক কথাও কিছু কিছু আছে। সেই দেখি বেদ বিশ্বাসী হিন্দুসকলে নীমাংসা আৰু বেদান্ত এই দুখন দৰ্শনৰ নিচিনা আন চাৰিখন দৰ্শন শাস্ত্ৰক সিমান গৌৰৱৰ স্থান নিদিয়ে। তাৰ ভিতৰতো কেৱল বেদান্ত দৰ্শনতহে ব্ৰহ্মবিদ্যা বা পৰাবিদ্যাৰ উপদেশ থাকাত বেদান্তকে হিন্দুসকলে সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ বুলি বিবেচনা কৰে। হিন্দুৰ এনে কোনো শাস্ত্ৰ নাই যি শাস্ত্ৰত বেদান্তৰ মত কিছু কিছু আলোচিত হোৱা নাই। পুৰাণ, তন্ত্ৰ প্ৰভৃতি গ্ৰন্থত বেদান্তৰ মত বিশেষ আদৃত। মহানিৰ্বাণতন্ত্ৰ যোগবশিষ্ঠ বামাৰণ আৰু মহাভাৰতৰো অংশ বিশেষত বেদান্তৰ মত বহু আলোচিত আৰু বহু আদৃত। শ্ৰীমৎভাগৱত পুৰাণক অনেকে বেদান্তৰ ভাষ্য গ্ৰন্থহে বোলে। হিন্দুৰ এনে কোনো উল্লেখ যোগ্য ধৰ্ম সম্প্ৰদায় নাই, যি সম্প্ৰদায়ে নিজৰ সাম্প্ৰদায়িক সিদ্ধান্তৰ অনুরূপে বেদান্তৰ ব্যাখ্যা কৰা নাই। হিন্দুৰ এনে কোনো প্ৰধান ধৰ্মাচাৰ্য্য নাই, যি নিজৰ মত অনুরূপে বেদান্ত শাস্ত্ৰৰ সাক্ষৰা ডাঙৰ এখন ভাষ্য গ্ৰন্থ ৰচনা কৰা নাই; ইত্যাদি কাৰণবশতঃ বেদান্তৰ ভাব বা চিন্তা প্ৰণালী হিন্দুৰ অস্থিমজ্জাগত হৈছে। হিন্দু আচাৰ্য্যৰ উপদেশঃ—

আস্থপ্তেৰামৃতঃ কালং নয়েদ্বেদান্ত চিন্তয় ।

টোপনি অহাৰ আগটোক আৰু মৃত্যুৰ পূৰ্ব পৰ্য্যন্ত বেদান্ত চিন্তাৰ দ্বাৰা সময় অতিবাহিত কৰিব; অৰ্থাৎ টোপনিৰ বাহিৰে গোটেই জীৱনত বেদান্তৰ উপদেশবিলাক অনুভৱ কৰিবৰ চেষ্টা কৰিব।

আন দৰ্শনতকৈ বেদান্ত দৰ্শনৰ আৰু এটা বৈশিষ্ট আছে। আন দৰ্শনত লৌকিক আৰু পৰমাৰ্থিক এই দুই বকম পদাৰ্থৰ বিচাৰ আছে। বেদান্তৰ বাহিৰে আন সকলো দৰ্শনে দৃশ্যমান জগতৰ সত্যতা স্বীকাৰ কৰিছে। বেদান্ত শাস্ত্ৰত এক ব্ৰহ্ম পদাৰ্থৰ বাহিৰে আন কোনো লৌকিক পদাৰ্থ স্বীকাৰ কৰা নাই। আৰু সেই দেখিয়েই বেদান্ত দৰ্শনত লৌকিক পদাৰ্থ বিভাগ এবং পদাৰ্থসকলৰ তত্ত্বজ্ঞান জন্মিবৰ নিমিত্তে আৱশ্যকীয় প্ৰমাণ, প্ৰমেয় প্ৰভৃতিৰ কথাও বিশদৰূপে নাই। পদবৰ্তী ভাষ্য প্ৰভৃতিত আন আন দৰ্শনৰ প্ৰত্যক্ষ অনুমান ইত্যাদিৰ ভাব থাকিলেও মূল হৃদয়ত এইবোৰ একো নাই। বেদান্ত মতে পৰিদৃশ্যমান জগতেই যেতিয়া অসত্য, তেতিয়া এই অসত্য বস্তুৰ জ্ঞানৰ অৰ্থে পদাৰ্থ বিভাগ বা প্ৰমাণ-প্ৰমেয় বিচাৰ প্ৰভৃতি সম্পূৰ্ণ অনাৱশ্যক। ইয়াত অৰু একাধাৰ কথা কোৱা উচিত, যে বেদান্তৰ মতে দৃশ্যমান জগত অসত্য হলেও আকাশকুসুম বা গন্ধৰ্ব নগৰীৰ নিচিনা একেবাৰে অলিক নহয়। পৰিদৃশ্যমান জগতৰো এটা ব্যৱহাৰিক সত্যতা আছে। কিন্তু এই সত্য ভ্ৰান্তি মূলক। এই ভ্ৰান্ত সত্যৰ দ্বাৰা লোক ব্যৱহাৰ চলি থাকিলেও জ্ঞান হলে বা অবিদ্যা নাশ হলে জগতৰ এই ব্যৱহাৰিক সত্যতাৰ কোনো অস্তিত্ব জ্ঞানীৰ মনত নাথাকিব।

বেদান্ত শাস্ত্ৰ তিনি ভাগত বিভক্ত। এই ভাগবিভাকক বেদান্তৰ ভাষাত প্ৰস্থান বোলে। সেই দেখি সমুদায় বেদান্ত শাস্ত্ৰ প্ৰস্থান ত্ৰয়, এই নামে অভিহিত হয়। প্ৰথম প্ৰস্থান হৈছে উপনিষদসকল। উপনিষদবিলাক শ্ৰুতি বা বেদৰ অংশ। সেই দেখি প্ৰথম প্ৰস্থানক শ্ৰুতি প্ৰস্থানো বোলে। দ্বিতীয় প্ৰস্থান হৈছে বেদব্যাঙ্গ বিৰচিত বেদান্ত দৰ্শন বা ব্ৰহ্মসূত্ৰ বা উত্তৰনীমাংসা আৰু তাৰ টীকা, ভাষ্য প্ৰবন্ধণ গ্ৰন্থ প্ৰভৃতি। এই দ্বিতীয় প্ৰস্থানক শ্ৰায় বা তৰ্ক প্ৰস্থানো বোলে। তৃতীয় প্ৰস্থান হৈছে শ্ৰীমদ্ভাগবতগীতা আৰু তদনুৰূপ বেদান্তবোধক মহাভাৰত প্ৰভৃতিৰ গ্ৰন্থৰ অংশসকল। এই প্ৰস্থানক স্মৃতি প্ৰস্থান বোলে। যি হেতু গীতা, মহাভাৰত প্ৰভৃতি গ্ৰন্থ স্মৃতিৰ অন্তৰ্গত।

স্মৃতি হৈছে শ্ৰুতি বা বেদৰ অৰ্থ স্বৰণপূৰ্বক যিবিলাক গ্ৰন্থ ত্ৰিকালদৰ্শী ঋষি সকলে প্ৰনয়ন কৰিছিল, সেইবিলাক । শ্ৰীমদ্ভাগৱত গীতা বেদান্তৰ উপসংহাৰ গ্ৰন্থ । সনাতন বেদান্ত শাস্ত্ৰৰ সিদ্ধান্তবিলাক গীতাত সংক্ষেপ আৰু সৰলৰূপে অল্পবুদ্ধি অল্পবয়স নোকেও বুজিব পৰাকৈ সতৰতী স্মৃত বেদব্যাসে ভগবান শ্ৰীকৃষ্ণৰ মুখেদি ব্যক্ত কৰিছে । গীতানাহাৰ্য্যাত লিখা আছে :—

সৰ্বপনিষদো গাবো দোন্ধা গোপাল নন্দনঃ ।

পাৰ্থোবৎসঃ সূধীৰ্ভোক্তা দুগ্ধং গীতামৃতং মহৎ ॥

বেদান্ত শব্দৰ অৰ্থ জানিব খুজিলে প্ৰথমে বেদৰ বিষয়ে অল্প জানিব লাগে । বেদ অপৰ্য্যক্ৰমণ, সত্য অজান্ত জ্ঞানৰ গ্ৰন্থ । বেদ দুই ভাগে বিভক্ত— মন্ত্ৰ আৰু ব্ৰাহ্মণ । মন্ত্ৰ ভাগক সংহিতাও বোলে । বেদৰ আৰণ্যক ভাগ ব্ৰাহ্মণ ভাগৰ অন্তৰ্গত । সংহিতা ভাগত মন্ত্ৰ আৰু ব্ৰাহ্মণ ভাগত সেই মন্ত্ৰবিলাকৰ প্ৰয়োগ প্ৰণালী বিশদৰূপে বৰ্ণিত আছে । সংহিতা আৰু ব্ৰাহ্মণ এই দুই ভাগৰ ভিতৰত যিসকল ব্ৰহ্ম প্ৰতিপাদক কাব্য আছে সেই সকলক উপনিষদ বোলে । উপশব্দৰ অৰ্থ শীঘ্ৰ, নিৰ অৰ্থ নিশ্চয়, সদ্ ধাতুৰ অৰ্থ বিচৰণ বা গতি । গতিকে উপনিষদ শব্দৰ অৰ্থ হয় যি বিদ্যা বা শাস্ত্ৰ জানিলে শীঘ্ৰে মুক্তি হয়, সেই বিদ্যা বা সেই শাস্ত্ৰ । বেদৰ এই উপনিষদ ভাগকে আচল বেদান্ত বোলে । বেদান্ত দৰ্শনৰ সূত্ৰবিলাকো উপনিষদকে ভিত্তি কৰি ৰচিত হৈছে । সেই দেখি বেদান্ত শব্দৰ অৰ্থে বেদৰ অন্ত বা শেষ নহয় । বেদান্ত শব্দৰ অৰ্থ বেদৰ বহুস্ত ভাগ । বেদান্ত শব্দই যে আচলতে উপনিষদকে বুজায় এই কথাৰে ধৰ্ম্মা কৰি বেদান্ত সাৰ গ্ৰহণত বতীক্ৰ মহাত্মা সদানন্দই লিখিছে :— “বেদান্ত নাম উপনিষদত প্ৰমাণম্ । তদুপকাৰীনি শাৰীৰিক সূত্ৰাদীনিচ ।”

বেদান্ত দৰ্শনত যে কেৱল উপনিষদত উক্ত বিষয়বিলাকহে আলোচিত হৈছে, তাৰ বাহিৰে আৰু একো নাই এনে নহয়, বেদান্ত দৰ্শনত জীৱৰ জন্মৰ পৰা মৃত্যু

বন্ধৰ পৰা মোক্ষ আৰু জগতৰ সৃষ্টিৰ পৰা প্ৰলয় পৰ্য্যন্ত সকলো বিষয়ে আলোচনা আছে। সংক্ষেপে কবলৈ গলে মানুহৰ, বি যি বিষয় আৱশ্যক সেই সকলোবিলাক বিষয় একমাত্ৰ ব্ৰহ্ম পদাৰ্থক আশ্ৰয় কৰি আলোচিত আৰু ব্যাখ্যাত হৈছে।

অনেক ধৰ্ম্মাচাৰ্য্য আৰু অনেক বিখ্যাত পণ্ডিতে বেদান্ত দৰ্শনৰ অনেক ভাষ্য-টীকা ৰচনা কৰিছে। সেইবিলাক গ্ৰন্থত নিজ নিজ মতবাদ সমৰ্থনৰ অৰ্থে বিদ্যাবুদ্ধিৰ অশেষ প্ৰকাৰ আশ্চৰ্য্য কৌশলো প্ৰকাশ কৰিছে। এই টীকা আৰু ভাষ্যবিলাকেৰে ভিতৰত ভগবান শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ শাৰীৰিক ভাষ্য বৈষ্ণবাগ্ৰগণ্য ভক্তপ্ৰবৰ আচাৰ্য্য ৰামানুজৰ শ্ৰীভাষ্য মাধবাচাৰ্য্যকৃত মাধ্বভাষ্য বিজ্ঞানভিনুব ভাষ্য, নিম্বাৰ্ক ভাষ্য আৰু গোবীন্দ্ৰ বৈষ্ণব সম্প্ৰদায়ভুক্ত শ্ৰীশ্ৰীচৈতন্য চৰণ-পৰায়ণ বলদেব বিদ্যাতৃষণ কৃত গোবিন্দভাষ্য প্ৰভৃতি প্ৰধান।

এইসকল ভাষ্যকাৰৰ ভিতৰত ভগবান শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ বিশুদ্ধাইতবাদ আৰু শ্ৰীশ্ৰীৰামানুজাচাৰ্য্যৰ বিশিষ্টাইতবাদ দাৰ্শনিকসকলৰ ভিতৰত সৰ্বজন পৰিচিত। সেই দেখি আচাৰ্য্য দুজনৰ মতবাদ সম্বন্ধে অতি সংক্ষেপে চুট চাৰি আঘাৰ কথা কোৱা হ'ব। ইয়াতে 'বাদ' এই কথাটোৰ অৰ্থ পৰিষ্কাৰ কৰি লিখাৰ প্ৰয়োজন আছে বুলি ভাবোঁ।

কথা তিনি প্ৰকাৰ—বাদ, জল্প আৰু বিতণ্ডা। তহু নিৰূপণ কৰিবলৈ কোৱা কথাক বাদ বোলে। তহু নিৰূপণৰ অৰ্থেই বাদী-প্ৰতিবাদীৰ বিচাৰ-মূলক উত্তৰ প্ৰত্যুত্তৰবৃত্ত কথাক জল্প বোলে। নিজৰ কোনো সুকীয়া মত বা বিশেষ কবলগীয়া কথা নথকাতো আনৰ মত খণ্ডনৰ অৰ্থে কৈ যোৱা কথাকে বিতণ্ডা বোলে। বিতণ্ডাকাৰী বক্তাই অনেক সময়ত কি কৈছে নিজেই তাৰ ভূ নাপায়। বিতণ্ডা নিৰূপ্ত কথা।

বেদান্তদৰ্শন চাৰি অধ্যায়ত বিভক্ত। প্ৰত্যেক অধ্যায়ত চাৰিটোক পাদ বা পৰিচ্ছেদ আছে। গতিকে সমুদায় বেদান্তদৰ্শন ষোড়শ পৰিচ্ছেদত বিভক্ত। সমুদায় পৰিচ্ছেদৰ মাজত সূত্ৰসংখ্যা পাঁচ শ। প্ৰত্যেক পৰিচ্ছেদতে

এটা এটা বিষয় আলোচিত আৰু নীমাংসিত হৈছে) সেইসকল সংক্ষেপে উল্লেখ কৰাৰো স্থান ইয়াত নাই। আৰু সেইবিলাক বিষয় এনেদৰে এটা প্ৰবন্ধৰ ভিতৰত উল্লেখ কৰিবৰ চেষ্টা কৰিলে পদে পদে ভুল-ভ্ৰান্তি হোৱাৰো সম্ভাৱনা আছে। বিশেষতঃ বিমানখিনি বিদ্যাবুদ্ধি থাকিলে এইবিলাক বিষয় আলোচনা কৰিবৰ যোগ্যতা ওপজে, তিমানখিনি বিদ্যাবুদ্ধিও আমাৰ নাই। গতিকে এই প্ৰচেষ্টাৰ পৰা দূৰৈত থকাই বুদ্ধিমানৰ কাৰ্য্য হব।

আচাৰ্য্য শঙ্কৰৰ নতক বিশুদ্ধাত্মতবাদ বোলে বুলি পূৰ্বেই কোৱা হৈছে। এই বিশুদ্ধাত্মতবাদক মায়াবাদও বোলে। এইমতে একমাত্ৰ ব্ৰহ্মাই সৎ বা সত্যবস্তু, জগতৰ আন সকলো পদাৰ্থ অসৎ বা অসত্য। এই গৰিদৃশ্যমান জগত অসত্য হলেও মায়া বা অবিদ্যাৰ গতিকে সত্য বুলি প্ৰতিভাত হয়। মায়া বা অবিদ্যাৰ নাশ হলে জগত আৰু ব্ৰহ্মাৰ পৃথকতা ৰূপ নিখ্যা জ্ঞানো নাশ হয়। যেনে :— বজ্জুত সৰ্পভ্ৰম বা গুপ্তিত ৰজত ভ্ৰম। মানুহে ভ্ৰমবশতঃ জৰীএডালকে সাপ যেন দেখে। চকুচকীয়া শামুক এডোখৰকে ৰূপ যেন দেখে। কিন্তু জৰীডালক সাপ যেন দেখা বা শামুক ডোখৰক ৰূপ যেন দেখা ভ্ৰম জ্ঞান নাশ হলে জৰী জৰীয়েই থাকে, শামুক শামুকেই থাকে। সেইদৰে একমাত্ৰ ব্ৰহ্মপদাৰ্থকেই বিচিত্ৰ জগতৰূপে দেখা ভ্ৰম জ্ঞানো বা অবিদ্যা নাশ হলে কেৱল বিশুদ্ধ ব্ৰহ্মমাত্ৰ অবশিষ্ট থাকে। মায়া বা অবিদ্যা ব্ৰহ্মৰ শক্তি। এই মায়াশক্তিৰ প্ৰভাৱ মুক্ত হৈ বিশুদ্ধ ব্ৰহ্মজ্ঞান লাভৰ বাবে শ্ৰবণ, মন, নিৰ্দিধ্যাসনৰূপ সাধন প্ৰণালী অৱগম্বন কৰিব লাগে।

“শ্ৰোতব্যো শ্ৰুতিবাক্যেভ্যো মন্তব্যো চোপপত্তিভিঃ” ।

এইদৰে বিশুদ্ধ ব্ৰহ্মজ্ঞান হলেই মানুহে মুক্তিলাভ কৰে। তেতিয়া আৰু জীৱ, জগত প্ৰভৃতিৰ পৃথকত্ব নাথাকে। ব্ৰহ্মজ্ঞ লোক ব্ৰহ্মই, সেই নিমিত্তে শ্ৰুতিয়ে উপদেশ দিছে।—

“ব্রহ্মবিদ ব্রহ্মৈব ভবতি” । তেতিয়া
 যথান্যঃ স্তান্যামানাঃ সমুদ্রে
 স্তস্তং গচ্ছন্তি নামরূপে বিহায় ।
 তথা বিদ্বান্ নাপরূপাদ্বিমুক্তঃ
 পবাৎপবং পুরুষমুপৈতি দিব্যম্ ॥

আচার্য্য বামানুজৰ মতক বোলে বিশিষ্টাদ্বৈতবাদ । এইমতে বস্তু তিনিটা
 —ঈশ্বর, চিৎ আৰু অচিৎ ।

“ঈশ্বরশ্চিদচিচ্ছেতি পদার্থ ত্ৰিতয়ং হবিঃ ।

ঈশ্বরশ্চিত ইত্যুক্তো জীৰো দৃশ্য অচিত পুনৰিতি ॥

ঈশ্বর সকলোৰে আধাৰস্বরূপ অনন্ত বস্তু । চিৎ, জীৱ আৰু অচিৎ
 ঈশ্বৰাশ্ৰিত জড়পদাৰ্থ । ঈশ্বৰ জীৱ আৰু জড় জগতবিশিষ্ট । সেই দেখি
 এইমতক বিশিষ্টাদ্বৈতবাদ বোলে । জীৱ আৰু জড় ঈশ্বৰৰ শৰীদ স্বৰূপ ।
 মহাপ্ৰলয় কালত জীৱ আৰু জড় ঈশ্বৰত বীজৰূপে অৱস্থান কৰে আৰু সৃষ্টিৰ
 আদিত ঈশ্বৰৰপৰাই প্ৰকাশ হয় । জীৱ আৰু ঈশ্বৰৰ এই পৃথক ভাব
 সৰ্বকালিক । জীৱ আৰু ঈশ্বৰ কেতিয়াও একে হব নোৱাৰে । জীৱ আৰু
 জগতক ঈশ্বৰেই অন্তৰ্গামীৰূপে সকলো বিষয়েত পৰিচালিত কৰে । যেনেকৈ
 গছৰ ঠাল, পাত ইত্যাদি বেলেগ বেলেগ হলেও ঠাল, পাতবিশিষ্ট গছ মূলত এক,
 তেনেকৈ জীৱ আৰু জগতবিশিষ্ট ভগৱান শ্ৰীহৰি মূলত এক । এইমতে
 ঈশ্বৰ যেনে সত্যবস্তু, জীৱও তেনে সত্য বস্তু ! এইমতে মুক্তি হৈছে ঈশ্বৰৰ
 পৰমানন্দ স্বৰূপ বিভৱ পূৰ্ণৰূপে উপভোগ কৰা; পূৰ্ণৰূপে ভগৱানৰ সেৱাৰ
 অধিকাৰ লাভ কৰা ।

আচার্য্য শঙ্কৰে যেনেকৈ একমাত্ৰ জ্ঞানকেই মুক্তিৰ উপাধৰূপে নিৰ্দেশ

কৰিছে, আচাৰ্য্য বামাহুজৰ তেনেকৈ একমাত্ৰ ভক্তিকে মুক্তিলাভ উপায় বুলি বৰ্ণনা কৰিছে। বামাহুজৰ মতে জীৱমুক্ত কোনো হব নোৱাৰে। কেৱল মৃত্যুৰ পিচতহে লোকমুক্তিৰ অধিকাৰী হয়। জীৱমুক্ত পুৰুষ জগতত কোনো নাছিল, কোনো নাই, আৰু কোনো নহব। শাস্ত্ৰত জীৱমুক্ত সম্বন্ধে যিবোৰ কথা পোৱা যায় সেইবোৰ কথা বাস্তৱিকে সত্য নহয়। সেইবিলাক কথা প্ৰসংশাবাদ মাত্ৰ।

অহং ব্ৰহ্ম নচান্যোমি ব্ৰহ্মৈবাহং নশোকভাক্ ।

সচ্চিদানন্দ ৰূপোহং নিত্যমুক্ত স্বভাৱান ॥

অৰ্গাং নই ব্ৰহ্ম, নই ব্ৰহ্ম এনেকৈ ভবা জীৱৰ পক্ষে মত অপবাধ।

আচাৰ্য্য শঙ্কৰ আৰু বামাহুজৰ মত সৰ্বজন পৰিচিত বুলি পূৰ্বেই কোৱা হৈছে; সেইদেখি এই দুই মতৰ অতি সংক্ষেপ পৰিচয় দি এই প্ৰবন্ধ শেষ কৰা হ'ল।

ওঁ শান্তিঃ ওঁ শান্তিঃ ওঁ শান্তিঃ

ওঁ পূৰ্ণমিদম্ ।

প্ৰাচীন কামৰূপী ভাষা আৰু সাহিত্য ।

অতি পূৰ্বকালত ভাৰতবৰ্ষৰ পূব অঞ্চলটীত মুঠতে একেটা ভাষা প্ৰচলিত আছিল। সেই ভাষাৰ নাম আছিল পূৰ্বমাগধী ভাষা। এই পূৰ্বমাগধী ভাষাটোৱে কালক্ৰমত অনলপ লবচন হৈ উৰিয়া, মৈথিলী, কামৰূপী আদি নানা ভাগত বিভক্ত হৈছে। ভাষা ভাগ ভাগ হৈ বেলেগ হোৱাৰো কাৰণ আছে। এনেই বিনা কাৰণে এডোখৰ ঠাইত এক বকন আৰু আন এডোখৰ ঠাইত আন বকন ভাষা গঠিত হৈ মুঠ। আন. কাৰ্য্যৰ কাৰণ বিচাৰ নিচিনা ভাষা ভেদ কাৰ্য্যৰ কাৰণ বিচাৰ কৰিলেও আনি আন আন কাৰণৰ ভিতৰত এই ছটীকে প্ৰবল আৰু প্ৰধানৰূপে পাওঁ— যেনে প্ৰত্যেক দেশৰ প্ৰাকৃতিক সীমান্তভেদ, আৰু প্ৰত্যেক দেশৰ শাসন ভেদ।

ভাণ্ডৰ নদ, নদী বা পৰ্বত আদিৰ দ্বাৰা এডোখৰ ঠাই আন এডোখৰ ঠাইতকৈ বেলেগ হৈ থাকিলে সেই ঠাইবিলাকৰ অধিবাসীসকলৰ ভিতৰতো অবাধে মিলামিলা কৰিবৰ সুবিধা নথকা হয়। গতিকে ইঠাইৰ মানুহে সিঠাইৰ মানুহৰ আগত অবাধে মনৰ ভাব প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰাত ভাব প্ৰকাশৰ প্ৰণালীও বেলেগ হৈ পৰে। ভাব প্ৰকাশৰ প্ৰণালী ভেদেই ভাষা ভেদৰ আচল কথা। শকাংশত তো সকলো পূৰ্বভাৰতীয় ভাষাত সাদৃশ্য থাকিবৰে কথা। প্ৰাকৃতিক প্ৰতিবন্ধকৰ দ্বাৰা দেশ ভেদ হলে যি যি কাৰণত ভাষাৰ ভেদ হয় ৰাজনৈতিক প্ৰতিবন্ধক অৰ্থাৎ বেলেগ ৰাজ্যৰ বেলেগ শাসনতো সেই সেই কাৰণেই বেলেগ ভাষা সৃষ্টি হয়। এই নিয়ম অনুসৰি কামৰূপ ৰাজ্য বহুকালাবধি বেলেগ ৰাজ্যৰ শাসনত বেলেগ স্বাধীন ৰাজ্য হৈ থকাৰ কাৰণেই পূৰ্বভাৰতীয় ভাষাৰ কিছু লবচন হৈ কামৰূপী ভাষাৰ সৃষ্টি হয়।

কৰিছে, আচাৰ্য্য বামানুজ তেনেকৈ একমাত্ৰ ভক্তিকে মুক্তিলাভ উপায় বুলি বৰ্ণনা কৰিছে। বামানুজৰ মতে জীৱমুক্ত কোনো হব নোৱাৰে। কেৱল মৃত্যুৰ পিচতহে লোকমুক্তিৰ অধিকাৰী হয়। জীৱমুক্ত পুৰুষ জগতত কোনে নাছিল, কোনো নাই, আৰু কোনো নহব। শাস্ত্ৰত জীৱমুক্ত সম্বন্ধে যিবোৰ কথা পোৱা যায় সেইবোৰ কথা বাস্তৱিকে সত্য নহয়। সেইবিলাক কথা প্ৰসংশাবাদ মাত্ৰ।

অহং ব্ৰহ্ম নচান্যোমি ব্ৰহ্মৈবাহং নশোকভাক্ ।

সচ্চিদানন্দ ৰূপোহং নিত্যমুক্ত স্বভাৱান ॥

অৰ্গাৎ মই ব্ৰহ্ম, মই ব্ৰহ্ম এনেটক ভবা জীৱন পক্ষে মহা অপৰাধ।

আচাৰ্য্য শঙ্কৰ আৰু বামানুজৰ মত সৰ্বজন পৰিচিত বুলি পূৰ্বেই কোৱা হৈছে। সেইদেখি এই দুই মতৰ অতি সংক্ষেপ পৰিচয় দি এই প্ৰবন্ধ শেষ কৰা হল।

ওঁ শান্তিঃ ওঁ শান্তিঃ ওঁ শান্তিঃ

ওঁ পূৰ্ণনিদম্ ।

প্ৰাচীন কামৰূপী ভাষা আৰু সাহিত্য ।

অতি পূৰ্বকালত ভাৰতবৰ্ষৰ পূব অঞ্চলটীত মুঠতে একেটা ভাষা প্ৰচলিত আছিল। সেই ভাষাৰ নাম আছিল পূৰ্বমাগধী ভাষা। এই পূৰ্বমাগধী ভাষাটোৱে কালক্ৰমত অলপ লৰচৰ হৈ উৰিয়া, মৈথিলী, কামৰূপী আদি নানা ভাগত বিভক্ত হৈছে। ভাষা ভাগ ভাগ হৈ বেলেগ হোৱাৰো কাৰণ আছে। এনেই বিনা কাৰণে এডোখৰ ঠাইত এক বকন আৰু আন এডোখৰ ঠাইত আন বকন ভাষা গঠিত হৈ লুঠে। আন-কাৰ্য্যৰ কাৰণ বিচাৰ নিচিনা ভাষা ভেদ কাৰ্য্যৰ কাৰণ বিচাৰ কৰিলেও আমি আন আন কাৰণৰ ভিতৰত এই দুটাকে প্ৰবল আৰু প্ৰধানৰূপে পাওঁ— যেনে প্ৰত্যেক দেশৰ প্ৰাকৃতিক সীমাভেদ, আৰু প্ৰত্যেক দেশৰ শাসন ভেদ।

ডাঙৰ নদ, নদী বা পৰ্বত আদিৰ দ্বাৰা এডোখৰ ঠাই আন এডোখৰ ঠাইতকৈ বেলেগ হৈ থাকিলে সেই ঠাইবিলাকৰ অধিবাসীসকলৰ ভিতৰতো অবাধে মিলামিল কৰিবৰ সুবিধা নথকা হয়। গতিকে ইঠাইৰ মানুহে সিঠাইৰ মানুহৰ আগত অবাধে মনৰ ভাব প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰাত ভাব প্ৰকাশৰ প্ৰণালীও বেলেগ হৈ পৰে। ভাব প্ৰকাশৰ প্ৰণালী ভেদেই ভাষা ভেদৰ আচল কথা। শকাংশত তেো সকলো পূৰ্বভাৰতীয় ভাষাত সাদৃশ্য থাকিবৰে কথা। প্ৰাকৃতিক প্ৰতিবন্ধকৰ দ্বাৰা দেশ ভেদ হলে যি যি কাৰণত ভাষাৰ ভেদ হয় ৰাজনৈতিক প্ৰতিবন্ধক অৰ্ণাৎ বেলেগ ৰাজ্যৰ বেলেগ শাসনতো সেই সেই কাৰণেই বেলেগ ভাষা সৃষ্টি হয়। এই নিয়ম অনুসৰি কামৰূপ ৰাজ্য বহুকালাবধি বেলেগ ৰাজ্যৰ শাসনত বেলেগ স্বাধীন ৰাজ্য হৈ থকাৰ কাৰণেই পূৰ্বভাৰতীয় ভাষাৰ কিছু লৰচৰ হৈ কামৰূপী ভাষাৰ সৃষ্টি হয়।

কামৰূপী ভাষা আৰু সাহিত্যৰ বিচাৰ কৰিব লাগিলে আগেয়ে কামৰূপৰ সীমাটোৰ প্ৰতি মন কৰিব লাগিব। কামৰূপৰ সীমাটোৰ ভাল জ্ঞান থাকিলে অনেক বাদ-বিসম্বাদৰ লেঠা মৰি থাকিব। কামৰূপৰ সীমা পূবে দিক্ৰবানী বা আধুনিক দিক্ৰবাই নদী, পশ্চিমে কৰতোয়া, উত্তৰে নেপালৰ কাঞ্চন অগ্ৰি অৰ্ঘ্য হিমালয় পৰ্বতৰ নেপাল ৰাজ্যত থকা কাঞ্চনজঙ্ঘা শৃঙ্গ। দক্ষিণে ব্ৰহ্মপুত্ৰ আৰু লক্ষ্মী নদীৰ সঙ্গমস্থান। কাৰো ক'বো মতে চট্টগ্ৰামৰ চন্দ্ৰশেখৰ পৰ্বত। দক্ষিণৰ সীমাত মতভেদ থকাৰ কাৰণ অনুমান কৰিব পাৰি যে ৰাজ্যৰ হ্ৰাসবৃদ্ধিৰ লগে লগে দুই সময়ত দুই ৰকম সীমা হৈছিল; যাক ই ঐতিহাসিকসকলৰ গবেষণাৰ কথা। ইয়াত তাৰ সিমান প্ৰয়োজন নাই। এই সীমাৰ মাজ ভোখৰত বি ভাষা চলিছিল সেইয়ে আছিল প্ৰাচীন কামৰূপী ভাষা। আৰু এই ঠাইডোখৰত ভিতৰত বিবোৰ সাহিত্য সৃষ্টি হৈছিল প্ৰাচীন কবিসকলে বিবোৰ পুথি ৰচনা কৰিছিল, সেই আটাইবোৰেই প্ৰাচীন কামৰূপী সাহিত্য। এই সত্য কথাৰ প্ৰতি এতিয়া আমি কোনেও লক্ষ্য নাৰাখি থোৱা-কামোৰা কৰিছোঁ। একেখন পুথিকে লৈ এতিয়া বঙ্গালীসাহিত্যৰ ইতিহাসলিখকে আৰু অসমীয়া সাহিত্যৰ বুৰঞ্জীৰ কথকে টনা-আজোৰা লগাইছে। অসমীয়াসকলে ক'ৱ গোৱালপাড়াত অসমীয়া ভাষা চলিব লাগে আৰু বঙ্গালী ভাইসকলে কয়—নহয় বঙ্গালী ভাষাহে চলিব লাগে। কিন্তু আচল কামৰূপৰাজ্যৰ প্ৰাচীন সীমাটোৰ প্ৰতি চকু কৰিলে এইবোৰ ৰাজিয়াৰ একো কাৰণ নাথাকে। সকলোৱে স্পষ্টতঃ সীকাৰ কৰিব যে গোৱালপাৰা নালাগে ৰংপুৰ, কোচবিহাৰ, জলপাইগুৰি আৰু পূৰ্ব-উত্তৰ বঙ্গৰ অনেক ঠাইকে আদি কৰি বৰ্তমান আশানৰ পূব সদিয়া নগৰকে অন্ত কৰি সকলো ঠাইতে চলিব লাগে কামৰূপী ভাষা। ভাষাক মানুহে গঢ়াব নোৱাৰে। ভাষা নিজে স্বয়ম্ভু—নিজে নিজে আপুনি গঢ় লয়। যি দেশত যি ভাষা সেই দেশত সেই ভাষা চলি থাকিবই। তাত মানুহৰ ৰাধা জন্মোৱা

অস্বাভাৱিক। স্বভাৱৰ বিৰুদ্ধে জয়লাভ কৰা বৰ টান। সেইদেখি বৰ্তমান উন্নত বঙ্গালী ভাষা আৰু বঙ্গলা সাহিত্যৰ মহাপ্লাবনৰ দিনতো কোচবিহাৰ, বংপুৰ, আদিৰ কথিত গাৰ্ভাণীয়া ভাষাত প্ৰাচীন কামৰূপী ভাষাৰ সাচ লৰচৰ হোৱা নাই।

কিছুকাল আগেয়ে বঙ্গলা ভাষাও নাছিল আৰু আনামৰ নিৰ্মাণিত অসমীয়া ভাষাও নাছিল; আছিলমাত্ৰ পূবে কামৰূপী ভাষা আৰু পশ্চিমে মৈথিল ভাষা আৰু গোড়ীয়া ভাষা।

কামৰূপ ৰাজ্যৰ পশ্চিম খণ্ড বহুদিনৰপৰা বঙ্গদেশৰ অন্তৰ্ভুক্ত হৈ বেলেগ শাসনৰ তলত থকাত আৰু বঙ্গানীবিলাকেও দুইশ আঢ়ৈশ বছৰৰ পৰা ইংৰাজী শিক্ষালাভ কৰি আৰু ইংৰাজ জাতিৰ সংশ্ৰবত এটা বেলেগ উন্নত সাহিত্যৰ সৃষ্টি কৰাৰ ফলত কামৰূপৰ পশ্চিম অংশ বংপুৰ আদি ঠাইৰ সাহিত্যৰ ভাষা বেলেগ হৈ পৰিল যদিও কোৱা ভাষাত কামৰূপী খাচ্ এতিয়াও বিদ্যমান আছে। ক্ৰমে ক্ৰমে যে কোৱা ভাষাও সাহিত্যৰ ভাষাৰ আৰু শিক্ষা-প্ৰচাৰৰ লগে লগে বেলেগ হৈ যাব ধৰিছে তাক কোৱা বাহুল্যমাত্ৰ।

প্ৰাচীন কামৰূপৰ পূব অংশত এতিয়ালৈ তেনে উন্নত ধৰণৰ সাহিত্যৰ সৃষ্টি হৈ মুঠাত পূব খণ্ডৰ ভাষাৰ খাচ্ প্ৰাচীন কামৰূপীৰ অনুরূপ এতিয়াও আছে। অনুরূপ বোলা হ'ল এই কাৰণতে—পূব অংশতো অৰ্ধাংশ আধুনিক যাক আনাম বোলে সেই খণ্ডতো সাহিত্যৰ বিকাশৰ লগে লগে আৰু আন অনেক দাঁতি কাষনীয়া পৰ্বতীয়া জাতিৰ সংশ্ৰবত প্ৰাচীন কামৰূপী ভাষাৰ খাচ্ কিছু লৰচৰ হৈছে। এই লৰচৰ স্বাভাৱিক।

ভাষা আৰু সাহিত্য একে কথা। ভাষা নহলে সাহিত্য হ'ব নোৱাৰে আৰু সাহিত্য নহলেও কোনো ভাষাই নিজক উন্নত বুলি পৰিচয় দিব নোৱাৰে। গতিকে প্ৰাচীন কামৰূপী ভাষাৰ অৱস্থা আলোচনা কৰিব লাগিলে বা প্ৰাচীন কামৰূপী ভাষাটো নো উন্নতে আছিল নে কথমপি ভাব প্ৰকাশ কৰিব পৰা এটা

ভাষাহে আছিল তাক জানিব খুজিলেও কামৰূপী ভাষাৰ সাহিত্য-সম্পদ বিচাৰ কৰাৰ আৱশ্যক হৈ পৰে। তাকে নকৰিলে তাক জানিবৰ আন কোনো উপায় নাই।

কামৰূপ দেশৰ ৰাজা ইন্দ্ৰপাল বৌদ্ধবতি হৈ বে বৌদ্ধধৰ্মপ্ৰচাৰ কৰি দেশ বিদেশত ফুৰিছিল সেই কথা এতিয়া পণ্ডিত সমাজত জনাজাত হৈছে। সেইদৰে আন আন বৌদ্ধবতিয়েও আন আন দেশত বৌদ্ধধৰ্মপ্ৰচাৰ কৰা আৰু কামৰূপী ভাষাত বৌদ্ধধৰ্মৰ পুথি লিখা কথা অনুমান কৰিবৰ যথেষ্ট কাৰণ আছে। এতিয়া নেপালৰ পৰা মহামহোপাধ্যায় হৰপ্ৰসাদ শাস্ত্ৰী মহাশয়ে আনি প্ৰচাৰ কৰা বৌদ্ধ দোহা গ্ৰন্থৰ কেতখিনিগে প্ৰাচীন কামৰূপী ভাষাত লিখা, তাত কোনো সন্দেহ নাই। এই সম্পৰ্ক এইটো কথাও মনকৰিবলগীয়া যে নেপালৰ কাঞ্চন অদ্ৰিগৈ প্ৰাচীন কামৰূপৰে অন্তৰ্গত আছিল। কামৰূপত প্ৰচলিত বেজাঙ্গী মন্ত্ৰৰ অনেক পুথিও বে বৌদ্ধবতি আৰু নাথপয়সীসকলৰ দ্বাৰা ৰচিত তাক অনুমান কৰিবৰ যথেষ্ট কাৰণ বিদ্যমান আছে। এই সম্বন্ধে মন্ত্ৰ-সাহিত্য বুলি এটা বেলেগ প্ৰবন্ধত আলোচনা কৰি আসাম সাহিত্য সভাত তাক পাঠকৰা হৈছিল। বৌদ্ধ-দোহা আৰু মন্ত্ৰৰ পুথিবোৰক সম্প্ৰতিকলৈ কামৰূপী ভাষাৰ লিখিত সাহিত্য বুলি ধৰিব পাৰি। গৰখীয়া গীত, নিচুকনি আদি অলিখিত বহু আদি-সাহিত্য থাকিলেও সেইসকল সাহিত্য পৰ্যায়ৰ পৰা বাদ দিয়া হল। প্ৰাৰম্ভিক নয়নামতীৰ গীতো কামৰূপী ভাষাত লিখা আদি সাহিত্যৰ পুথি।

কামৰূপী সাহিত্য বহুদিনৰপৰা লাহে লাহে উন্নতিৰ পথত আগুৱাই আহিছিল। ডাকভনিতা, দীপিকাছন্দ প্ৰভৃতি গ্ৰন্থ কামৰূপী ভাষাত ৰচিত হৈছিল। তাৰ পাচৰ কালতো অনন্ত বানায়ণ আদি ভাল ভাল গ্ৰন্থ কামৰূপী ভাষাত ৰচিত হৈছিল। সেইবিলাক গ্ৰন্থ সাহিত্য হিচাবে অতি ওখ খাপৰ হলেও ভাৰতবৰ্ষত বৈষ্ণৱধৰ্মৰ প্ৰচাৰৰ লগে লগে চতুৰ্দশ আৰু পঞ্চাদশ শতাব্দীৰ পৰাহে কামৰূপী সাহিত্যৰ উন্নতিৰ যুগ।

পঞ্চদশ শতাব্দীৰ আদিৰপৰা সপ্তদশ শতাব্দীৰ আদিলৈ এইখিনি সময়ে কামৰূপী প্ৰাচীন সাহিত্যৰ ভৰত্বপৰীয়া। এই সময়ৰ ভিতৰতে কামৰূপী ভাষাত বামাংগ, মহাভাৰত, শ্ৰীমদ্ভাগবত গীতা প্ৰভৃতি গ্ৰন্থৰ পদ্য আৰু গদ্য অনুবাদ ৰচিত হয়। এই সময়ৰ ভিতৰতে প্ৰায়বিলাক মহাপুৰাণ আৰু প্ৰায়-বিলাক উপপুৰাণৰে কামৰূপী ভাষাত অনুবাদ প্ৰচলিত হয়। এই সময়তে সাত্বত তন্ত্র প্ৰভৃতি কিছুমান সাহিত্য সংহিতাৰ অন্তৰ্গত পুথিও কামৰূপী ভাষাত লিখা হয়। এই সময়ৰ ভিতৰতেই কামৰূপী ভাষাত জীৱন চৰিত, সাধুকথা আদিৰ সম্বন্ধে পুথি লিখা হয়। হস্তীবিদ্যা মহানব নামে হাতী চিকিৎসাৰ অমূল্য গ্ৰন্থ, বৈদ্য অনৰ নামে উৎকৃষ্ট দৰবদ পুথিও এই সময়ৰ ভিতৰতে লিখা। নাবীজ্ঞান আৰু চাৰ্জবী সঙ্গ্ৰহও কামৰূপী ভাষাৰ পদ্য ছন্দত লিখা পুথি পোৱা যায়। ধৰ্ম সংবাদ, অনাদি পতন, বনী ছন্দন, কল্পিণী হৰণ, উষা পৰিণয় ইত্যাদি কত প্ৰকাৰ যে ডাঙৰ সৰু পুথি এই সময়ৰ ভিতৰত ৰচিত হয় তাক কৈ শেষ কৰিব নোৱাৰি। নাগেশ্বৰ, কীৰ্তন, ভক্তিবত্ৰাৱণী গ্ৰন্থও এই সময়ৰে লিখা। সাহিত্যৰ এইয়ে সৰ্বতোমুখী গতি; ইয়াৰ উৎসাহদাতা আছিল কামৰূপৰ বিক্ৰমাদিত্য মহাৰাজ। নবনাবাংগ অৰু এই গতিৰ প্ৰৱৰ্তক আছিল বামস্বতী, শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ, মাধবদেৱকে প্ৰভৃতি কবি আৰু আন অনেক বংশৰ প্ৰসিদ্ধ কবিসকল।

প্ৰাচীন সাহিত্যৰ এই সৰ্বতোমুখী প্ৰবল সৌতত কিছু পৰিমাণে মন্দা ধৰিলেও প্ৰায় মান ভগনৰ আগলৈ এই স্ৰোতৰুদ্ধ হোৱা নাছিল। মানৰ অত্যাচাৰত এই স্ৰোত আশ্রিত একেবাবে বন্ধ হয়; আৰু পূৰ্বকবিসকলৰ ৰচিত গ্ৰন্থৰো বেছি ভাগ নষ্ট হয়। কেৱল যিবোৰ পুথি সচাংবা সত্ৰত স্থাপিত আছিল, যিবোৰ পুথিক মাত্ৰহে ভগবানৰ প্ৰতীকৰূপে পূজা কৰিছিল, যিবোৰ পুথি অতিশয় জনপ্ৰিয় আছিল আৰু যিবোৰ পুথিক মাত্ৰহে পুত্ৰ পৰিবাৰতকৈও আদৰৰ বস্তুবুলি ভাবিছিল কেৱল সেইবোৰ পুথিক হে লুকুৱাই পলুৱাই কোনোমতে ৰক্ষা কৰিছিল।

মানৱ অত্যাচাৰ নোহোৱা চিলেট, ৰংপুৰ, কোচবিহাৰ আদি ঠাইত বিচাৰ কৰিলে এতিয়াও অনেক প্ৰাচীন কামৰূপী ভাষাত লিখা পুথি ওলাব পাৰে । মাজে সনয়ে এনেকুৱা দুখন এখন পুথি ওলাই বঙ্গীয় সাহিত্য পৰিষদৰ পুথি ভঁৰাললৈ যোৱা আৰু বঙ্গীয় প্ৰত্নতত্ত্বাৱেষ্টীৰ সন্নিবিধা কৰি দিয়া খবৰ বাতৰি কেতিয়াবা কেতিয়াবা কাগজে পত্ৰে আমি পাওঁ, আৰু তাৰপৰা তুলি দিয়া হুই চাৰি ফাকি পদে সেইবোৰ পুথি কামৰূপী ভাষাত লিখা বুলি আমাৰ মনত সন্দেহ জন্মায় দিয়ে ।

এই ক্ষুদ্ৰ প্ৰবন্ধত সকলো কথা আলোচনা কৰিব নোৱাৰি । তথাপি এই প্ৰবন্ধ লিখাৰ উদ্দেশ্য প্ৰাচীন ভাষা আৰু সাহিত্যৰ বাবে অনুসন্ধান স্পৃহা জাগৃত কৰা । সেই হলেই এই প্ৰবন্ধ লিখাৰ শ্ৰম সফল হব ।

ওঁ হৰি :: ওঁ হৰি :: ওঁ হৰি :।

প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্য ।

আজি বহুদিনৰ পৰা ধীৰে ধীৰে আহি সংপ্ৰতি ভাৰতবৰ্ষত প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্য ভাবৰ এটা সংঘৰ্ষ উপস্থিত হৈছে। এই সংঘৰ্ষৰ ফলত ডেকা পাশ্চাত্যই গাৰ বলেৰে হেচি আহি বুঢ়া প্ৰাচ্যক কৈছে তোমাৰ ভোগৰ কাল উলকি গৈছে ; তুমি বুঢ়া, জৰাজীৰ্ণ মোৰ বাবে ঠাই মুকুলি কৰি আঁতৰি যোৱা। এই কথাত বুঢ়া প্ৰাচ্যৰ সন্মতি অসন্মতিগৈ অপেক্ষা নকৰি বুঢ়া প্ৰাচ্যক ডেকা পাশ্চাত্যই ক্ৰম হৈচিহে আছে। কিন্তু কথা হৈছে আমাকলৈ ; “হাতী মহৰ যুঁজ লাগে উলু খৰিকাৰ মৰণ নিলে”। প্ৰাচ্য পাশ্চাত্যৰ সংঘাতত আমাৰ পানথিতি নেহোৱা হৈছে। আমাৰ এক দলে কৈছে—বেচ ভাল হৈছে অকামিলা বুঢ়া প্ৰাচ্যক সাবটি ধৰি থাকিলে কি হব ? বুঢ়াক ঠেলি ঠুলি নি চফল ডেকা পাশ্চাত্যক হে আমাৰ বৰণ কৰি লোৱা উচিত। আন এদলে কৈছে নহয়, চফল ডেকা পাশ্চাত্যৰ ধুন পেচ আৰু উদ্ভঙালিত আনি তিষ্ঠিব নোৱাৰিম ; আমাৰ বুঢ়া প্ৰাচ্যই ভাল। আমাক বুঢ়া প্ৰাচ্যহে লাগে। “বুঢ়া হক বেথা হক ভূঞা-পোৱালী।”

বাস্তৱ ক্ষেত্ৰত ভাবিব গলে এই ছুয়া দলৰে কথাৰ মূল্য কম। সংসাৰত বুঢ়া-ডেকা ছুয়োৰো প্ৰয়োজন আছে। বুঢ়া নহলে যিদৰে ঘৰ আলি হয়, ডেকা নহলেও সেইদৰে ঘৰৰ কাম কাজ নচলে। আমাক লাগে বুঢ়াৰ জ্ঞান, বুদ্ধি, বহুদৰ্শিতা আৰু ডেকাৰ উদ্যম, উৎসাহ ও কৰ্মশক্তি। বুঢ়াৰ জ্ঞান-বুদ্ধি বহুদৰ্শিতাৰ সহায়ত ডেকাই উৎসাহ উদ্যমেৰে সৈতে কৰ্মশক্তি প্ৰয়োগ কৰিলেহে সকলো বিষয়তে নিয়াৰি উদগতি সাধন কৰিব পাৰি। সেইদেখি আমি বুঢ়াপ্ৰাচ্যক যিদৰে সেৱা কৰিব লাগে ডেকা পাশ্চাত্যকো সেইদৰে বৰণ কৰি লব লাগে।

প্ৰাচ্যৰ পৰা আমি গ্ৰহণ কৰিব লাগে আধ্যাত্মিকতা, ত্যাগ, বৈবাগ্য, বিনয় আদি সৰু গুণবোৰ আৰু পাশ্চাত্যৰ পৰা লব লাগে বিপুল উৎসাহ, ছুৰ্ণিবাব কৰ্মশক্তি, ইহলৌকিক সুখ ভোগৰ স্পৃহা ইত্যাদি। তেহে আমি ছুয়োবো সংমিশ্ৰণত জীৱধাৰণ কৰি এটা জাতিৰূপে জগতত তিস্থি থাকিব পাৰিম। নহলে কেৱল প্ৰাচ্যৰ আধ্যাত্মিকতাক সাৱটি ধৰি পাশ্চাত্যৰ বৰ্তমান ভাবক জড়বাদ বুলি অবজ্ঞাকৰি তাৰ ফালে পিঠি দি থাকিলে বিংশশতাব্দীৰ জীৱন যুদ্ধত আমাৰ পৰাজয় সুনিশ্চিত আৰু পাশ্চাত্যৰ জড়বাদমূলক ভোগ-স্পৃহাকে অকল মুখ্যভাবে সাৱটিধৰি থাকিলেও কল্যাণ নাই। অকল পাশ্চাত্যৰ জড়বাদমূলক ভোগ-স্পৃহাই আমাক আনি দিব বৰ্তমান ইউৰোপৰ প্ৰলয়ঙ্কৰী অশান্তি, মানুহে মানুহে খোৱা-কামোৰা, টনা-আজোৰা, ধনী-শ্ৰমিকৰ বিবাদ-বিসম্বাদ। এই অবস্থাও মানুহৰ বাঞ্ছনীয় নহয়।

সকলো সভ্যতাতে সৃষ্টি, ছুষ্টি, ছুয়ো আছে। প্ৰাচ্যৰো সকলো ভাল নহয় আৰু পাশ্চাত্যৰো সকলো বেয়া নহয়। গতিকে আমাৰ কৰ্তব্য হৈছে ছুয়ো সভ্যতাৰ পৰা যি ভাল তাক সংগ্ৰহ কৰি লোৱা। আমাৰ দৌভাগ্যৰ ফলতহে আমি দুই বকম উন্নত সভ্যতাৰ সংশ্ৰবত ছুয়ো সভ্যতাৰ পৰা ভাল ভাল গুণবোৰ গ্ৰহণ কৰিবৰ সুযোগ লাভ কৰিব পাৰিছোঁ। এনেকুৱা সুবৰ্ণ সুযোগ মানুহে পোৱা টান। আমি অৱহেলা কৰি এই সুযোগ যতাই নিছৰ আৰু জগতৰ কল্যাণ সাধন কৰিব নোৱাৰিলে ভগবানৰ ওচৰত জগবীয়া হব লাগিব। ভগবানৰ প্ৰদত্ত সুযোগ অৱহেলা কৰিলে নিশ্চয় তাৰ প্ৰায়চিত্ত কৰিব লাগিব। ভাবভবৰ্ধই এইটো বব ডাঙ্গৰ কৰ্তব্য পালন কৰিব লগা হৈছে।

প্ৰাচ্যৰ ত্যাগ আৰু পাশ্চাত্যৰ ভোগ এই দুই বকম বিপৰীত ভাবৰ সামঞ্জস্য কৰি জগতৰ কল্যাণৰ অৰ্থে ভাৰতবাসীক নিমিত্ত মাত্ৰ কৰি পৰমেশ্বৰে নতুন এটা সভ্যতাৰ সৃষ্টি কৰিবৰ অভিপ্ৰায় কৰিছে। জ্ঞানীসকলে দূৰ দৃষ্টিৰ ফলত এই সত্য উপলব্ধি কৰিব পাৰিছে। আমি ইয়াৰ বিপৰীত আচৰণ কৰিলে তাৰ

কলো আমিহে ভোগ কৰিব লাগিব ; নিজৰ অকল্যাণ নিজে মাতি অনা হব ।

বিদ্যামুহুৰাগ, সত্যামুসন্ধানস্পৃহা, দেশভ্ৰমণ, স্বদেশ আৰু স্বজাতিৰ প্ৰতি অনুৰাগ, অধ্যবসায় প্ৰভৃতি সজ্জগবোৰ আমি বৰ্তমানক্ষেত্ৰত পাশ্চাত্যৰ পৰা গ্ৰহণ কৰিব লাগিব । তাকে নকৰি যদি এইবোৰ পাশ্চাত্যৰ পৰাহে লব লাগিব নে বুলি অহঙ্কাৰত মত্ত হৈ এইবোৰ অবজ্ঞা কৰোঁ, তেনেহলে আমাৰ আত্ম বঞ্জনাহে কৰাহে হব । কিন্তু সেইবুলি যদি আমি এইবোৰ সজ্জগ গ্ৰহণ কৰাৰ লগে লগে অনুকৰণ স্পৃহাৰ বহুবতী আকৰ্ষণত পাশ্চাত্যৰ আহাৰ-বিহাৰ, পোষাক-পৰিচ্ছদ, হাবভাব আদিও গ্ৰহণ কৰি নিজৰ দেশৰ সমাজ, শিক্ষা, সভ্যতা, শাস্ত্ৰ-সদাচাৰ সকলোকে বেয়া বুলি পৰিত্যাগ কৰোঁ আৰু ইউৰোপখন আনি ভাৰতবৰ্ষৰ বুকত পাতি দিব খোজোঁ, তেনেহলে আমাৰ জাতীয় আত্মহত্যা হে কৰা হব ; জাতিৰ উদগতি সাধন কৰা নহব । সেইদেখি আমি কৰিবলগীয়া হৈছে আমাৰ সমাজ, আমাৰ শিক্ষা, আমাৰ সভ্যতা, আমাৰ আহাৰ-বিহাৰ, পোষাক-পৰিচ্ছদ, ৰীতি-নীতি আৰু শাস্ত্ৰ-সদাচাৰ সকলোকে বক্ষা কৰি আনৰ ব'ত যি ভাল আছে তাক আমাৰ মাজত কেৱল প্ৰচাৰ কৰিলেই নহব ভালদৰে চলন্তিও কৰিব লাগিব ।

যি জাতিয়ে কেৱল গ্ৰহণহে কৰে আনক দিবলৈ একো নিবিচাবে বা যি জাতিৰ আনক দিবলৈ একো বাকী নাথাকে সেই জাতি মগনীয়া । মগনীয়াৰ নিজৰ একো অস্তিত্ব নাই ; মগনীয়া সদায় দাতাৰ অনুগ্ৰহাকাঙ্ক্ষী । মগনীয়াৰ নিজৰ কোনো অস্তিত্ব নথকা গুণে সি নিজৰ অজ্ঞাতসাৰে গৈ দাতাৰ মুঠিৰ ভিতৰত প্ৰবেশ কৰি এদিন নোহোৱা হয় । যি কোনো জাতিৰ পক্ষেই এই অৱস্থা অতি ভয়ঙ্কৰ । অতি ভয়ঙ্কৰ অৱস্থাৰপৰা সদায় দূৰৈত থাকিবৰ যত্ন কৰিব লাগে । ইতিহাসৰ প্ৰতি চকু দিলেই এই কথাৰ সত্যতা প্ৰতিপন্ন হব ।

এই ভাৰতবৰ্ষলৈয়ে কত দেশৰপৰা কত জাতি বিজয়ীৰ বেগে আহি

PLEASE HANDLE THE BOOK CAREFULLY.

দ্বাদশ-প্ৰবন্ধ ।

১১০

ভাৰতবৰ্ষতেই নাই-মুই হৈ গল। সকলো ভাৰতীয় হিন্দুজাতিৰ অন্তৰ্গত হল। তাৰো প্ৰধান আৰু প্ৰবলতম কাৰণ সেইবোৰ জাতিয়ে ভাৰতক দিবলৈ নিজৰ দেশৰপৰা একো লৈ অহা নাছিল। আহিছিল কেৱল ভাৰতবৰ্ষৰপৰা নিবলৈহে, গতিকে সেইবিলাক জাতি দাতা-জাতিৰ অন্তৰ্ভুক্ত হল। সেইদেখি আমিও সদায় গ্ৰহণ কৰিবৰ ইচ্ছা নকৰি দিবৰ বাবেও যত্ন কৰিব লাগে। আমাৰ দিবৰ বস্তু বহুতো আছে।

পাশ্চাত্যৰপৰা উদ্যম, উৎসাহ, কৰ্মনৈপুণ্য প্ৰভৃতি আমি যেনে দৰে গ্ৰহণ কৰিবলাগে, তেনেদৰে পাশ্চাত্যকো দিব লাগে—আধ্যাত্মিকতা, ত্যাগশীলতা, নিস্বার্থপৰতা, ঈশ্বৰ নিৰ্ভৰশীলতা আদি। যাৰ ফলত ইউৰোপৰ যোৰ স্বার্থপৰতা, দুনিবাৰ ভোগ-স্পৃহা আদি প্ৰশমিত হৈ ইউৰোপক শাস্তি পূৰ্ণ কৰি ৰাখিব।

এই আদান-প্ৰদানৰ ফলতে ভাৰতবৰ্ষ আকৌ এদিন মহামানবতাৰ পৱিত্ৰ ক্ষেত্ৰ হব; জগতৰ গুৰুৰূপে বিৰাজিত হব। আগৰ নিচিনা আকৌ এদিন এই ভাৰতবৰ্ষৰপৰাই মৈত্ৰী আৰু কৰুণাৰ পৱিত্ৰ স্ৰোত বৈ গৈ জগতক পৱিত্ৰ আৰু শাস্তিপূৰ্ণ কৰিব। বিশ্বগুৰু মহামিসকলৰ এই মহৎ আদৰ্শকে আগতলৈ কবিসম্ৰাট ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰে পৃথিৱী ভ্ৰমণ কৰি ফুৰিছে; এই মহামানবৰ মহা আশা ভগবানে পূৰ্ণকৰক; জগত কল্যাণনয় হওঁক। ভগবানে সকলো অকল্যাণ, সকলো অশোভন, ৰোগ, শোক-পাপ-তাপ, অশাস্তি আদি দূৰ কৰি সংসাৰক মুখ আৰু শাস্তিৰ স্থান কৰক।

ওঁ সৰ্বোত্তমনি পশুস্তু ॥

—:o:—

DISTRICT LIBRARY
(HEM BARUA COLLECTION)
TEZPUR.